T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

MUSA CARULLAH'IN ESERLERİNDE RUSYA MÜSLÜMANLARI'NIN İLK SİYASİ FAALİYETLERİ: 1905-1906 YAZILARI

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Gülşah İLERİ

İstanbul 2016

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

MUSA CARULLAH'IN ESERLERİNDE RUSYA MÜSLÜMANLARI'NIN İLK SİYASİ FAALİYETLERİ:1905-1906 YAZILARI

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Gülşah İLERİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE

İstanbul 2016

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Gülşah İLERİ'nin "Musa Cârullah'ın Eserlerinde Rusya Müslümanlarının İlk Siyasi Faliyetleri: 1905-1906 Yazıları" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı Üniversitesi	: Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE Marmara Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Doç. Dr. İlyas KEMALOĞLU Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Prof. Dr. Muhammet GÜR Marmara Üniversitesi	.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun ...12./07.../ 2016 tarih ve 2016/14-2... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **I**
ÖNSÖZ ..... **II**
ÖZET ..... **IV**
ABSTRACT ..... **V**
KISALTMALAR ..... **VI**
1. GİRİŞ **7**
1.1. Musa Carullah'ın Siyasi Kişiliği 7
1.2. Carullah'ın Siyasi Nitelikli Eserleri 11
1.3. Carullah'ı Kaynak Olarak Kullanan Eserler 12
1.4. Ülfet Gazetesinde Musa Carullah ve Rusya Müslümanlarının Kongreleri 14
1.5. Bütün Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kongresi 19
SONUÇ **22**
BİBLİYOGRAFYA……..……**24**
2. METİN: MUSA CARULLAH'IN ÜLFET'TE ÇIKAN SİYASİ YAZILARI **26**
2.1. Peterburg'da Aftonomikler Cemiyeti 27
2.2. Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti [I-III] 32
2.3. Teessüf 45
2.4. Student Muhammed Can Efendi Tunçbayef Cenablarınıñ Hutbesi 46
2.5. Peterburg'da Bolaçak Cemiyet 52
2.6. Büyük Beşaret 55
2.7. Peterburg Cemiyeti [I-II] 56
2.8. Umum Rusya Müsülmanları İttifâkı 3'nçi İctimâi 59
2.9. Bir Kün Olur Hakikat Meydana Kelür 62
2.10. Rusya Müsülmanları'nın Üçüncü Nedvesi [I-II] 66
3. UMUM RUSYA MÜSÜLMANLARININ ÜÇÜNÇÜ RESMÎ NEDVELERİ……..……78

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında Musa Carullah Bigi'nin *Ülfet* gazetesinde yayımlanan Rusya Müslümanları'nın siyasi mücadelelerine dair yazılar ve *Umum Rusya Müslümanları'nın Üçüncü Resmi Nedveleri* adlı eserini değerlendirmeyi amaçladık. Bu kaynaklar çeşitli araştırmacılar tarafından kullanılmasına rağmen bir bütün olarak ortaya konulmamıştır. Musa Carullah'ın bu eseri ve yazıları Rusya Türklerinin 1905 ve 1906 yılları arasında verdikleri siyasi mücadeleleri ve fikir hayatlarını yansıtan birincil kaynak niteliğinde olması bakımından çok önemlidir.

Musa Carullah'ın fikrî hayatı onu kadimle cedid arasında değerlendiren hocam Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere sayesinde ilgimi çekmişti. Bir süre öncelikle onun hakkında araştırmalar yaptım. Özellikle İslam'da kadın meselesine bakış açısı, farklı açılardan bir düşünce dünyasının varlığı benim ona karşı merakımı arttırdı. Ben de bir tarih öğrencisi olarak onun siyasî ve tarihi kimliğini ortaya koymayı amaçladım.

1905 yılında Rusya'da yaşanan Ekim devrimiyle birlikte Çar II. Nikola Rusya'da yaşayan her kesimden halka söz, basın ve toplantı yapma hakkı tanımış ve Rusya'nın bulunduğu böyle hareketli bir ortamda Rusya Müslümanları'da haklarını arama yolunda birtakım mücadeleler vermiştir. Musa Carullah da bu dönemi kalemine yansıtmıştır. Carullah öncelikle bir din âlimidir. Ancak onun Rusya Müslümanlarının siyasi mücadelesindeki rolü de önemli bir yer teşkil eder. Her ne kadar siyasî bir lider olarak değerlendiremeyecek olsak da bu mücadelede fikir üreten ve tutmuş olduğu kayıtlarla tarihe kaynak malzeme üretmiş bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada onun tarihe olan katkısını ve Rusya Müslümanlarının siyasî mücadelelerindeki rolüne değineceğiz. Öncelikle dönem hakkında yapılan araştırmaları inceleyerek konu hakkında bilgi birikimi edindikten sonra eserler üzerinde çalışmalara başladık. Daha sonra eserlerin transkripsiyon işlemini yapıp, tezimize ekledik. Transkripsiyon işlemi bitirdikten sonra genel bir değerlendirmesini yaptık ve çalışmanın ilk bölümüne ekledik. İncelemeleri yaparken kongrelerin sonucundan ziyade yapılan toplantılarda yaşanan uzun tartışmalar Rusya Türklerinin fikrini ve milli heyecanını yansıtan bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da konuyu ilgi çekici yapmakta ve bizi birebir kongrenin içine almaktadır.

Öncelikle çalışmada kullandığım kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan, lisans ve yüksek lisans döneminde desteklerini esirgemeyen, tezimi bitirmemde sabırla yardımcı olan hocam Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'ye,

Bu çalışmada fikirleriyle bana her zaman destek olan kıymetli arkadaşım Hatice Kara'ya,

Beni her yönden destekleyen aileme ve bu süreçte yanımda olan tüm dostlarıma teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

Bu tezde Musa Carullah'ın siyasî kimliğine ve tarihe olan katkısı ile yazarın *Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmi Nedveleri* kitabını incelemenin yanında *Ülfet* gazetesinde yer alan, tarihî öneme sahip makaleleri de incelenmiştir. Cârullah'ın bu yazıları Rusya Türklerinin tarihi ve düşünce hayatı bakımından son derece önemlidir. *Ülfet* gazetesinde yer alan yazılarında Rusya Müslümanlarının 1905-1906 yılında yapmış oldukları kongreler hakkında bilgiler yer alırken, kitabında Rusya Türklerinin Ağustos 1906'da yapmış oldukları Üçüncü Kongrenin bütün ayrıntıları yer almaktadır. Carullah kongrelere bizzat katılmış olup kongrelerin kâtipliğini yapmıştır. Metinlerin şimdiye kadar tam olarak ortaya konmamış olması dolayısıyla yeterince değerlendirilememiştir. Bu sebeple bu eserler bir bütün olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Musa Carullah, Ülfet Gazetesi, Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kongreleri, Kazan Tatarları, Siyasî Faaliyetler, Rusya Müslümanları

ABSTRACT

This work focuses on the political aspect of Musa Jarulla Bigiev (1875-1949), a well-known religious scholar of the Kazan Tatars at the beginning of the 20th century. There are two groups of texts in this thesis: In the first part, there are texts of articles of Musa Jarulla, published in Ulfet newspaper in 1905 and 1906. The second part is a book by Musa Jarulla, called *Umum Rusya Müsülmanlarının Üçüncü Resmi Nedveleri* (Third Congresses of the Muslims of all-Russia, Kazan, 1906). Both texts were written in Arabic script in Tatar language. At the beginning of the thesis, an evaluation of these texts are given and the political activities of Musa Jarullah is analyzed. The book and the articles are important in terms of understanding early political activities of the Muslims of Russia. The research hopes to enlighten the early phase of these activities by giving transcriptions of these texts as well as analyzing them in their historical contents.

Anahtar Kelimeler: Musa Jarulla Bigiev, Ülfet, Congresses of the Muslims of All-Russia, Kazan Tatars, Political Activities, The Muslims of Russia.

KISALTMALAR

a.g.e adı geçen eser

a.g.m adı geçen makale

bkz. bakınız

c. cilt

s. sayfa

TDV. Türkiye Diyanet Vakfı

1. GİRİŞ

Cârullah öncelikle din âlimi kimliği ile karşımıza çıkmaktadır. Onun bu yönü ile hayatı ve eserleri bazı çalışmalarla ortaya konmuştur.[1] Dolayısıyla, tezimizde Carullah'ın bu yönüne değinmeyeceğiz. Bizi asıl ilgilendiren, onun siyasî yanı, daha doğrusu onun Rusya Müslümanlarının siyasi hareketlerine olan katkısıdır. Burada onun *Ülfet* gazetesinde yazmış olduğu yazıları ve *Umum Rusya Müsülmanlarının 3'nçi Resmi Nedveleri* adlı kitabı çerçevesinde Rusya Müslümanlarının siyasi mücadelesindeki rolüne değineceğiz.

1.1. Musa Carullah'ın Siyasi Kişiliği

Musa Carullah Bigi 1875 yılında Don nehri kıyısında Novo-Çerkassk şehrinde doğdu. Ancak çocukluğu Rostov şehrinde geçti.[2] Küçük yaşta annesinin desteğiyle Rusçayı öğrendi.[3] Carullah Rostov'da bir Rus okulunda ve bir medresede okuduktan sonra 1888 yılında Kazan'da Göl Boyu medresesine girdi.[4]1895 yılında Maveraünnehir'e geçip Buhara medreselerine gitti. Lise tahsilini tamamlamak için Rostov'a döndü. Burada üniversiteye başvurusu kabul edilmeyince İstanbul'a geldi. İstanbul'da Mühendis Mektebine yazıldı fakat dini eğitime yönelerek Mısır'a gitti. Burada üç yıl kaldıktan sonra, Hicaz, Mekke ve Medine'ye gitti. Ardından Hindistan'a geçti ve burada bazı tanınmış âlimlerle görüştü. Hindistan'dan Şam'a oradan da Beyrut'a geçti.[5]

Carullah bu uzun eğitim yolculuğundan sonra 1904 yılında Rostov'a döndü. Rostov'da bir süre kaldıktan sonra Petersburg'a geçti ve misafir öğrenci olarak Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde dersler aldı. Burada Rusya Müslümanlarının siyasi bir lideri olarak değerlendirebileceğimiz Abdürreşid İbrahim'in çıkarmış olduğu *Ülfet* ve *el-Tirmiz* gazetelerinde yazılar yazdı.[6] Carullah Rusya'ya döndüğü bu dönemde Rusya karışıklık içindeydi. 1904-1905 Rus Japon Savaşı yaşanmış, devlet bu savaştan yenik çıkmıştı. Zaten savaş öncesi mevcut olan düzenden

---

1 Abdullah Battal Taymas, *Musa Carullah Bigi*, İstanbul: 1958; Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah,* Dergah yay, İstanbul:2000; Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigiyef,* TDV yay, Ankara:1994.

2 Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah,* Dergah yay, İstanbul:2000, s. 23-24.

3 Ahmet Kanlıdere, a.g.e, s. 25.

4 Ahmet Kanlıdere,"Musa Carullah" *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 31, s. 214.

5 Ahmet Kanlıdere, a.g.e, s. 31.

6 Ahmet Kanlıdere, a.g.e, s. 37-38.

memnun olmayan halkın durumu daha da kötüleşmişti. Grevler, protestolar yaşanmış, devlet baskıyla çok kanlar dökerek bunu engellemeye çalışmıştır. Neticede başarılı olamayınca 17 Ekim manifestosu yayınlanmış ve bütün halklara basın, yayın, toplantı düzenleme ve dini özgürlükler tanımıştır.[7] İşte böyle bir ortamın içinde kendini bulan Carullah, Rusya Müslümanlarının da harekete geçmesi gerektiğini *Ülfet*'te yazdığı yazılarda belirtmiştir.[8] Aynı zamanda burada yazdığı yazılarda Rusya Müslümanlarının birinci, ikinci ve üçüncü kongreleri hakkında bilgi verir. Bunun yanında eğitim meselesi, kadınların toplum hayatındaki yeri ve bazı İslâmi konular hakkında da yazılar yazdı.

Carullah Rusya Müslümanlarının düzenlemiş oldukları kongrelerin hepsine katıldı.1905 yılında yapılan ilk kongrede merkez komitesine seçildi. Burada görüşülen konuları ayrıntılarıyla *Islahat Esasları* adlı eserinde yer verdi.[9] *Ülfet* gazetesinde ise bu kongrenin içeriği hakkında ayrıntılı bilgi vermeyip, yorumlarda bulunmuş bu ilk kongreyi Rusya Müslümanlarının hareketlerinin, birliklerinin, cemiyetlerinin başlangıcı kabul edip en büyük kongre olarak değerlendirdi.[10] Rusya Müslümanları ikinci kongrelerini Ocak 1906 yılında Petersburg'da yaptı. Carullah bu kongreye de katılmış ve kongrenin kararlarını, nizamnamesini ve programını çevirip her tarafa yaymak görevi ona verilmiştir.[11] Carullah bu kongrenin toplantılarına ve gelişen olaylara, tartışma konusu olan maddelere *Ülfet* gazetesinde yer verdi. Toplantıda alınan bütün kararları, kabul edilen program ve nizamnamenin bütününü ise yine *Islahat Esasları* adlı eserinde yazdı. [12]

Musa Carullah 1906 Ağustos ayında yapılan toplantıda da yerini aldı. Bu toplantının bütün kayıtlarını tutmak görevi yine ona verildi. Büyük bir dikkatle kayıtları tutan Carullah bu zamanları ömrünün en aziz dakikaları olarak değerlendirmiştir.[13] Kayıtlarına bütün olarak *Umum Rusya Müsülmanlarının 3'nçi Resmi Nedveleri* adlı kitabında yer verdi. Bunun yanında Ülfet gazetesinde kongrenin sadece ilk gün kayıtlarına yer vermekle birlikte, bu toplantıya resmi izin alan Abdürreşid İbrahim'e

---

7 Musa Bigiyef, "Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti", *Ülfet,* No: 2, (22 Dikabr 1905) s. 7-8.
8 Musa Bigiyef, "Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti", *Ülfet,* No: 7, (22 Ganvar 1906), s. 3-4.
9 Musa Bigiyef, *Islahat Esasları*, Petrograd:1917, s.169-181.
10 Musa Bigiyef, " Peterburg Cemiyeti", *Ülfet,* No:10, (9 Fevral 1906).
11 Musa Bigiyef, "Büyük Beşaret", *Ülfet,* No: 8, (26 Ganvar 1906).
12 Musa Bigiyef, a.g.e, s 201-240.
13 Musa Bigiyef, *Umum Rusya Müsülmanları'nın 3'nçi Resmi Nedveleri,* Kazan:1906, s.170.

karşı gelen tepkileri, sert bir dille eleştirdi.[14] Bu toplantıda hem başkanlık heyetinde yer almış hem de program komisyonu heyetinde yer aldı. Aynı zamanda bu kongrede Ali Merdan Topçubaşı'nın ikinci toplantıda sunduğu İttifak programı Carullah'ın da yer aldığı 15 kişilik program komisyonu tarafından görüşüldü ve program geçici olarak kabul edildi. Program maddeleri merkez heyeti tarafından hazırlanıp bir sonraki sene yapmayı planladıkları dördüncü kongrelerinde görüşülmesine karar verildi. Kongrenin sonunda 15 kişilik merkez heyeti üyeleri seçildi. Musa Carullah da 146 oy alarak bu heyetin içinde yer aldı. [15]

1907 yılından sonra Rusya hükümetinin baskıları yeniden artınca Rusya Müslümanları İttifakı resmileşmeden dağıldı. Bunun yanında başta *Ülfet* olmak üzere pek çok gazete kapatıldı ve Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Ahmet Ağayev, Hüseyinzade Ali Bey gibi Rusya Türklerinin lider konumunda bulunan şahısları ülkeden kaçmak zorunda kaldı. 1914 yılına gelindiğinde Rusya Müslümanları tekrar bir kongre düzenlemek için ancak izin alabildi. Hükûmet bu kongreye Türkler arasında bir heyecan uyandırmaması için, gazetecilerin katılmasına ve kongrenin tutanaklarının tutulmasına izin vermedi. Hükümetin baskısı sebebiyle görüşülen konular dini çerçevede sınırlı kaldı. [16] Musa Carullah bu kongreye St. Petersburg delegesi olarak katıldı. Kongrede idari, ruhani-eğitim ve vakıf konularını görüşmek için üç komisyon oluşturuldu. Carullah Ruhani-eğitim komisyonunda görev aldı.[17] Musa Carullah kongrede dini meseleler üzerinde durdu ve dini durum ıslah edilirse her şeyin düzeleceğini söyledi. Aynı zamanda Carullah önceki toplantılarda emeği geçen insanların kıymetinin bilinmemesinden yakındı.[18]

1917 yılına gelindiğinde Rusya'da ihtilalle birlikte gelen yeni özgürlük ortamında Bütün Rusya Müslümanlarının V. Kongresi (Bütün Rusya Müslümanları I. Kurultayı) toplandı. Kongrede Rusya'nın gelecekteki idare şekli, işçiler, toprak-su, kadın-kız, kurucu meclis seçimleri için hazırlık, savaş ve askeri teşkilat, dini ve medeni işler, eğitim ve mahalli idareler adlı dokuz komisyon oluşturuldu ve bu çerçevede

---

14 Peterburg vekili Musa Bigiyef, "Bir Gün Olur Hakikat Meydana Gelür", *Ülfet,* No: 36, (23 Avgust 1906) s. 2-4.

15 Musa Bigiyef, a.g.e, s. 170.

16 Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri,* Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları Serisi, Ankara:1997, s. 73.

17 İsmail Türkoğlu, "Musa Carullah Bigi'nin Siyasi Faaliyetleri", *Ölümünün 50. Yıl Dönümünde Musa Carullah Bigiyef,* TDV Yayınları, Ankara:2000, s. 200.

18 Kanlıdere, a.g.e, s 90.

konular görüşüldü.[19] Kongrenin açılış konuşmasını yapan Carullah'a kongrenin zabıtlarını tutma görevi de verildi. Aynı zamanda on kişilik siyasi bir oluşum olan Milli Şura'ya da seçildi.[20] Kongrede kadın-erkek eşitliği meselesi görüşülürken Carullah, eşitliği Kur'an ve sünnete dayandırarak hazırlamış olduğu raporunu kongreye sundu. Oylama yapılarak büyük çoğunluğun onayıyla kadınların, erkeklerle eşit haklara sahip oldukları ve seçime katılmaları gerektiği kabul edildi.

1917 yılı yaz aylarında Rusya Müslümanları II. Bütün Rusya Müslümanları kongrelerini yaptı. Burada otonomi konusu görüşülürken Carullah Sovyet hakimiyetinde yaşayan bütün Müslümanları içine alan bir dini muhtariyet rejimi kurulmasını fikrini savundu.[21]

İhtilalle birlikte oluşan bu özgürlükçü ortam sadece altı ay sürmüştür. Bundan sonra Rusya'da yaklaşık üç yıl süren iç savaş dönemi başladı. Rusya Müslümanlarından birçok aydının ülkeyi terk etmesine karşılık Carullah Rusya'dan ayrılmadı. O ülkeden ayrılmaktansa milletle beraber kalmanın daha hayırlı olacağını düşünmüştür. Taymas'a göre Carullah, Sovyet iktidarından az da olsa millet hayrına bazı faydalar sağlamak düşüncesindeydi. 1915 yılında bastırdığı ancak siyasi engellerden dolayı çıkartamadığı kitabı *Islahat Esaslarını* 1917 yılında yayımladı.[22] Bu arada 1917 sonunda milliyetçi ve Pan-İslâmist bir çizgide olan *el-Minber* adında bir gazete çıkarttı. Ancak bu gazete çok uzun ömürlü olmadı. Bu gazetede İslam dünyası ve Türkiye hakkında pek çok yazı yer almakta ve Sovyetleri açık açık eleştirmektedir.[23]

Carullah, Bolşevik yönetiminin ilk yıllarında da faaliyetlerini sürdürdü. 1920 yılında Rusya Müslümanları Ufa kurultayını topladı. Carullah'ın *İslamiyet Elifbası* adında yazmış olduğu eserindeki maddeler bu kurultayda görüşüldü. İlk 64 madde Rusya Müslümanları ile olsa da geri kalan maddelerin hepsi bütün İslâm dünyasını ilgilendiriyordu. Carullah kurultaydan sonra birçok toplantıda bu maddeleri okudu ve nüshalarını İslâm memleketlerine dağıttı. Tek amacı bu eseri ülke dışında da olsa bastırıp dağıtmaktı. Sonunda 1923 yılında Sovyet düşmanı ve siyasi mülteci konumunda olan Ayaz İshaki'nin desteğiyle kitap *İslam Milletlerine* adı altında Berlin'de basıldı.

---

19 İsmail Türkoğlu, "Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 32, s. 98.

20 İsmail Türkoğlu, Musa Carullah Bigi'nin Siyasi Faaliyetleri", *Ölümü'nün 50. Yıl Dönümünde Musa Carullah Bigiyef,* TDV Yayınları, Ankara:2000, s. 201.

21 Kanlıdere, a.g.e, s. 97.

22 Abdullah Battal Taymas, *Musa Carullah Bigi*, İstanbul:1958, s. 17.

23 Kanlıdere, a.g.e, s. 100.

Bunun sonucunda Carullah Moskova'ya götürülüp hapsedildi. Bu eserler her ne kadar dini gibi görünse de içerik bakımından siyasi bir nitelik taşımaktaydı. Abdullah Battal Taymas, Carullah'ın hapsedildiği haberini duyunca Türkiye'ye telgraf çeker ve Türkiye'nin Sovyetlere müracaatı neticesinde serbest kalır. [24] Ancak bundan sonra üç yıl göz hapsinde kalır ve 1930 yılında artık hayati tehlikeden dolayı Sovyetlerden kaçar. Bundan sonra Carullah'ın siyasi faaliyetleri son buldu; uzun sürgün yılları başladı ve 1949 yılında Kahire'de vefat etti.

1.2. Carullah'ın Siyasi Nitelikli Eserleri

Carullah *Ülfet* gazetesinde, Rusya Müslümanlarının dini, siyasi ve eğitim alanlarında birtakım haklar elde edebilmesi amacıyla, 1905-1906 yılları arasında yapmış oldukları üç kongre hakkında bilgi vermektedir. İlk kongreye atıfta bulunmakla birlikte bu kongrenin içeriği hakkında bilgi vermemektedir. İlk iki kongre hakkında ayrıntılı bilgilere *Islahat Esasları* [25] adlı kitabında yer vermiştir. Gazetede üçüncü kongrenin ise sadece 16 Ağustosta yapılan ilk toplantısına dair kayıtları içermektedir. Kongrenin baştan sona bütün kayıtları ise *Umum Rusya Müsülmanları'nın 3'nçi Resmi Nedveleri* adlı kitabında yer almaktadır.

Rusya Müslümanları ilk kongrelerini, Ağustos 1905 yılında Oka nehri üzerinde bir gemide yapmışlardı. Bu kongre resmi izne dayanmıyordu. Bu sebeple kongreye katılımcı sayısı da fazla olmamıştır. Ancak Rusya Müslümanlarının yaptıkları ilk kongre olması bakımından önemlidir. Burada siyasi ve içtimai alanda ittifakın önemi, Rusya'daki yeni kanunlar ve bu doğrultuda Rus terakkiperverleriyle iş birliği halinde olmak, Rusya Müslümanlarının her yönden Ruslarla eşitliğini sağlamak, Rusya Müslümanlarının faaliyetlerine devletin şimdiki ve gelecekteki durumuna göre yön verecekleri ve bu amaçlara ulaşabilmek için mahalli meclislerinin oluşturulması gibi konular maddeler halinde karara bağlanmıştır.[26]

İkinci kongrelerini ise Ocak 1906'da St. Petersburg'da yapmışlardır. Bu kongre için de tüm çabalara rağmen resmi izin alınamamıştır. Yine bu sebeple katılımcı sayısı azdır. Bu kongredeki en önemli mesele Rusya Müslümanlarının birlikte hareket etmeyi yani *İttifak*'ı kabul etmiş olmasıydı. Aynı zamanda bu toplantıda Rusya Müslümanlarının partisine "Rusya Müslümanları İttifakı" adı verilmiş ve Ali Merdan

---

24 Taymas, a.g.e, s. 19-20.
25 Musa Carullah Bigi, *Islahat Esasları,* Petrograd, 1917.
26 Carullah, a.g.e, s. 177.

Topçubaşı'nın hazırlamış olduğu program ve nizamname görüşülerek bazı değişikliklerle kabul edilmiştir. Program siyasi, hukuki, dini ve içtimai maddeler içermekteydi.

Rusya Müslümanlarının üçüncü kongresi Ağustos 1906 yılında Nijni Novgorod şehrinde yapılmıştır. Bu kongre resmi izin alınarak yapılan ilk kongre olması bakımından önemliydi. Katılımcı sayısı bu sebeple fazla olmuştur. Ancak resmi izin dâhilinde görüşülen konulara da kısıtlamalar getirilmiştir. Bu kongrede, siyasi ve umumi işlerde İslam kurallarına uygun şekilde nasıl hareket edileceği, eğitim alanında ıslah çareleri, imamlar, muallim ve müderrislerin durumunu yenilemek hususunda bir program tertip etmek, mektep-medrese ve imam-muallimlerin durumunu ıslah etmek için lazım olacak paralar ve vakfolunmuş mülkler meselesini halletmek konuları görüşülmüştür.[27]

Musa Cârullah bu kongrelerinin hepsine katılmıştır. Aynı zamanda kongrelerin kayıtlarını tutmuştur. Bununla birlikte en ön safta görev almamıştır.[28] Kongrelerde eğitim ıslahâtı ve kadınların toplum hayatındaki rolüne dair birtakım fikirler ortaya atmış olsa da onu Abdürreşid İbrahim gibi siyasi bir lider olarak değerlendiremeyiz. Carullah daha çok fikir üreten bir şahıs olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kongrelere katılarak Rusya Müslümanlarının siyasi hareketlerinin bizzat içinde yer almış ve tarihe birinci elden kaynak oluşturan yazılarını yazmıştır.

1.3. Carullah'ı Kaynak Olarak Kullanan Eserler

Carullah'ın öncelikle *Ülfet* gazetesinde bulunan yazıları çeşitli yazarlar tarafından kullanılmıştır. Bu konuda en detaylı çalışmayı Hasan Demiroğlu yapmıştır.[29] *Ülfet* gazetesini bir bütün olarak inceleyen Demiroğlu birçok kaynağa başvurmakla birlikte Carullah'ın gazetedeki yazılarını kullanırken önemli gördüğü bazı noktaları alıntılarla desteklemiştir. Ancak bu kitapta bazı çeviri hataları görülmektedir.[30] Aynı

---

27 Musa Bigiyef, "Umum Rusya Müsülmanları İttifâkı 3'nçi İctimai", *Ülfet,* No: 35, (15 Avgust 1906) s.2-3.

28 Abdullah Battal Taymas, *Musa Carullah Bigi*, İstanbul:1958, s. 14.

29 Hasan Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi 1905-1907 Yılları Arasında İdil-Ural Türkleri'nin Sosyo-Kültürel ve Siyasi Faaliyetler,* Atatürk Kültür Merkezi, Ankara: 2012.

30 İkinci toplantıda Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırlamış olduğu programın mahkemeler, maarif, talim-terbiye ve ekonomi bölümü değişiklik yapılmadan kabul edilmiştir. Ancak Demiroğlu bunu "değişiklik yapılarak kabul edildi" şeklinde yazmıştır. (Bkz: Demiroğlu, a.g.e, s. 115).

zamanda U*mum Rusya Müslümanları'nın Üçüncü Resmi Nedveleri* kitabının kullanıldığı bazı kısımlarda dipnot ile verilen bilgiler örtüşmemektedir.[31]

Carullah'ın *Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmi Nedveleri* adlı kitabını kaynakça olarak kullanan bir diğer eser, Necip Hablemitoğlu'nun *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1907)* adlı kitabıdır. Yazar III. kongreyi yazdığı bölümün büyük kısmında bu kitaptan faydalanmıştır. Fakat bu, genel bir özet niteliği taşımaktadır.

Azade Ayşe Rorlich'in *Volga Tatarları* (Standford, 1986)[32] adlı eserinde Rusya Müslümanlarının yapmış oldukları kongrelere dair bilgi verilmektedir. Yazar pek çok kaynağa başvurmakla birlikte Carullah'ın kitabını kısmen kullanmıştır.

Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerini anlatan en önemli eserlerden biri olan Nadir Devlet'in *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*[33] adlı eserini incelediğimizde, Carullah'ın bu önemli eserinin kullanılmadığını, yazarın daha çok *Islahat Esasları*'ndan faydalandığını görmekteyiz. Bu da bazı olayların gözden kaçmasına sebep olmuştur[34].

Carullah'ın bu kaynaklarından faydalanan diğer bir eser Alper Alp'in (Ankara, 2010) doktora tezidir.[35] Yazar ilk iki toplantı hakkında Carullah'ın *Ülfet*'teki makalelerinden yararlanmıştır. Rusya Müslümanlarının III. toplantısını anlattığı bölümde Carullah'ın konu hakkındaki kitabından faydalanmıştır. Toplantıya dair

---

31 III. kongrede Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırlamış olduğu program öncelikle bir komisyon tarafından görüşülmüştür. Program maddelerinde yer alan kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesine dair bahsedilen tartışma II. kongrede gerçekleşmiştir. (Bkz. Musa Bigiyef, "Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti" *Ülfet,* No: 9, (2 Fevral 1906) s. 6.) Demiroğlu bu olayı III. kongrede gerçekleşmiş gibi değerlendirmiştir. (Bkz: H. Demiroğlu, a.g.e, s 136).

32 Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları,* Mehmet Süreyya Er (çev), İletişim yay, İstanbul 2000.

33 Nadir Devlet, *Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi (1905-1907)* TTK, Ankara, 2014.

34 Rusya Müslümanlarının ikinci kongresinde ittifakın programının ne olacağı hususu tartışılmaya başlanmıştır. Kazan şubesinden gelen üyeler 6 maddelik bir program sunmuş, ayrıntılı bir program gerekliliğinden dolayı Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırlamış olduğu program müzakere edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Musa Bigiyef, "Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti", *Ülfet,* No: 9, (2 Fevral 1906) s. 5-8. Nadir Devlet bu olayı III. kongrede gerçekleşmiş bir olay olarak yazmıştır.(Bkz: N.Devlet, a.g.e, s 144) Üçüncü toplantıda programın komisyon heyeti tarafından bu maddelerin hepsinin görüşülmesinin mümkün olmadığına, bu sebepten geçici olarak kabul edilip, idare-i merkeziye heyeti oluşturularak program maddelerinin görüşülmesi ve bir sonraki toplantıya hazır edip ayrıntılı şekilde o zaman kongre üyelerince görüşülmesine karar verilmiştir.

35 Alper Alp, "Kazan Tatarlarının Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)," Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz, Ankara:2010.

program maddeleri, görüşülen konular, oluşturulan komisyon ve heyetler hakkında genel bir değerlendirme yapmıştır.

Daha önce belirttiğimiz gibi bu eserin tamamı tarihi bir kaynaktır. Çünkü Musa Carullah bütün konuşmacıların sözlerini, tartışmalarını tek tek yazmıştır. Söz konusu eserler daha çok toplantının en son aldığı kararlara göre değerlendirme yapmıştır. Ancak bu toplantıda önemli olan bir nokta da sonuç itibarı ne olursa olsun Carullah'ın yazdığı eserin aynı zamanda Rusya Müslümanlarının düşünceleri, fikirleri ve tartışmalarına da yer vererek ilk ağızdan nakletmiş ve böylelikle Rusya Müslümanlarının bütün olarak fikriyatını da bize yansıtmış bir eser olarak karşımıza çıkmasıdır. Bu yüzden bu eserlerin bütün olarak ortaya konması son derece önemlidir.

1.4. *Ülfet* Gazetesinde Musa Carullah ve Rusya Müslümanlarının Kongreleri

Carullah *Ülfet* gazetesinde yazdığı siyasi içerikli yazılarında, Rusya Müslümanlarının 1905-1906 yılları arasında yapmış oldukları üç kongre hakkında bilgi vermektedir. Bu yazılarda Birinci kongrenin detaylarına yer vermekten ziyade, bu toplantı hakkında Carullah'ın kongre hakkındaki yorumlarına ve kongrenin resmi izne dayanmamasından kaynaklanan sıkıntılarla ilgili bilgilere rastlamaktayız. Rusya Müslümanlarının 1906 Ocak ayında yaptıkları ikinci kongre hakkında ise, kongrenin toplanmasında yaşanan zorluklar ve görüşülen önemli gördüğü maddelere yer vermiştir. III. kongrenin ise sadece ilk gün kayıtlarına *Ülfet* gazetesinde yer vermiştir.

Carullah *Ülfet* gazetesinde çıkan "Petersburg'da Aftonomikler Cemiyeti"[36] adlı makalesinde, o günlerde Rusya'daki hızlı gelişmelerden ve Rusya Çarlığının hükmü altında yaşayan çeşitli milletlerin taleplerinden söz etmektedir. Bu talepler ifade, basın, toplantı yapma, örgütlenme istekleriydi. İşte bu örgütlenmeden biri de Aftonomikler örgütüydü. Buraya Azerbaycanlılar, Ermeniler vs. 90 kadar insan toplanmıştı. Cemiyet yedi maddelik bir program hazırlamıştı ve program şu hususları içermekte idi: Rusya'da yaşayan bütün milletlerin aralarında sorunsuz yaşamalarını sağlamak, her millete otonomluk vermek. Bunun için her millet kendi hukukunu kendi eline alacak ve milletler bu hususta birlikte hareket edeceklerdi. Aynı zamanda kendi aralarında toplanıp bu amaçlarını her yere yayacaklardı. Toplanan meclisin başkanı Polonyalı Profesör Boduen de Kurtene uzun bir konuşma yaptı ve konuşmasında hiçbir milletin

[36] Musa Bigiyef, "Peterburg'da Aftonomikler Cemiyeti", *Ülfet,* No: 1, (11 Dikabr 1905), s. 8-9

diğer bir millete üstün olmadığı, kendisinin hepsine eşit gözle baktığı ortak istekleri doğrultusunda birlikte hareket etmeleri gerektiği hususları üzerinde durmuştur. Başkandan sonra her bir topluluğun temsilcileri de söz alıp konuşmuş, Rusya Müslümanlarından da 3 zat söz alıp rapor sunmuş, toplantı sonunda bazı kararlar alınmıştır. Bunlarda her bir milletin temel bazı haklara sahip olması vurgulanmıştır. Bunun yanında merkeziyetçi sisteme karşı çıkılıyor, Aftonomiya, yani federasyon olmalıdır, deniliyordu. Ayrıca Rusyada 60 milyon kadar "akvâm-ı ecnebiye" olduğu da vurgulanıyordu. Ecnebi milletlerden kasıt Rus olmayanlardı.

Musa Carullah, "Petersburg'da Müslümanlar Cemiyeti"[37] adlı yazı dizisinde Rusya'da yaşayan her milletten halkın devlet yönetimine karşı memnuniyetsizliklerini dile getirmektedir. 1904-1905 Rus –Japon savaşı öncesinde de halkın ne kadar kötü durumda olduğunu ve devletin bu durumu görmeyip halkı memnun kabul ettiğini söylemektedir. Savaşla birlikte halkın durumu daha da kötüleşince artık bu bir patlama noktası olmuştu. Petersburg'da çeşitli gösteriler ve protesto yürüyüşleri yapıldı. Devlet baskıyla bu gösterileri bitiremeyeceğini anlayınca önce Duma'yı, ardından da 17 Ekim Manifestosu'nu ilan etti. Böylelikle Rusya'da yaşayan milletler basın, toplantı yapma gibi bir takım haklar elde ettiler. Carullah böyle bir ortamda Rusya Müslümanlarını da harekete geçmeye çağırdı. 1905 yılında Rusya Müslümanları Nijni Novvgorod'da yaptıkları ilk kongrede, Rusya Müslümanlarının kendi aralarında birleşmeleri ve Rus olmayan milletlerle birlikte hareket etmeleri kararı alındı.

Carullah, makalenin ikinci kısmında,[38] Rusya Müslümanlarının toplayacakları ikinci kongre için resmi izin almak amacıyla verdikleri mücadeleyi anlatmaktadır. Bu toplantı için bakanlıktan izin alınamayınca Rusya Müslümanları ikinci toplantılarını resmi izin olmadan Cemiyet-i Hayriye binasında yaptılar. Burada görüşülecek konuları belirlemek için bir komisyon oluşturuldu. Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırlamış olduğu program cemiyet üyelerince az bir değişiklikle kabul edildi. Rusya Müslümanlarının partisine de "Rusya Müslümanları İttifakı" adı veriliyor. Bu süreçte Rusya Müslümanları izin almak için birkaç kez bakanlığa temsilciler gönderdiler. Bakanlığın toplantıya kesinlikle izin vermeyeceği haberi yayılsa da bu Rusya Müslümanlarının çalışmalarına engel olmamıştır.

---

37 *Ülfet,* No: 2, (22 Dikabr 1905), s. 7-8.

38 Musa Bigiyef, "Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti", *Ülfet,* No: 7, (22 Ganvar 1906), s. 3-4.

Carullah, makalenin üçüncü kısmında,[39] Müslümanların cemiyetleri için resmi izin alınamaması sonrası Rusya Müslümanlarının gayri resmi olarak yaptıkları ikinci kongrenin içeriği hakkında bilgiler vermektedir. Carullah bu makalede, Rusya Müslümanlarının birlikte hareket etmelerinin önemini vurgulamaktadır. Komisyon üyelerinin hepsi, Rusya Müslümanlarının kendi aralarında birlik olmazsa Duma'da itibarlarının olmayacağını söyleyerek birlikte hareket etmeleri konusunu kabul etmiştir. 19 Ocak'ta Rusya Müslümanları İttifakı'na bir program gerektiği konusu görüşülmüş, Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırladığı program ayrıntılı olması sebebiyle kabul edilmiştir. Ali Merdan Topçubaşı programı okurken umumi seçim konusu görüşüldüğü sırada kadınların seçme ve seçilmede haklarının olup olmaması gündeme gelmiş ve Müslümanların haklarını çoğaltacağı düşüncesiyle kadınların da seçimde hakkının olmasına karar verilmiştir.

Bazı maddelerde açık açık otonominin kastedilmesi, Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı gibi aydınların eleştirisine sebep olmuştur. Onlar böyle bir şeyin en özgür İngiliz devletlerinde bile mümkün olmadığını söylüyorlardı. Ali Merdan Bey söz konusu maddelerden amacın mahalli işlerin mahalli idareler elinde olması gerektiğini, söyleyerek açıklama yapma gereği duymuştur. Bunun neticesinde 36. madde biraz değiştirilerek kabul edilmiştir. Sonraki maddelerde mahkemeler, maarif, talim ve terbiye gibi konular görüşülerek kabul edilmiştir. Aynı zamanda bu toplantıda meclisin sıradan bir toplantı mı yoksa umumi bir kongre mi olduğu konusunda uzun tartışmalar yaşanmıştır. Gaspıralı gibi aydınlar meclisin resmi izni olmadığı için sıradan bir toplantı hükmünde olacağını söylemiş, bir kesim ise umumi bir kongre hükmünde olduğunu, sıradan bir toplantı olacaksa meclise katılmayacaklarını söylemiştir. Neticede amaç Rusya Müslümanlarının birlikte hareket etmelerini sağlamaktı. Meclis umumi bir kongre kabul edildi ve tartışmalara son verildi. Diğer bir önemli husus hangi parti ile birlikte hareket edileceği meselesiydi. Meşrûtiyet-i Avâmiye Partisi Ruslara düşmanlıkları ile biliniyordu. Rusya Müslümanları her ne kadar amaçları bu olmasa da dahili vilayetler için en uygun parti olduğundan Meşrutiyet-i Avamiye Partisi'yle hareket etmeye karar verdiler. Daha sonra mektep medreseler ve dini idarelerin ıslahını üçüncü kongrede görüşmeye karar verdiler.

[39] Musa Bigiyef, "Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti", *Ülfet,* No: 9, (2 Fevral 1906) s.5-8

Carullah "Teessüf" adlı makalesinde[40] Orenburg dini idaresi eleştirmektedir. İdare 1892 yılından sonra molla olmanın zorlaşacağını iddia ederek, okuma yazma bilen herkese molla olmak için kısa sürede diploma vermeye başladığını söylemektedir. Bu yüzden Rusya Müslümanlarının da bu duruma sessiz kalmayarak tepki vermesi gerektiğini ifade etmektedir.

"Student Muhammed Can Efendi Tunçbayev Cenablarınıñ Hutbesi"[41] adlı yazısında Kırgızlardan övgü ile söz eden Carullah, Aftonomik cemiyetine katılan Kazak öğrenci Muhammed Can Efendi Tunçbayev'in, cemiyette yaptığı konuşmasını aktarmaktadır. Tunçbayev konuşmasında Kırgızların tarihi ve o zamandaki durumları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kırgızların yaşadıkları coğrafyadan ve altı milyona yakın nüfuslarından söz etmektedir. Kırgızların Rus tâbiiyetine girmelerinden, Rus tâbiiyetinden önce ve sonra Kırgızların ne şekilde yönetildiklerinden, Rusların eğitim ve din alanında asimilasyon politikalarından bahsetmektedir.

Carullah, "Petersburg'da Bulacak Büyük Cemiyet"[42] adlı makalesinde, 1905 yılında yapılan ilk kongre sonrasında Rusya Müslümanları arasında toplanma ve faaliyete geçme konusunda hareketlilikler meydana geldiğini söylemektedir. Aynı zamanda yapılacak ikinci kongrede görüşülecek konulardan bahsetmekte ve burada İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinde yazmış olduğu maddelerden önemli gördüklerine yer vermektedir. Daha sonra bu konuda kendi fikirlerine yer vermektedir. Ona göre en önemli mesele, mektep medreselerin ıslah edilmesiydi. Bunun için de önce dini idarenin ıslah edilmesi gerektiğini söylemektedir.

"Büyük Beşaret"[43] adlı yazısında Carullah, ikinci kongrenin 23 Ocak'taki oturumunun düzenli bir şekilde bittiğinden bahsetmektedir. Aynı zamanda bu kongrenin oturumlarını özet olarak *Ülfet'*te yazacağını haber verip, bu kongrenin kararname, nizamname ve programını yazıp her tarafa yayma görevinin kendisine verildiğinden bahsetmektedir.

"Petersburg Cemiyeti"[44] adlı makale, Ağustos 1905'te Nijni Novgorod'da yapılan ilk kongreden bahsetmektedir. Carullah birinci kongreyi yapılan en önemli kongre olarak değerlendirmekte, bu kongreye Rusya'nın her yerinden gelen önemli

40 *Ülfet,* No: 3, (29 Dikabr 1905), s. 5.
41 *Ülfet,* No: 3, (29 Dikabr 1905), s. 6.
42 *Ülfet,* No: 5, (12 Ganvar 1906), s.3-4.
43 *Ülfet,* No: 8, (26 Ganvar 1906), s. 1.
44 *Ülfet,* No: 10, (9 Fevral 1906) s.8.

katılımcıların olduğunu, bu toplantının Rusya Müslümanlarını birlikte hareket etmeye sevk ettiğini, bu sebepten önemli olduğuna vurgu yapmaktadır. Bundan sonra, Ocak 1906'da yapılan toplantıya değinerek, onu Rusya Müslümanlarının ikinci umumi toplantısı olarak değerlendirmekte ve bu cemiyeti sıradan bir toplantı olarak görenleri eleştirmektedir. Cemiyeti kongre olarak kabul edip etmemek meselesi bir iki defa İsmail Gaspıralı tarafından ortaya atılsa da çoğunluk kongre olarak kabul etme taraftarıydı. Sadece iki üç kişi Gaspıralı gibi düşünüyordu. Gaspıralı 24 Ocakta *İrşad* idaresine çekmiş olduğu telgrafta "Ne meclis var, ne başkan, meclise izin verilmedi. Cümlemiz evlerimize dönelim" demiş. Bunun üzerine Carullah "Zaten cemiyetin resmi izni olduğunu iddia eden olmadı. Neden Gaspıralı'nın telgrafı kabul edildi de Ali Merdan Bey'in gönderdiği telgraf sahte olarak kabul edildi?" diye *İrşad* gazetesinin tutumunu eleştirmiştir.

Makalenin ikinci kısmında[45] Carullah, 23 Ocak'ta yapılan son oturumu ele almaktadır**.** Bu oturumda Müslümanların işleri konusunda Başbakan Graf Vitte'yle görüşmek için Ahundov, Topçubaşı, İsmail Gaspıralı, Haydar Sırtlanov, Şakir Tukayev, İmam Sadık Osmanov, İmam Arif Ramiyev tayin edilmişti. 24 Ocak'ta vekiller toplanıp başbakan ile görüşmenin önemli olup olmadığını, bu konuda ne yapmak gerektiğini tartışmışlardır. Sonunda Başbakan Vitte ile görüşmenin önemli olduğuna karar vermişlerdir. 27 Ocak'ta Davut Şeyh Ali bir toplantı yapmış ve bu toplantıda başbakana söylenecek sözler, sorulacak şeyler hakkında bir müzakere yapmışlardır.

Carullah "Umum Rusya Müslümanları İttifakı 3'nçi İçtimaı"[46] adlı makalede ise Rusya Müslümanlarının üçüncü kongreleri hakkında bilgi vermektedir. Yapılan ilk iki kongrenin resmi izin dahilinde olmaması sebebiyle kimileri bu kongreleri ciddiye almayıp, üstüne bir de olumsuz sözler söylemişlerdi. Bu kongreler resmi izin olmadığı için kimileri desteklemekle birlikte kongrelere katılmaktan çekinmişlerdi. Carullah bu sebeple üzüntüsünü dile getirmiş ve üçüncü kongreye resmi izin alınmasına dair sevincini yazısında yansıtmıştır. Kongrede müzakere edilecek konulara değinmiştir. Resmi izni alan Abdürreşid İbrahim, Mirza Alim Maksudof ve maddi olarak kaynak sağlayan Molla Lütfullah'a övgüler yağdırmıştır. Aynı zamanda onların yaptıklarını

45 Musa Bigiyef, "Peterburg Cemiyeti", *Ülfet,* No: 11, (16 Fevral1906) s.7

46 Musa Bigiyef, "Umum Rusya Müsülmanları İttifâkı 3'nçi İctimai", *Ülfet,* No: 35, (15 Avgust 1906) s.2-3

eleştirenleri, Müslümanların zararına çalışmak ve Müslümanlar arasına nifak sokmakla suçlayıp onlara nefret derecesinde tepkisini göstermiştir.

"Bir Gün Olur Hakikat Meydana Gelir"[47] adlı yazı bir polemik yazısıdır. Carullah bu yazıda yakın dostu Abdürreşid İbrahim'in girişimini savunmakta, ona karşı çıkanları eleştirmektedir. Olay şudur: A. İbrahim Üçüncü Kongreye resmi müsaade almak için bir hileye başvurmuş ve resmi makamlardan izin almayı başarmıştır. Fakat böyle hileli bir yolla izin alınması Müslüman önderlerden bazılarını (Mesela, Kafkasya temsilcisi Ali Merdan Topçubaşev'i) kızdırmıştır. Carullah bu makalede biraz da sert bir üslupla bu tür eleştirilerde bulunanları samimiyetsizlikle suçlamaktadır. Diğer taraftan, bu vesileyle Abdürreşid İbrahim'in siyasi hareket içindeki baş rolüne vurgu yapmaktadır: 20-30 sene kadar önce kimse "birlik", "ittihad" gibi kelimelerden bahsetmezken, Abdürreşid'in ilk kez bunu telaffuz ettiğini dile getirmektedir. Dikkati çeken bir diğer husus ise Carullah'ın makaleye "Petersburg Temsilcisi" sıfatıyla imza atmış olmasıdır.

Carullah, "Rusya Müslümanlarının Üçüncü Nedvesi"[48] adıyla *Ülfet'te* iki ayrı sayıda yayımladığı makaleyi, daha sonra (aynı yıl içinde) yayımladığı kitabın (*Umum Rusya Müslümanları'nın 3'nçi Resmi Nedveleri,* Kazan 1906) baş tarafına (s. 1-22) almıştır. Kitaptaki kısımda küçük bazı düzeltmeler yaptığı anlaşılmaktadır. Kitapta yer aldığı için bu makale üzerinde ayrıca durmaya gerek görülmedi.

1.5. Bütün Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kongresi

Carullah'ın *Umum Rusya Müslümanlarının 3'nçi Resmi Nedveleri*[49] adlı kitabı, Rusya Müslümanlarının 16-21 Ağustos 1906 yılında yapmış oldukları üçüncü kongrenin baştan sona bütün kayıtlarını içermektedir. Bu kongre resmi izin alınarak toplanan ilk kongre olması bakımından önemlidir. Rusya'nın her yerinden yaklaşık 800 Müslüman vekil kongreye katılmıştır. Musa Carullah her konuşmacının sözlerine kitabında yer vermiştir. Üçüncü kongrenin başlangıcında en önemli meselelerden biri, Abdürreşid İbrahim'in kongre için aldığı resmi izine sadece dini konuların dahil olması meselesiydi. Abdürreşid İbrahim bu yüzden ciddi eleştirilere maruz kalmıştı. Ancak kongrenin açılış konuşmasını yapan A. İbrahim, amacının Müslümanları bir arada toplamak olduğunu ve gereken her şeyin mecliste konuşulacağını söyleyerek hatasını

47 *Ülfet,* No: 36, (23 Avgust 1906) s.2-4.
48 Ülfet, No: 37, (30 Avgust 1906) s.2-6.
49 Musa Bigiyef, *Umum Rusya Müslümanları'nın 3'nçi Resmi Nedveleri,* Kazan:1906.

itiraf etmiştir. Kongreye katılmayacağını söyleyen kimi üyeler onun bu konuşmasıyla kararlarından vazgeçmişlerdir. Aynı zamanda Abdürreşid İbrahim'in konuşmasının da kongrenin mazbatasına eklenmesine karar vermiştir. Başkanlık heyetine 12 vekil seçilmişti, bunlardan biri de Musa Carullah'tı. Kongrenin ilk günü ise mektep-medrese komisyonu ve ruhaniyet komisyonu seçilerek her ikisine de 15 üye seçildi. Resmi izin dahilinde kongrede misyonerlere karşı İslamiyet'in korunması, mektep-medreseleri ıslah meselesi, imamların ve ulemanın durumu ve bunlar için gerekli sermayenin karşılanması konuları görüşülecekti.

Başkanlık Heyeti üyeleri 12 kişiden oluşuyordu. Bunlardan biri de Musa Bigiyev'ti. Birinci meclisin başkanlığına Ali Merdan Topçubaşı seçildi. Daha sonra başkanlık heyeti üyeleri programı görüşmek için ayrı bir odaya çekildi. Burada genel kurallar konuşulduktan sonra Abdürreşid İbrahim'in açılış konuşmasının da mazbatada yer almasına karar verildi. Daha sonra kongrenin dört maddelik programı ve bunun günlere taksim edilmesi konuları görüşüldü. Mektep-medreseler ve ruhaniyet için de iki ayrı komisyonun oluşturulmasına karar verildi. Kongrenin ilk günü bu iki komisyonun üyeleri seçildi. İkinci gün başkanlık heyeti üyeleri toplandı ve programdaki misyonerlere karşı İslâmiyet'i korumak meselesi görüşüldü. Müslümanların haklarını dile getirmek için bir parti oluşturulmasına karar verildi. Diğer bir mesele bu partinin programının ne olacağı meselesiydi. Bunun için ikinci toplantıda ele alınan programın yeterli olacağına karar verildi. Daha sonra partinin düzenine ve 15 kişilik bir merkez idaresi üyelerinin seçilmesinin gerekli olduğuna karar verildi. Konular kongre meclisinde görüşüldü. Bu sırada siyasi meselelerin programa dahil edilip edilmemesi hususunda ciddi tartışmalar yaşandı. Özellikle İsmail Gaspıralı siyasi meselelerin görüşülmesi konusun da kesinlikle karşı çıkmıştır. Siyasi konuların daha sonra düzenlenecek kongrede görüşülmesinden yana olmuştur. Ahmet Efendi Subayev de bu kongrede asıl amacın Rusya Müslümanlarını bir arada toplamak olduğunu dile getirmiş, lisan birliğinin önemine vurgu yapmıştır. Neticede bir siyasi partinin kurulmasına karar verilmiştir. Daha sonra İkinci mecliste hazırlanan parti programının bir komisyon tarafından tekrar görüşülüp, hazırlanmasına karar verilmiştir. Bunun için de 15 kişilik bir komisyon oluşturulmuştu. Musa Carullah da bu komisyonda yer alıyordu. Komisyon yaptığı görüşmeler neticesinde şu karara varmıştı: Bu program Rusya Müslümanlarının partisi için uygundu. Ancak programın ayrıntılı olarak kongre tarafından müzakere edilmeden kabul edilmesini komisyon üyeleri uygun görmemişti. Ancak 74 maddelik

programın müzakeresi bu kongrede mümkün değildi. Bu yüzden program ayrıntılı olarak merkez idaresi üyeleri tarafından görüşüldükten sonra dördüncü kongrede tam olarak müzakere edilebileceği kabul edildi.

Üçüncü gün yapılan toplantıda mektep ve medreseler konusu görüşüldü. Dördüncü toplantıda ruhani idareler, muallimlerin durumu ve eğitim konusunda görüşmeler devam etti. Kongrenin son günü yine bu konular hakkında görüşmelere devam edildi ve gelecek kongrenin 10 Ağustos 1907'de yapılmasına karar verildi. Kongrenin sonunda idare-i merkeziye üyeleri seçilmiş ve toplantıya son verilmiştir. Bu kongre her ne kadar mektep-medrese meselesi, ruhani idareler, İslam dinini misyonerlere karşı korumak gibi meseleler çerçevesinde olsa da aslında içerik bakımından aynı zamanda siyasi bir harekettir. Bu kongre sayesinde Rusya Müslümanları yüksek katılım oranıyla bir araya gelerek ittifak sağlamışlardır. İkinci kongrede yer alan meseleler bir komisyona sevk edilmiş ve maddeler halinde düzenlenerek üçüncü kongrenin mazbatasına eklenmiştir. Yani aslında resmi izin her ne kadar çerçeveyi daraltsa da Rusya Müslümanları siyasi mücadelelerini devam ettirme kararı almışlardır. Musa Carullah'ı siyasi bir lider olarak değerlendiremesek de o bu bütün kayıtları tutarak tarihe tanıklık etmiştir. Kitabının sonunda yazarken dikkat gösterse de, elbette bazı hatalarının da olabileceği düşüncesini kabul etmiştir.

SONUÇ

Çalışmamızın amacı, Musa Carullah'ın *Ülfet* gazetesinde yazmış olduğu siyasi yazıları ve *Umum Rusya Müsülmanları'nın 3'nçi Resmi Nedveleri* kitabını ortaya koyup bu vesileyle Rusya Müslümanlarının 1905-1906 yılları arasında vermiş oldukları siyasî mücadeleleri Musa Carullah'ın kaleminden yansıtarak araştırmacılara kaynak oluşturmaktır. Bu süreçte Arap harfleriyle yazılmış olan bu kaynakların, transkripsiyonunu hazırlayarak bir bütün olarak ortaya koyduk. Söz konusu kaynaklara ve konuyla ilgili literatüre başvurarak bir değerlendirme yapıldı. Aynı zamanda yazarın siyasi kimliğini yansıtan bir değerlendirmeye yer verildi.

Musa Carullah 1904 yılında Rusya'ya, eğitimini almış, Arapçasını çok iyi bir seviyeye getirmiş, İslâm ilimlerinde kendini geliştirmiş biri olarak dönmüştür. Onun geldiği dönemde Rusya'da bir takım değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Devlet Rusya'da yaşayan halka toplantı düzenleme, parti kurma, gazete çıkartma gibi bazı haklar tanımıştır. Rusya Müslümanları da bu dönemde bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Siyasi mücadelenin bayraktarlığını yapanlardan biri de Abdürreşid İbrahim'dir. Musa Carullah da ona çok yakın olan biriydi. Şunu görüyoruz ki Musa Carullah Rusya Müslümanlarının siyasi tavrı içinde Abdürreşid İbrahim'in aktif tarzını, yaklaşımını benimsemiştir.

Musa Carullah'ın siyasi yazılarını kullanan yazarların toplantının tam olarak ruhunu yansıttığını görmüyoruz. Mevcut araştırmalar daha ziyade kongrenin sonucuyla ilgilenmiştir. Ancak bu kongrede siyasi meseleler konusunda da ciddi tartışmalar yaşandığı görülmektedir. Musa Carullah'ın bu eserleri sayesinde olayın tümünü, ayrıntılarıyla ortaya çıkmaktadır. Onun eserlerini Latin harflerine aktarırken bir tür aradan aracıyı kaldırarak kongrelerin gelişimini izleme imkânını elde ettik.

Arap harfleriyle yazılmış Tatar dilini çözmek araştırmacılar için bir engel olduğu açıktır. Tatar araştırmacılar için de zor olduğu tahmin olunabilir, çünkü Sovyet döneminin etkisiyle dil değişime uğramış ve Arap harflerinin çözümü onlar için engel oluşturmuş olmalıdır. Onların tek avantajı bu eserlerin dilinin Tatarca olmasıdır. Türk araştırmacılar için ise şöyle bir sorun vardı. İyi Osmanlıca bilen biri bunu okuyabilir, belki, ancak Tatarca özellikler taşıyan kelimelerin tam olarak anlaşılmasında sorunlar

yaşanmaktadır. Biz bu metinleri ortaya koyarak hem kendimiz konuyu daha iyi kavramış olduk, hem de araştırmacıların hizmetine sunmuş olduk.

Musa Carullah'ın bu yazılarının başka bir misyonu da Rusya sınırları içinde yaşayan Rusya Müslümanlarını bu kongreler hakkında bilgilendirmekti. Bu siyasi hareketleri duyurarak daha çok insanı bu birliğe sevk etmekti.

Musa Carullah bu siyasi faaliyetler içinde belki de Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı gib en ön safta değildi, ancak onların hemen arkasında bir rol üstlendiğini, birçok komisyonun içinde yer almış olduğunu söyleyebiliriz. Bizim için en önemli tarafı, olayların kaydını tutarak, tarihe malzeme oluşturmuş olmasıydı.

Bu araştırma sayesinde aynı zamanda Musa Carullah hakkında bazı biyografik bilgiler edindik. *Ülfet* gazetesinde yazdığı yazılarından anladığımız kadarıyla, bazı noktalarda İsmail Gaspıralı'nın fikirlerine katılmamakta ve ona eleştirilerde bulunmaktadır. Mesela üçüncü kongrede görüşülecek konular hakkında çıkan tartışmada Gaspıralı'yı eleştirmiş ve Abdürreşid İbrahim'in tarafında yer almıştır. Burada onun faaliyetlerde hangi tarafta yer aldığını ve hangi düşünceleri benimsediği konusunda da bilgi edinmiş olduk.

BİBLİYOGRAFYA

Alp, Alper, "Kazan Tatarlarının Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)," Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz, Ankara:2010.

Bigiyef, Musa, *Islahat Esasları,* Petrograd, 1917

Bigiyef, Musa, *Umum Rusya Müsülmanları'nın 3'nçi Resmi Nedveleri,* Kazan:1906.

Bigiyef, Musa, "Peterburg'da Aftonomikler Cemiyeti" *Ülfet,* No: 1 (11 Dikabr 1905).

Bigiyef, Musa, "Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti" *Ülfet,* No: 2 (22 Dikabr 1905).

Bigiyef, Musa, "Teessüf" *Ülfet,* No: 3, (29 Dikabr 1905), s. 5.

Bigiyef, Musa, "Student Muhammed Can Efendi Tunçbayef Cenablarının Hutbesi" *Ülfet,* No: 3, (29 Dikabr 1905) s.5-8.

Bigiyef, Musa, "Peterburg'da Bulacak Büyük Cemiyet" *Ülfet,* No: 5 (12 Ganvar 1906) s.3-4.

Bigiyef, Musa, "Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti" *Ülfet,* No: 7 (22 Ganvar 1906) s. 3-4.

Bigiyef, Musa, "Büyük Beşaret" *Ülfet,* No: 8, (26 Ganvar 1906) s.1.

Bigiyef, Musa, "Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti" *Ülfet,* No: 9 (2 Fevral 1906) s. 5-8.

Bigiyef, Musa, "Peterburg Cemiyeti" *Ülfet,* No: 10, (9 Fevral 1906) s.8.

Bigiyef, Musa, "Umum Rusya Müsülmanları İttifakı 3'nçi İctimaı" *Ülfet,* No: 35, (15 Avgust 1906) s.2-3.

Bigiyef, Musa, "Bir Gün Olur Hakikat Meydana Gelür" *Ülfet,* No: 36, (23 Avgust 1906) s. 2-4.

Bigiyef, Musa, "Rusya Müsülmanları'nın Üçüncü Nedvesi" *Ülfet,* No: 37, (30 Avgust 1906) s. 2-6.

Demiroğlu, Hasan, *Ülfet Gazetesi 1905-1907 Yılları Arasında İdil-Ural Türkleri'nin Sosya-Kültürel ve Siyasi Faaliyetleri,* Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012

Devlet, Nadir, *Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi (1905-1907),* TTK Ankara, 2014.

Görmez, Mehmet, *Musa Cârullah Bigiyef,* TDV yay, Ankara, 1994.

Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri,* Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları Serisi, Ankara 1997.

Kanlıdere, Ahmet, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah,* Dergah yay, İstanbul, 2000.

Kanlıdere, Ahmet, "Musa Cârullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, Cilt 31, s. 214-216.

Rorlıch, Azade-Ayşe, *Volga Tatarları,* Mehmet Süreyya Er (çev), İletişim yay, İstanbul 2000.

Türkoğlu, İsmail, "Musa Carullah Bigi'nin Siyasi Faaliyetleri", *Ölümünün 50. Yıl Dönümünde Musa Carullah Bigiyef,* TDV Yayınları, Ankara:2000, s. 193-204

Türkoğlu, İsmail, "Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006 Cilt: 32, s. 96-98

2. MUSA CARULLAH'IN ÜLFET GAZETESİNDE ÇIKAN SİYASİ YAZILARI

2.1. Peterburg'da Aftonomikler Cemiyeti[50]

Zamanımız Rusya tarihinde iñ mühim bir zamandır. İñ büyük vakalar, iñ dehşetli hâdiseler zamanıdır. Her kün [gün] her saat bu vakalarınıñ, bu hâdiselerniñ bik [pek] büyük neticelerini her kün körmekde. İñ büyük inkılâbnı bu kün ya [veya] irtege [yarına] herkes künmekde.

Halk uygandı! Hükûmetnide uygatdılar. Bik kıymet behâlar bedeline [karşılığında] halklar sözde, matbuatda, cemiyetlerde, sayuzlarda [birliklerde] hürriyetlerni kolga [ele] aldılar.

Her âdemge her kavmge özleriniñ gereklerini özleriniñ maslahatlarını ezleb alurga taleb kılunurga yollar açıldı; memleketde umûmî bir hareket küllî bir heyecan peyda buldı. Yormagan ayak fikir kılmagan baş kalmadı.

Her sınıf, her tabaka, özleriniñ maslahatlarını taleb kılabaşladılar. Rusya'da türli partiyalar türli sayuzlar yasaldı. Partiyalar, sayuzlar her ne kadar türli türli bulsalar da hemesinde ortak bir fikr, müşterek bir maksad bar idi: hemesi iski nizam tarlıgından kutulmak arzusunda idiler.

Bunday sayuzlardan biri Peterburg'da 19 Noyabr'da Aftonomikler cemiyeti idi. Cemiyetde Azerbaycanlar, Ermeniler, Bilaruslar, Gıruzinler, Yahudiler, Kırgızlar, Latişler, Litvalılar, Polaklar, Tatarlar, Ukrainler, Estler, hazır idi. Hemesi toksanga karib [hısım] idiler.

Cemiyet programına yedi madde dâhil idi. 1) Her kavmnıñ hazırgi ahvalini beyân itmek, 2) Rusya'da bulunan bütün kavmlernin öz aralarında rahat turuvları esbâbını karamak 3) Pâdşâhlıkda fideratsiya [federasyon] yasamak, her kavmnıñ hukuklarını müsâvi itüb avtonomiya virmek, 4) Devlet duması [meclisi] meseleleri, 5) Her kavm öz hukuklarını özine aluv hususunda ittifak ile iş görmek, 6) Her bir kavm başka bir kavmga hukuklarını talebde iâne kılmak, 7) Öz aralarında sayuz yasab sayuznıñ maksadlarını her tarafga taraltmak.

Cemiyetniñ evvelgi meclisi 19 Noyabr'da 2 saat gündüzde başlandı. Profisör Boduen de Kurtene meclisge reis saylandı. Profisör cenâbları meclisniñ ibtidâsında hürriyet, hukuk yolunda canlarını feda kılub şehid bulgan bahadırlarını, hürriyet, hukuk,

[50] *Ülfet,* No: 1 (11 Dikabr 1905), s. 6-7.

yolunda günahsız tökülgen [dökülen] kanlarnı hürriyet, hukuk yolunda aç-yalangaç kalgan hatunlarnı yetim balalarnı yâd kılub alar hakkında medhû senalar okub, isimlerini işlerini tazîm üçün ayakga kalkunı taleb itdi. Cemiyet hemesi ayakga kalkub bir iki saniye kadar ayakda kaldılar.

Sonra Profisör Boduen De Kurtene cenâbları bir hutbe okudı tercümesi budur:

"Bizniñ menfaat ve maslahatlarımızga aid bulgan meselelerni müzâkereden kabil efendiler, ben sizlere öz nefsinize bik agır bir ilâc icrâ itmegni arz iderim. Sizlere lâzım bulgan şey öz kavmiyetniznin başka kavmlere başka dinlere üstünlüğünü vicdanınızdan uzak tutub, başka kavmlere başka dinlere öz kavmiyetniziniñ öz diyatnetnizniñ hâkimiyet ve galebesini arzu itgen nefsinize itaat kılmamakdur.

Ben özüm şöyle bir bahtlı haldeyim ki kalbim de anday [bu gibi] vicdan ve arzuları hissetmiyorum. Ben küb zamandan berü kavmiyet, diyânet taassublarından azad bulmuşum; özüm küb âdemler közünde hâkir (dinsizlik asılsızlık ile müttehim) bulgan kavmden bulsamda her kavm her milletge her güruh her cemâatge bir köz ile karamakdamın [bakmaktayım].

Her kavm, her millet benim gözümde bir derecede iseler de, ben her vakt mazlumlar tarafdarı bulam. Kazan'da ben Ruslar kolunda mazlum Tatarlar tarafında, Derpet'de ben İstonlılarnı, Latişlerni, Polaklardan, bularınıñ hemesini Ruslaştırıçulardan himâye kıla idim. Galitsiya'da Ukrainler hukukına Polaklarnın taaddî ve zulm kılmaklarını ben asla câiz görmez idim. Polşa pâdşâhlığında, hem Rusya'nın garb tarafında Ruslaştıruçılara pravoslavya dinine teklif kıluçılara protesto kılmak benim borcumdur. Eger de pravoslavya dininde bulgan Ruslara zulm görmek doğru gilüb kalsa idi, elbette ben alarga zulm itken âdemlernin hilâfında bulur idim.

Benim kavmyetsizliğim, diyanetsizliğim, toğrurak [daha] eytkende kavmyet diyânet taassubundan yiraklıgım [uzak olmak] hem de her kavm, her milletni bir derecede itibârım benim üçün hiçbir fazlını [erdem] îcâb itmezler. Taassubsuzluk heme halkını bir derecede görmeklik fazl bulakoysa adalet közini zahmetsiz meşakkatsiz mâlik bulamagan âdemler hakkındagına fazl buluv ihtimali var.

Bizler bu yerge ciyulduk [toplandık], birbirimizge karındaşlık muhabbetniñ gönlümüzde kaynaganına göre imes [değil]. Dünyevi muhabbetniñ devamı mümkün tügil. Birbirimizni sevmek bizlerge lazım hem tügil. Lakin eger bizniñ arada sevişmek yok disek de bizlerde ortak bulgan maslahatlar boluv ihtimâli bar.

Maslahat ve hâcetlerniñ ortaglıgını añlamak ile birge her âdemde haklık gözü açılub her kalbde adâlet nazarı uygana. Dünyada âdemler her vakt her türlü âfetlerni körüb her türlü belâlar ile mübtelâ bulub turalar. Bulay bulgaç bile turub âdem balalarına ağırlıklar aratduru köbeytü [arttırmak] tiyüş [gerekli] imes [değil].

Bir ademni âfetden agırlıkdan, kutkaruvga yâhûd iñ azında, agırlıgını kemeytürge [azaltmaya] meyl ider isek öz canımızga mahabbet kılganmazga köregine [sebep] meyl etken bulamız: evvelâ başka âdemlerge iâne kıluv yardım itüv arkasında [vasıtasıyla] bizler öz canımızga korkusuzluk, emniyet tahsil fikrinde bulamız. Adaletli, akıllı hürriyetniñ hakikati de budur.

Sâniyen, umûmî fâidege hidmet itdik deyib öz gönlümüzde bir büyük lezzet peydâ itmek niyetinde bulamız.

Hemege [herkese] ortak bulgan hâcetler hakkında müşâvere üçün bu cemiyetde ictimâımız şunday fikr ve niyetden kıldı disem hatâ kılmagan bulurum.

Bu cemiyetde huzurlarına arzularını bildürgen kavmler arasında bir münâsebet-i mantıkıyye yok. Bunda üç asıl bir gına koşulgan:

Finlandiyalılarnı aslda başka padşahlık bulubdur Rusya devletine fakat muâhede sûretinde koşulgan grajdan [vatandaş] bolganlıklarına köre, bu cemiyetge mihmânlar müşavereçiler şekilli itüb davet itdük. Finlandiya bizlerge tilde, âdetlerde birbirine tamâmen başka bulgan iki kavmnin Finler ile Şivetlerniñ ikunumiya hem siyaset cihetince bir padşahlık bolub turabuluvlarına [yaşayabilmelerine] bik yahşı bir misal kösteredir.

Bundan son, Rusya devletiniñ özünde bazı kavmlerni tilde özgelik ile şeksiz şüphesiz bularının bu itirazlarını protestoları orunludur [yerindedir], adâletlidir. Lakin işde acele yaramiy. Litvalılarga öz başlarına Aftonomiya kerekligini hazırga kabul itüb tururga tiyüş bulsa da, agır işge ağırlık aratdurmas üçün, birazga kadar bu işini meydanga çıgaru kasdında bulmaska tiyüş, Polşa'da bir Aftonomiya yasalsun Rusya'da bir Aftonomiya numûnesi közge görünsün. Sonra Kafkaz, Pribaltiyskaya Kray, şimal-i garbi Malo Rusya şekilli memleketlerde aftonomiya taleb kılmak mümkün bulur.

Cinsde başka her bir kavmniñ özlerine ayrum bir memleketleri buluv kaidesini Polşa Aftonomiyası meselesinde mülâhaza kılsak, Litva halkınıñ uyezdlerini Polşa'dan ayrub Polaklarnın uyezdlerini Polşaga koşarga [birleştirmek] lâzım bulub kelir idi.

Lâkin benim gümanımca bu keyfiyetde taksim kıluv halknıñ öz ihtiyarlarından başka mümkün bulmas idi. Zîrâ âdemler hazırda satub aluna turgan kullar imes, her kaysı [biri] hürriyetli grajdanlardır.

Eger de Litva patriyotları Polşa'nın hâzırgi halinde aftonomiyasına razı bulmasalar, ol vakıt halkınıñ öz reyine müracaat kılmak lâzım bulur. Bu suretde, Kuvna guberniyası kübrek halknıñ Litva halkı boluvına göre Litva aftonomiyasının merkezi bulub, Sovalık, Vilne, Gorodnin guberniyalarından birniçe uyezdler Litva aftonomiyasına koşulalar idi.

Bulay itüv hazırgi zamanda mümkün mi, tügil mi ikinci mesele. Lâkin bizniñ cemiyetge Litva Polşa meselesi hakkında öz fikrini beyân itmek tiyuş. Zîrâ bizniñ cemiyet âzâlarından bazıları 21 Noyabr'da Viyana'da bulacak Litva halkının cemiyetine sefer itecekler.

Profisör Boduen De Kurtene cenâblarınıñ hutbesi tamam buldu. Cemiyet sobraniyeleri üç gün devam itdi; Her kün iki defa Sobraniye bula idi. Her Sobraniye beşer altı saat zaman kadar mütdet bula idi. Her kavmniñ vekilleri öz hallerini dokladlarında beyân itdiler. Biz öz halimizge müteallik dokladlardan Abdürreşid Efendi İbrahimof dokladını Muhammedcan Efendi Tunçbayef cenâblarının dokladını Arslan Bek Safikurdiski cenâblarının dokladlarını *Ülfet* sütununda yazacak bulamaz, Rusya'da bulunan Müsülman karandaşlarımıznıñ hallerini heme Müsülmanlarga bildürmek fikriyle.

Cemiyet üç günde altı defa meclis sonunda, rezalusyanı kararını kabul itdiler. Hulâsası şu:

1) Rusya'da bar heme milletlerge Rusya devletini cumhuriyet nizâmına bina kıluv üçün ictihâd ve hareket lâzımdır.

2) Rusya'da bar milletlernin hemesi bundan soñ bulacak nizâmda her bir âdemge her bir kavmge her cihetde hürriyet boluvini hem de heme âdemlerniñ dinî ve dünyevî hukuklarınıñ tamam ve bütün boluvını cân u dilden taleb kılalar.

3) Rusya şekilli türlü dinli, türlü milletli, türlü halli bir yok devletde zakon ve nizâm tertib itmek memleket işlerini idare itmek bir merkezde gına boluvi yaramiy.

4) Rusya devletinde desentralizatsiye yasamak, yani her kavmniñ öz işlerini öz ihtiyaclarına tabşırup Rusya devletinde aftonomiyalı fideratsiya nizâmı kurmak.

5) Türlü yerlerde ezerleb taralub turgan halknıñ her hukukı her hâceti ol yerlerinin konstitutsiye (Kanun-ı Esasisinde) himâye itülsün.

Yukarıda zikr kılıngan şeylerini faâliyetge çıgaruv üçün Rusya'da bar milletler birbirine yardım kıluşu gardıyla sayuz ve ittifâkını cemiyet zarûrî gördi.

Rusya'da altmış milyonga karib akvâm-ı ecnebiyye bar. Bunlar arasında sayuz ve ittifâk bula kalsa büyük bir kuvvet bulur.

2.2. Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti [1][51]

İski nizâm Rusya ahvâlini gâyet fenalaşdurmuş idi. Devlet masârıfı künden künge artmakda idi; Rusya'da yüz milyon çamasında [oran] krestiyanlar [köylüler] yıldan yılga fakirleşib ihtiyâcnıñ iñ ahîr derecesine kildiler; Krestiyanlarda açlık, yalangaçlık âdî bir şey hükmüne girdi. Rusya her cihetden tedennîde idi. Terakki etken bir şey var ise, politsiye armiyası [polis ordusu] idi. Zakon [kanun] digen şey Rusya'da ya bar [var] yâhud yok idi. Bulsa da fakat kagıdda gına idi. İşde yürgen zakon politsiyeniñ zulmleri şiddetleri idi. Rusya'da tarlık zulm körmegen bir millet, bir kavm kalmadı; Her bir milletniñ dinine tarlık; dünyasına da tarlık idi. Hükümetden râzı bulgan âdem Rusya'da yok idi. Hükûmet öz işi öz küçi ile heme halknı özine düşman itmiş idi. Asker itaatde idi ise de ümmet hükümetden memnun imes idiler. Askerniñ itaatinden halknıñ memnuniyetini hayal kılgan hükümet bik zor hatâda yürmekde idiler.

Rusya halkınıñ heme tabakasında bu hallerniñ çaresini aramak kaygusı uygandı. Gayr-ı resmi suretde halk arasında türli harekâtlar, türlü partiyalar peyda bula başladı. Ol zamanda bu hareketler günah [yasak] idi; partiya âzalarını hükûmet siyasi mücrim [suçlu] hesab kıla idi. Türmeler [hapishane], katurgalar [çalışma kampı], Sibir tarafları bunday [bu gibi] âdemler ile tolu idi.

Tarihde misli körülmegen Rus-Yapon muharebesi, kadar Hüday ile başlanub, bütün âlemni dehşetke saldı. Hükümetniñ halk közünden mestur bulub turgan ayıbları [suçları], kusurları kün kibi meydanga çıkdı. Yaponya bik açık suretle galib kelmiş ise de, öziniñ kuvvesi, siyaseti arkasında [sayesinde] imes idi. Rusya hükûmetiniñ yaramaslıgı, istiadadsızlıgı, kabahati sebebinden gına idi. Hatta muharebeni Kıtay [Çin] ilân kılgan bolsa idi, bu halinde Rusya'ga galib kelür idi.

Muharebe Rusya üçün bik ziyanlı buldı: Rusyanıñ kuvve-i bahriyesi tamamen harab kılındı; hükümetniñ kudret-i maliyesi bik zaifleşdi; bütün Rusya devleti âlem-i siyasetde öz itibârını gaib itdi. Bu ahvâl, hemesi Rusya devletini te'dib yolunda Hüday tarafından virülgen bir ders, bir tenbih idi. Hüda'nın âdeti, Sünneti şulay. Bu hal fakat [sadece] Rusya devletine mahsus hal imes [durum değildir]. (وتلك الايام نداولها بين الناس) الايه.

---

51 *Ülfet,* No: 2 (22 Dikabr 1905), s. 7-8

Muharebe Rusya hükümetiniñ bik büyük ayblarını, bik zor kusurlarını, bütün âleme kösterdi. Rusya halkı bu hallerge tâkat kıla almaganga köre [dayanamadığı için], memleket içinde Yapon muharebesinden de ağırlık haller körüne başladı. Yaşrun [gizli] harekâtlar, yaşrun partiyalar hemesi resmi tügil suretde zâhir buldılar. Bütün Rusya'yı bir dehşet, bir heyecan istilâ itdi; Peterburg'da Yanvar [Ocak] künleri her yerde zabastofkalar [grev], gavgalar sebebinden tökülgen yaşlar, kanlar!

Hükümet bu hareketlerni, bu heyecanlarnı bitürmek üçün kolunda bar bütün kuvetini sarf kıla idi. Asker ütünden kara yüzler kolundan bik küb canlar telef buldı.

Kuvvet ile halknıñ hareketlerini bitürmek mümkün imes idi; hükümet halk soraganlarnı [taleplerini] az az bire başladı. Halk hareket itüvden, can feda kıluvdan toktamadı.

İmparator hazretleri Devlet Dumasını ilan kıldı. Halk bunuñ ile de kanâat kılmadılar; Hareketde devam itdiler, küb yerlerde gayet dehşetli vak'alar buldı. Bu vak'alarının neticesi bulub 18 Oktabr Manifesti İmparator hazretleri tarafından ilân olundu.

Heme tebaage sözde, matbuatda hürriyet, sayuz cemiyetlerde hürriyet, din-vicdanda hürriyet, tende, canda, malda hürriyet İmparator hazretleri tarafından bahş kılındı.

Bunuñ üstine İmparator hazretleri tarafından memleketde konistitütsiye [anayasa] nizamı kabul itüldi.

17 Oktabrdan soñ, yani manifest ilânından soñ, Rusya'da bar partiyalar hemesi resmi suretde zahir buldı. Her partiya özüniñ siyâsî efkârını tamam hürriyet ile cemiyetlerde, matbuatlarda beyan kıla başladı. Partiyalar özleriniñ programlarını halk arasına taraltub halknı öz taraflarına dâvet kıla başladılar. Her partiya öziniñ programınıñ kübrek [daha fazla] halk arasında taralmasına ictihâd kılub [çalışıp], partiyalar arasında resmi suretde müsâbaka peyda buldı.

Bu partiyalarnıñ programları heme halk arasında taralub yetkeni yok; partiyalar arasında ayurma, başkalık her kimge mâlûm bulup yetkeni de yok. Partiyalar arasında az mı küb mü başkalık bulsa da bular hemesi, belki bütün Rusya halkı bir hususda hilafsız, ittifâkda: İski nizâm bitecek, taşlanacak. Bundan son tiz zamanda yeñi hükümet

bulaçak. Bu hususda heme halk bir fikrde; iski nizâm ötdi [geçti], gitdi, kayıtmas [dönmez]. Bundan son elbette yeñi nizam, yeñi hükümet bulur.

17 Oktabr Manifestinde beyan kılıngan dört hürriyet her partiyanıñ programında bar; bundan son hiçbir milletniñ dinine, mekteb-medresesine, mescid-mahallesine tarlık bulmav her partiyanıñ programında bar. Bu cihetlerde heme partiyalar bir sözde, bir fikirde. Lakin fikirlerniñ, maslahatlarnıñ, hâcetlerniñ ihtilâfına karab, bu partiyalar arasında bik küb hususda ihtilâf bar. Bunlarnıñ programlarını dikkat ile okugan âdemge bular hemesi mâlûm.

Bizniñ Rusya Müsülmanlarna hazırgi zamanda ni lazım? Bu zaman dinni ıslah itmek, dünyanı tüzetmek zamanıdır. İhlâsı bar her bir Müsülmanga hazırgi zaman haline karab ictihad itmek, hareket itmek lâzımdır. 15 Agust 1905 senede Nijni Novgorod'da Müsülmanlar cemiyetiniñ kararına, ittifakına binâen, Rusya Müsülmanlarnıñ hemesine öz aralarında birleşmek (1. madde) hem de al saf Ruslar cemaatine koşulub birlikde iş görmek (2. madde) lazım görülmüşdür.

Şuña göre bir partiyaga iltihâkdan kabl, bizlerge öz aramızda bu hususda ittifak itmek gerek. Her klasının [sınıfın], her sınıf halknıñ özlerine mahsus hâcet ve maslahatları bulgan şikilli, bizniñ Müsülmanlarnıñ da özlerine mahsus hâcetleri, maslahatları bar.

Hememiz iski halden şikâyet itmekde idük. Bundan soñ bulaçak nizamda halimizni oylamak [düşünmek] hememizge lâzımdır. Zîrâ dinimiz hususlarını özümüz karamasak Devlet Duması, partiya programları dinimiz hususlarını karamazlar. Bu mesele hususunda, yani hazırgi zamanda Müsülmanlarga ni kılurga kerekligi husûsunda Abdürreşid Efendi İbrahimof cenâbları Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti yasadı. Cemiyetde her sınıf Müsülmanlar bar idi; Abdürreşid Efendi İbrahimof cenabları cemiyetge Rus profisörlerinden meşhur zevatlarını davet itdi. Cemiyetde Konstitütsiye-Demokratiya Kadet partiyasından hem de Pravovoy Poryadok partiyasından vekiller bar idi. Cemiyetde câri olan sözlerniñ hülâsasını gelecek *Ülfet* nomirinde derc ideriz.

[2][52]

Birinçi cemiyet 15 Yanvar'da tayin kılınmış idi. Kileçek vekillerniñ kübregi 15 Yarvarga kadar kilüb yetken idiler. Gorado naçalnik men' bulmasa, evvelki cemiyet

[52] Musa Bigiyef, "Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti" *Ülfet,* No: 7 (22 Ganvar 1906), s. 3-4.

Profisör Lisgaft binasınıñ zallarında bulaçak idi. Cemiyetniñ mekânından vaktinden gorado naçalnikge haber virülmüş idi.

Müsülmanlar cemiyetini gorado naçalnik men' kılur hayali hiçbir âdemniñ fikrinde yok idi. Herkes akşamdan soñra cemiyetde bulurum azminde idi. Vekiller biri biri ile görüşmekde hem cemiyetde müzâkere kılınaçak meselelerni söyleşmekde idiler.

Nâgâh politse vasıtasıyla gorado naçalnik men' haberini Müsülmanlara irişdürdi. Bu haber Müsülmanlarnıñ köñline bik agır köründi. Bu haberni işitmegen Müsülmanlar Profisör Lisgaft binasına varmışlar. Kapular kapanmış, binanıñ etrafı politse ile ihâta olunmuş görmüşler!

Şu kiçde [gecede] Müsülmanlarda bik büyük rahatsızlıklar, hayretler hâsıl oldı. Müsülmanlar arasında her türli sözler söylendi. Gorado naçalnikniñ bu işi Rusya Müsülmanlarnıñ hemesini tahkir suretinde görünüb Müsülman vekilleriniñ hemesine ağır tesir itdi.

Profisör Lisgaft cenâblarını görmüş bir muhbir şu gün idaremize gelüb, profisör cenâblarından bir söz idaremize hikâye itdi: muhbirniñ didügine göre, profisör cenâbları gorado naçalnik idaresine varmış. Haber bilişmiş, gorado naçalnik evvelde Müsülmanlar cemiyetine ruhsat virmek fikrinde bulmuş ise de, soñra bazı duhonastvanın [ruhban] sözlerine karab men' itmegi münasib görmüş.

İdare bu haberni muhbirniñ ağızından işitse de elbette tasdik itmedi. Haberniñ dürüst tügilligini muhbirniñ özine beyân itdi. Bir âdemniñ sözine karab heme Rusya Müsülmanlarnıñ göñüllerini sındırmak [kırmak] mümkün tügilligini söyledi.

16 Yanvar'da gorado naçalnikge tekrar vardılar. Cemiyet yasarga ruhsat virilmedi. Zira bunuñ kibi büyük cemiyetlere ruhsat virmek gorado naçalnik kolunda tügil imiş. Bunuñ üçün Dâhiliye Nâzırından ruhsat istemek lazım imiş. Bu haber Müsülmanlarnıñ gönüllerine biraz sürur virdi. Yanvar 17'de cemiyet bulur ümidiyle her âdemniñ kalbinde biraz karar peyda buldı.

16 Yanvar'da akşam saat sekiz raddelerinde vekil bulub gelmiş mihmanlara Yarullah Akçurin cenâbları isminden bir teklifli ziyafet virildi. Kırgızlardan maada vekillerniñ hemesi ziyafetde hazır idiler.

Vekiller birbiri ile tanışdılar, bileşdiler. Yarın cemiyet bulur hayaliyle herkesde sürur şadlık görünmekde idi.

Mihmanlar hemesi hazır bulub bitkaç ibtidâ Üstaz-ı şehir el-Bârudi cenabları, soñra *Tercüman* muharriri İsmail Mirza Gasprinski cenâbları bik tesirli hutbeler okudılar. Bunuñ kibi umumi meclislerniñ mukaddes meclis idüklerini beyân idüb, bundan soñ bulaçak cemiyetlerde arzsız, taassubsuz söz söylemegi tavsiye itdiler.

Soñra Reşid İbrahimof cenâbları mihmanlarnıñ hemesini tebrik idüb her tarafdan sürur şadlıklı meclisniñ bir ameli cihetini kösterüb, Kırgızlarnıñ bu meclisde hazır bulmavlarını teessüfler izhar itdi. Necib Efendi Halfin hem Ahmed Faiz Efendi Davudof cenâbları Reşid Efendi İbrahimof cenâblarınıñ sözlerini teyid idüb, Kırgız karındaşlarmızı cemiyetmize almak lûzumını beyân idüb, hazır bulgan vekillerden bu hususda ictihad kılmaklarını taleb itdiler.

Taam ahirinde Reşid Efendi'niñ talebiyle meclisde hazır bulgan cemaat Bakü'de, Kafkaz'da şehid olmuş Müsülmanlarnıñ ruhuna dualar itdiler.

Meclis yine de iki saat devam itdi. Türli yerde türli cemaât öz aralarında sözler söylemeye başladılar. Yarın Dâhiliye Ministırı Müsülmanlar cemiyetine ruhsat virür hayali herkesde var idi. Bulaçak cemiyetge sekritarlar saylab koydılar.

Bilmem neden Ahund Bayezidof cenâbları bazı ahbablarına söylemiş: Yarın ministır ruhsat virmez, ben barub sorar isem elbette ruhsat virür. Bu haber agızdan agızga göçüb, bana vâsıl oldı. Profisör Lisgaft'dan nakl olungan haber benim hatırımge kelüb biraz tefekkürge kaldum. Ne ise de herkes ümid ile meclisden kaytdılar.

17 Yanvar'da üç deputat [milletvekili] Dâhiliye Nâzırına varsalar da kabul kılmadılar. Gorado naçalnik vasıtasıyla ruhsat virilmemek haberi Müsülmanlara mâlûm kılındı. Bu haber Müsülmanlarnı soñ dercede rahatsız itdi. İş ne oldu ne olur hiç kimseye mâlûm imes idi.

Soñra Reşid Efendi talebiyle heme vekiller Cemiyet-i Hayriye kvartirasına [dairesine] toplandılar. Evvelâ lâzım bulgan meseleleri hazırlamak üçün bir komissiya tayin itdiler. Bakü'den, Kırım'dan, Kazan'dan, Orenburg'dan, Ufa'dan, Astarhan'dan ikişer âdem tayin idüb, Kazan talebelerinden bir âdem, saniyen Dâhiliye Nazırı Durnava'nı körmek üçün dört âdem tayin itdiler. Durnava ruhsat virmez ise Finlandiya'ga gidüb cemiyet yasamaknı fikr kılub koydılar.

18 Yanvar'da Kırım müftisi Mirza Adil Karaşayski hazretleri üstad-ı şehir Damla Barudi Cenabları, *Hayat* muharriri Ali Merdan Bek Topçıbaşef Cenabları,

pirisajnı advokat Ahmed Mirza Müftizade cenâbları Müsülman vekilleriniñ talebiyle Dâhiliye Nazırına gitdiler.

Şu dört muhterem zevat Dâhiliye Nazırınıñ kabulünü kütüb turur ikenler, ittifaken şu saatte Çingiz Han ministırını körmek üçün kelmiş. Çingiz Han cenâblarını Dâhiliye Nâzırı kabul itüb birazdan soñ Müsülman vekillerini kabul itmeyeçekini hadimi vasıtasıyla beyân itmiş. Bu meseleniñ sırrına vâkıf olmagan vekiller bütün bütün hayretde kalmışlar.

Bu haller heme Rusya Müsülmanlarına bik büyük cerahatler virdi.

Finlandiyaga varmak hususunda Müsülmanlar arasında ihtilaflar peydâ bulub, Müsülmanlar Finlandiyaga gitmediler. Saylangan kamissiye yabık işukler [kapalı kapılar] içinde meselelerni müzâkere itmeye başladılar.

18 Yanvar'da saat ikide kamissiye müzâkereler başlab, Umum Rusya Müsülmanlarınıñ ittifakına ustav hem program tertib itmek meselesinden işini ibtidâ itdiler.

Ali Merdan Topçıbaşef cenâblarınıñ himmeti, maarifetiyle tertib kılınmış ustav hem program meydan-ı müzâkereye koyıldı.

Ustavnıñ, nizâmnâmeniñ maddelerinde müzâkere esnasında saat sekiz akşamdan soñra Dâhiliye Nâzırınıñ kuryeri kelüb, 20 Yanvar'da öyleden soñ saat dörtde vekiller depotatını Ministır cenâbları davet ider haberini keltürdi.

Haber heme vekillerniñ kalblerini teskin idüb, kamissiye ustav maddeleriniñ müzâkeresinde devam itdi. Bik az tagyir ile Ali Merdan Bek cenâblarınıñ nizâmnâmesi kabul idildi.

19 Yanvar'da Ali Merdan Bek cenâblarınıñ programı meydan-ı müzâkereye koyıldı. Program başdan ayaga kadar okuldı. Seksen çamasında madde var idi. Müzâkere on bir saat devam itdi. Biraz ziyade bir tagyir soñunda program kamissiye tarafından kabul kılındı. Müsülmanlar partiyasına "Rusya Müslümanları İttifakı" namı virüldi.

20 Yanvar'da vekillermiz Dâhiliye Nâzırına varub kayıtdılar. Nâzır cenâbları ne dimiş ne söylemiş bizlere cezmen malûm bulmadı. Müsülmanlardan hakikat-ı hal setr [gizlemek] idildi. Müsülmanlar arasına nâzır cenabları cemiyetni kat'an men itdi haberini taraltdılar. Bütün Rusya Müsülmanlarnıñ kalblerini bu haber ile kesr itdiler.

Biz özümüz bu kâzib haberni tasdik kılmaduk. Zirâ men' itmek üçün davet lâzım imes idi. Müsülmanlarnı iğfal üçün neşr idilmiş bu haber hem Müsülmanlara hem hükümete zararı ihtimal bir haberdir. Hükümete imân ideriz. Biz şu fikirde idük; Rus gazitesi bizim fikrimizi teyid itdi. Memnun olduk.

Musa Bigiyef

[3][53]

Gerek meselelerni hazırlamak üçün saylangan komissiya Yanvar 18'de müzâkerelerni başladı. Umum Rusya Müsülmanlarnıñ İttifakı'na nizamnâme hem program tertib itmek meselesinde işini ibtida itdiler. Heme Rusya Müsülmanlarınıñ ittifakı her meseleden ehem mesele idi. Öz aramızda birlik-ittihâd yok iken Devlet Dumasında, partiyalar nezdinde itibârımız bulmayaçagını komissiya âzâlarınıñ hemesi kabul itdiler.

Ali Merdan Bek Topçıbaşef cenâblarınıñ himmeti, maarifetiyle tertib kılınmış nizamnâme bik az ziyâde tagyir sonuñda kabul kılındı.

Yanvar 19'da Rusya Müsülmanlarınıñ İttifakına bir program tertib itmek meselesi müzâkere kılınmaya başladı. Kazan vekilleri özleriniñ altı maddeden ibaret programlarını okudılar. Heme Rusya Müsülmanlarına makbûl bulmaklık üçün programda ihtisâr icmâl lûzunını dava itdiler. Uzun müzâkereler soñunda mufassal bir program gerekliği kabul olundı. Zirâ devlet dumasında bulaçak vekillermiz üçün hem partiyalarnıñ muvâfık yahud muvâfık tügilligini bilmek üçün de mufassal bir program lûzımı zâhir oldı. Heme maksadlarmızını, heme hâcetlermizni tafsil ile köstergen bir program kolımızda bulmasa, Devlet Dumasında kaysı [hangi] tarafda bulacağımız, siyâsi işlerde kaysı partiya ile birlikde iş köreçegimiz malûm bulmaz idi.

Ali Merdan Bek Topçıbaşef cenâblarınıñ himmeti-maarifetiyle tertib kılınmış programdan başka bir mufassal program kelmiş vekillerniñ hiç birinde yok idi. 19 Yanvar'da Ali Merdan Bek cenâblarınıñ himmeti, maarifetiyle tertib kılınmış program meydan-ı müzâkereye koyuldı. Program başdan ayaga kadar okuldı. Seksen çamasında madde var idi. Soñra her bir madde hususunda ayruça fikr ve mülâhaza kılmak üçün Ali Merdan Bek cenâbları her bir maddeni ayrub ayrub [ayrı ayrı] okumaya başladı.

[53] Musa Bigiyef " Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti" *Ülfet,* No: 9 (2 Fevral 1906) s.5-8.

Şu esnada Müsülmanlar partiyasına isim virmek meselesi Ali Merdan Bek cenâbları tarafından komisya âzâlarına arz kılındı. Seyid Giray Alkin cenâbları bunday hususlarda münâsib isimniñ ehemmiyetini, faidesini beyan itdükten sonra, Ali Merdan Bek kagıdda hazırlanmış isimleri komisya azalarına kösterdi. İsimler hemesi Arabi idi. Bazıları müfred, bazıları mürekkeb idi. Biraz mülâhazadan soñra, Kazan Şubesi tarafından virilmiş isim iñ münâsib körülüb Müsülmanlar partiyasına "Rusya Müslümanları İttifakı" ismi kabul olundu.

Soñra Ali Merdan Bek cenâbları program maddelerini bir bir okub 18'nçi maddeye geldi. Bu madde Devlet Dumasına vekillerni umumi saylav tarikiyle saylamak hakkında idi. Umumi saylav münasebetiyle hatunlar meselesi arağa koyuldu. Şeriat nokta-i nazarından hatunlarnıñ saylavda, saylanuvda hakları barlıgı - yoklugı, hatunlar ile irlerniñ hukukda beraberliği - tükilligi, saylav meydanlarına hatunlarga baruvnıñ yaravı-yaramavı, saylav saylanuvda hâtunlarnıñ iştirâklerini Müsülmanlarnıñ kabul kıluvı - kılmavı, Devlet Dumasına saylanurlık, Rus hatunlarına mukâbele kılurlık, hatunlarnıñ Müsülmanlarda bulunub bulunmavı müzâkere kılınmaya başlandı.

Bu hususlarda müzâkere-mübâhese bik uzun buldı. Soñra Müsülmanlarnıñ saylavda haklarını kübeytmek [çoğaltmak] niyetiyle hatunlarnıñ saylavda hakları kabul olunub, saylav tariklerinin İslam şeriatine, Müsülmanlar âdetine münâsib sûretde bulurga tiyüşligi [gerekliliği] 18'nçi maddede kayd olundı.

Bundan soñ maddeler tertibiyle okuldı. 34-35-36'ncı maddelerde komissiya âzâları arasında bik uzun mücâdeleler, mübâheseler devam itdi. İsmail Mirza Gaspirinski, Yusuf Efendi Akçurin cenâbları bu maddeleri Rusya devletinde icrâ mümkün tükil, en hürriyetli Angliya devletinde de bu kadar vâsi avtanomiya yok didiler. Ali Merdan Bek cenâbları bu maddeleri şerh itdi. Şu üç maddede avtanomiya yoklıgını kösterdi. Bu maddelerden maksud, mahallî işlerniñ mahallî âdemler kolunda idaresini bolmaklıgını [olmasını] beyân idi. Ahmedcan Seydaşef cenâbları iski zakonlardan bir iki statiya nakl idüb, zakon boyunça mahalli işler, mahalli âdemler idaresinde boluvunı kösterdi. Ali Merdan Bek cenâbları Seydaşef Efendi'nin sözlerini tasdik kılub tahsin itdi. 36'ncı madde biraz tagyir kılunub, şu üç madde programda kaldılar.

6'ncı fasıl, sudlar, mahkemeler faslı; 7'nçi fasıl, maarif, talim-terbiye faslı; 8'nçi fasıl, emval-i ikonomiya faslı, bila-tagyir kabul olındı. 9'ncu fasıl, krestiyanlar

[köylüler], yerler faslı; 10'ncı fasl, işçiler-ameleler faslı müzâkere-muhâkemesiz okuldı. 11'nci fasl, askeriyet hizmeti faslı, müzâkere-muhâkeme kılunub bir kadar tağyir soñunda programda kaldı.

Program maddeleri hakkında on bir saat müzâkere devam itdi. Ali Merdan Bek cenâblarınıñ himmeti, maarifetiyle tertib kılınmış nizamnâme hem program kamissiya tarafından kabul olub, nizamnâmeni programnı heme Müsülman vekillerine arz kılurga karar kıldılar.

20 Yanvar'da dâhiliye nâzırı gündüz saat dörtde Müsülman vekillerinden depotatlar davet kılmış idi. Müfti Mirza Adil Karaşayski hazretleri, Üstaz Damla Barûdî cenâbları, *Kaspi, Hayat* muharriri Ali Merdan Bek Topçıbaşef cenâbları prisajnı adovkat Ahmed Mirzâ, Müftizade cenâbları, Dâhiliye nâzırına barub kaytdılar. Nâzır cenâbları hükümet közinde müttehim partiyalarga yol ve bahane bulmasun üçün Müsülmanlar cemiyetine resmi suretde ruhsat izin virmek mümkün tükilligini bizim vekillerimize söylenmiş bu söznüñ işâresini fehm kılgan Peterburg cerideleri hükümet tarafından Müsülmanlar cemiyetine ruhsat virildi haberini 12 Yanvar'da yazdılar.

Her halde resmiyetni iltizam kılmış vekillerimiz yabık işükler içinde cemiyet yasarga uylamadılar. 12 Yanvar'da türlü yerelerde on, on beş kişi bir yerge toblanub komissiyada hazır bulmagan vekillerge nizâmnâmeni hem programnı okub şerh ve beyân kıldılar. Programnıñ 26'ncı maddesinde din tutüde din, taşlavda hürriyet hususlarına fıkh kitablarında *bâbu'r-red*'ni okugan mollalarmız bik garib itirâzlar itmişler. Dinde hürriyetni bizim şeriatmizniñ ahkâmına muhalif körmüşler. Programnıñ tercümesinde nasib bulsa bunıñ cevâbını yazarmız.

12 Yanvar'da akşam saat yedi raddelerinde ziyâfet ismiyle heme vekilleri restoranlarnıñ birinde topladılar. Mihmanlar dörter beşer bulunub türli yerlerde ufak ustallarda sohbet itdiler. Söylenmiş şeyler dört beş kişi arasında gına söylenüb müzâkere olunmakda idi. Gelmiş mihmanlar nöbet ile bir bölmeğe [odaya] varub nizamnâmege kol koydular, imza itdiler. Bu meclisde heme cemiyetge hitaben söylengen söz bulmadı. 22 Yanvar'da akşam saat sekizde Hasan Hüsniddinef cenâblarının hanesinde bir ziyafet-cemiyet bulaçagı restoranda hazır cemaatnin hemesine haber virülüb, oraya vekillerniñ hemesi davet olundı. İttifâken 22 Yanvar'da ceridelerde her türli sobranyalar yasarga ruhsat barlıgı görüldi.

Vekillerniñ hemesi 22 Yanvar'da akşam saat sekizde Hüseyin Efendi Hüsniddinef hanesinde toplandılar. Taam [yemek] takdim olundı. Tenavil itdiler. Taam tamam oldı, meclis ibtida kılındı. İsmail Mirza Gaspirinski reis saylandı. Meclis ibtidasında cidal, niza suretinde avaz virmek meselesi başlandı. Bazılar hazır bulgan cemaatniñ hemesi avaz virmek hakkını mâlik didiler. Bazılar çitden [dıştan] kelmiş mihman vekillergıne avaz virmek hakkını caiz didiler. Bu mesele bara tura şiddet kesb itdi. Hatta İsmail Mirza Gaspirinski reisligni taşlab çitge tartuldı. Ali Merdan Bek cenâbları reisligini kabul idüb, müzâkere ibtida kılındı.

Şu meclisni adi bir sobraniye hükmünde mi yâhud umûmî bir syezd hükmünde mi kılmak meselesi araga çıkub, meclisde bir heyecan, bir ıztırab peyda buldı. Bazı vekiller hem de Seyid Giray Alkin cenâbları adi sobraniye hükmünde bulaçak ise meclisde kalmayaçaklarını söylediler. Uzun gavgalar soñunda meclisñi umûmî syezd hükmünde yasarga karar kıldılar. Meclis ibtidâ olundı. Komissiye tarafından hazırlanmış nizamnâmeni okurga karar virdiler. 15'nçi Avgust kararı hem de Peterburg cemiyetiniñ nizâmnâmesi okuldı. Peterburg studentleriniñ orunsuz bik uzun itirazları sebebli bu meclis bir kararga kıla almadı.

Ali Merdan Bek cenâblarınıñ talebiyle 23 Yanvar'da, gündüz saat birde Mirza Âlim Efendi Maksudof cenâblarınıñ hanesinde nizamnâmeni, programnı müzâkere, muhâkeme kılmak üçün cemiyet bulaçagı deligatlara malum idildi. Hüseyin Efendi Hüsniddinof cenâblarını Reis Efendi hem de gelmiş mihmanlarnıñ hemesi şükürler kılub çıgub gitdiler.

23 Yanvar'da gündüz saat birde deligatlar müzâkere üçün Mirza Âlim Efendi Maksudof cenâblarınıñ hanesine gelmeye başladılar. İlli kadar âdem geldiler. Ötmiş [geçmiş] meclisde bulgan bazı şeylerden kusurlardan söz açub özlerini günahlı hesab kılgan âdemler özürler beyan soñunda afv itmekni taleb itdiler.

İsmail Mirza Gasprinski cenâbları: "Ben bu meclisni "syezd" hesab itmiyorum. Lâzım olan şeyleri müzâkere ideriz. Lâkin meclis adi sobraniye [sıradan bir toplantı] hükmünde kalur. Vekiller cemiyeti hükmünde olmaz" didi. Doktor Karabikof, Davud Şeyh Ali cenâbları, İsmail Mirza Gasprinski cenâblarınıñ şu sözine iştirak kıldılar. Yusuf Efendi Akçurin cenâbları: "Syezd elbette vâkî oldı. İnkâr itmek mümkün imes" didi. Şu mesele hakkında sözler uzaydı. Müsülmanlarnıñ ittifakına sayuzına inkâr itmezler ise de, cemiyetniñ cemiyet tügilligini dava iden dört beş âdem bulundı.

Soñra Mustafa Lütfi İsmailof cenâbları ayaga kalkub bik tesirli sözler söyledi: hutbe big beliğ idi. Haslı muhtasarı şu:

"Cemaat! Hememiz faide din üçün geldik. Millete hidmet idelim. İgraz-ı nefsaniyeyi terk idelim. Hükümet syezdmizni men itmiş, zarar yok. Biz kendümiz syezdimizni inkâr itmeyelim. Bizler buraya ittifak, sayuz akd itmek üçün gelmedik. İttifak sayuzmız eskiden var. Bizler program üçün geldik. Tâbiiyet ideyik. Onuñ ile amel ideyik. Kendümiz nizamnâme, program hazır itmemiş isek, hazır itmiş âdemlere şükr ideyik. Özümüznüñ cüz'i enâniyet, nefsâniyetmiz yolunda bu kadar âdemlerniñ içtihatlarını, meşakkatlerini fedâ itmeyelim. Bu kadar milyon cemaatniñ ümidlerini kesmeyelim. Cemaat, böyle şeyler ile vaktimizi sarf itmeyelim. Tüzülmüş program okulsun görelim."

Hatibniñ hutbesi soñunda deligatlarnıñ kübregi [çoğu] meclisni syezd itmek, vekiller cemiyeti kılmak hakkında fikirlerini beyan itdiler. Soñra Yusuf Efendi Akçurin cenâbları: "Ekseriyet şu meclisni syezd itibar itdiler. Ehakkiyet inkâr iderse zarar yok" didi. Bu mesele hususunda heyecanlar basuldı. Meclisde intizam tertib peyda buldı. Ali Merdan Bek cenâbları meclisde reis saylandı. Alelade müzâkere devam itmeye başladı.

Müsülmanlarnıñ ittifakına, ittihadına, birligine deligatlarnıñ ahdlerini tekid itmek üçün, Ali Merdan Bek cenâbları ortaga bir Mushaf koydı. Deligatlarnıñ hemesi Kur'an-Mushaf huzurunda Rusya Müsülmanlarınıñ ittifakına, birligine söz virdiler, ahd itdiler. Meclisniñ şu dakikası gayet dehşetli gayet lezzetli bir dakika idi. Hazırlanmış nizamnâme heme deligatlar tarafından bilâ-hilaf kabul idildi. Ekseriyet programnı muvakkaten kabul itdiler. Ehakkiyet nizamnâmeni Müsülmanlarnıñ ittifak ittihadını kabul itmiş iseler de, programnı kabul kılmamakları hususunda bik makul sözler söylediler.

Programnı kabul idüb itmemek meselesinde müzâkere, uzaymış ise de, bik muntazam suretde ceryan itdi. Programnı heme Rusya Müsülmanlarına kabul itmek mecburi tügilligi karar kılındı.

Soñra Davud Şeyh Ali cenâbları, hem de İmam Damla Sadık Osmanof Hazretleri, Budiloviç, Çeravanskilerniñ dokladları hakkında söz açub, bu dokladlarnı itibâr itmemek, ihmal itmek hususunda Vitte cenâblarına Müsülmanlardan deputatlar yibermekni [göndermeyi] taleb itdiler. Taleb makbûl oldı, varurga âdemler tayin itdiler.

Soñra devlet dumasında hem de dumada Müsülmanlardan vekiller bulunmasına müzâkere nakl olundı. İsmail Mirza Gasprinski cenâbları:

"Ehl-i İslam'dan filan kadar âdem devlet dumasında bulunmak lâzım. Filan kadar âdem devlet dumasında bulunmaz ise, bizler yani Müsülmanlar, dumaya varmamız" didi. "Hazırda devlet

dumasını baykot itmek bizlere zarar kibi görünür ise de bu işimizniñ ahiri hayr olacak" didi.

Bu fikirni tasvib iden âdem meclisde görünmedi. Yusuf Efendi hem İbrahim Efendi, Akçurinler Duma'nı baykot itmek mümkün tükilligini, Müsülmanlara zararlı bulaçagını beyân itdiler. Devlet duması hakkında müzâkere biraz devam itdi. Sonra Müsülmanlarnıñ aded-i nüfusına mütenâsib kadar İslam vekillerini Devlet Dumasında bulundurmaknı hükümetden taleb kılurga deligatlarnıñ hemesi bilittifak karar virdiler.

Bundan soñ partiyalarnıñ birine koşulmak meselesi ortaga koyuldı. Ali Merdan Bek cenâbları partiyalarnıñ birine koşulmaknıñ ehemmiyetini beyân itdi. Meşrutiyet-i Avamiye Fırkasını bazılar iñ münasib, iñ karib fırka didiler: Karabikof cenâbları Kafkaz'da bu fırkanıñ makbûl olmayacağını söyledi. Talebeler vekili Emirhanof münâsib tükilligini beyân itdi. İsmail Mirza Gasprinski cenâbları şu hususda bik müfid sözler söyledi:

"Bizim sayuzmız, ittihadımız, Müsülmanlarnı himaye üçündür. Hükümete yahud Ruslara zarar itmek üçün degildir. Bizim sayuzmızdan hükümet korkarsa korksun. Lik Ruslar korkmasun. Bizlere Rusya Devleti'nin mesalihine muvafık suretde hareket itmek lâzımdır. Her hususda umum devletniñ faidesine maslahatına muvafık suretde hareket ideriz. Meşrutiyet-i Avamiye Fırkası, hükümete Ruslara düşmanlık ile müttehem bir partiyadır. Şuña göre Meşrutiyet-i Avamiye partiyasına koşulmak bizlere münâsib imes"

didi. İsmail Mirza Gasprinski cenâblarının şu sözlerine inkâr iden bulmadı. Fakat dâhili guberniyalar üçün Meşrutiyet-i Avamiye Fırkası devlet dumasına saylamak hususlarında Müsülmanlara Meşrutiyet-i Avamiye Fırkası ile birlikde iş görmek cemiyet kararına edhal olundı.

Peterburg'da Müsülmanlar Cemiyeti'ne resmen ruhsat-ı izin virülmedükine nârazılık izhar idüb protesto virmekni cemiyetniñ kararına idhal itdiler.

Bundan soñ talebeler vekili Fatih Emirhanof cenâbları Rusya Müsülmanları arasında maarif ve ulum neşr itmek mekteb-medreselerni ıslâh itmek hakkında müzâkere luzumını beyân itdi. Mustafa Lütfi İsmailof cenâbları Duhovnoye Sobraniye'mizi esasından ıslâh gerekliğini söyledi. Cemiyet şu iki meseleniñ luzumını hem bik mühim oldugını kabul idüb, hazırda vakt yokga köre, şu iki iñ büyük meselelerniñ 3'nçü cemiyetde karalaçagını rezalutsiyega [karara] derc itdiler.

Mustafa Lütfi İsmailof cenâbları Kafkaz Müsülmanları Bakü mazlumları hakkında hükümete bir şey dimekni cemiyetden taleb itdi. Cemiyet kabul itdiler. Soñra aday imamı Molla Carullah Muharrem oglı Akçurin cenabları: “Kaytmış vekillerni habs itseler umum ehl-i İslâm protesto virüb habs idilmiş vekilni halâs itmek üçün say itsünler” didi. Bu söz heme vekiller tarafından kabul idülüb, iane kıluşmıya ahd itdiler.

Şu meclis beş saat kadar zaman devam idüb hayr saatde tamam oldı. Meclisde hazırlar Ali Merdan Bek cenâblarına komissiye âzâlarına bik küb şükrler kıldılar. Üstaz Şehir Barudi cenâbları hitam-ı meclisde dualar kıldı. Heme ihlas göñülden âmin didiler. Soñra vekiller biri birinden bahşaişler taleb idüb, Mirza Âlim Efendi Maksudof cenâblarına şükürler iderek taraldılar. Meclisden heme âdem memnun oldı.

Musa Bigiyef

2.3. Teessüf [54]

1889'nçi yıldan 92'nçi yılga kadar Duhovnoye Sobraniye kadıları halk arasında bik [pek] küb [çok] manasız sözler taranıb, (abrazavatilnay sinze) münasebetiyle çok âdemlerni igfal idüb: bik tiz imtihan bulub kalunuz, 92'nci yıldan sonñ molla bulurga bik zor şartlar lâzım, niçe klas okurga kirek diyib, yevmiye on-yigirmi âdem imtihan itmişler. Talebeler Sobraniyege hücum idib, okub yazabilgen kişilerniñ kaffesi imtihan bulub kollarına şahadetnâme almışlar idi. Hatta bir aralık imtihana gelecek âdem kalmagaç, kadılar uramdan arabacı izuvşçikşerni(ايزوۋوشچيكلرنى) çakırub, Sobraniye'ge alub kirub imtihan idüb şehadetnâme birmişler idi.

Şimdi istikbâlde ne olacagı bizge malûm degil, meger Sobraniye imtihanga câhil mahdumlar bizlerge Ком-вояжеръ çıgarganı malûm buldı. Agintlerinden biri Peterburg'a gilüb, şehâdetnâme alub virecegine temînât virüb, kadı hazretler öz kolunda oldugını isbat idüb, bir mahzum alub gitdi. Teessüf değil de nedir? Duhovnıy Sobraniye namından bu âdemler şöyle hareket idüb, ba'de bifiil davalarını isbat idiyorlar. Millet şu halleri göre göre sükût iderse, âkıbeti ne okur? Sobraniyanıñ böyle muzır olan muamelesini millet protestovat itmek lazımdır. Şimdi pâdşâh fermânı ile Sobraniye Müslümanlarınındır, hükümetniñ degildir. Böyle bir zamanda sükût itmek aynen istibdada meydan virmek dimekdir.

[54] *Ülfet,* No: 3, (29 Dikabr 1905), s. 5-6

2.4. Student Muhammedcan Efendi Tunçbayef Cenablarınıñ Hutbesi[55]

Peterburg'da Kırgız tâifesinden studentler az degil ise de, şu sene iştigal [meşgul olma] yoklugı sebebinden kübregi [çoğu] kaytub [dönüp] gitmişler idi. Kırgız karındaşlarmız insâf, diyânet öz kavmlerine muhabbet, cihetlerinden Müsülman studentleri arasında birincilerdir. Bunlar gimnazyaga kirgende Kırgız balası; üniversitetni tamam itkende hem Kırgız studentleri. Öz cinslerine muhabbetleri oldugı kibi öz haysiyetlerni saklavda hem Kırgız studentleri bik [pek] itinâ kılalar. Bunlar rezâlet mahallerine varmazlar, sefalethânelerde bulunmazlar. İşgal dersiyelerinde hiç müsahele itmezler; ferağ istirahat saatlerinde debistanlarda bulunurlar, lâkin bunlarda hilâf-ı edeb hareket görünmez.

Şu sene Peterburg'da Avtonomikler meclis, cemiyet yasaganda dört beş Kırgız studenti var idi. Bunlar öz aralarından Muhammedcan Efendi Tunçbayef cenâblarını saylab Avtanomikler cemiyetine köndürdiler.

19 Noyabr'da evvelgi [ilk] cemiyet buldı. Doklad, hutbe okumak elfba tertibiyle idi; Azerbaycanlar, Ermeniler dokladı hazır imes idi. Bilarus, Yahudilerden soñ nöbet bizniñ Kırgız karındaşlarımızga yetdi. Tunçbayef cenabları Kırgızlarnıñ tarihlerini kıskaça, hazırgi ahvâllerini bik mufassâl öz hutbesinde beyân itdi. Hutbe uzun idi. Hülasası şu:

Kırgız sahraları hem de Kırgızlarnıñ ahvali Rusya'da bik az âdemlerge malûm. Kırgızlar siyâset hem ikunumiya cihetlerinde tamam [tamamen] başka bir haldeler; hem de bütün başka, özlerine mahsus zakonlar ile hükûmet tarafından idâre olunurlar. Şuña göre, Kırgızlarnıñ ahvali hakkında hem de şu küngi hareketlerine sebeb bulgan siyâset, din, ikonomiya cihetlerinden mazlumiyetleri hususunda cemiyet âzâlarına biraz malûmât beyân itmekni lâzım kördüm.

Kırgızlar Akmolla, Simi Palat, Simireçinski, Turgay, Ural, Sırderya oblastlarında hem de Zakaspinski, Semerkand, Fergana, Amuderya oblastlarınıñ, Astarhan vilayetiniñ bazı yerlerinde göçme bir halkdır. Kırgızlar 1897 sene hesabına köre, dört milyon yüz biñ çamasında gine görünseler de, bu hesab kat'an dürüst imes. Zira Kırgızlar askerlik hidmetinden korkub yigirmiden tüben balalarını kaçurub kala

[55] *Ülfet,* No: 3, (29 Dikabr 1905), s. 6-8

idiler. Karaft hem Polfirof cenâbları Kırgızlarnı altı milyon çamasında hesab kılalar. Dürüstlükge iñ karib hesab bu hesabdır.

1730 senege kadar Kırgızlar hiçbir pâdşâhlıkga tâbi imes idiler. Üç orda bir sayuz ve ittifak sûretinde tura idiler. Hükümet riyâset ile kartlarından yasalgan cemiyetde idi. İl işlerini hanlar, sultanlar, başkarurlar, idare iderler idi. Hanlar, sultanlar şark Mogollarından bik [pek] yakın zamanda ayrulgan bir bölük bolsalar da, Kırgızlar özleri Mogol cinsinden bik kadim zamanda ayrulgan bir butak bulub, Kırım Tatarlarına karib bir cins halkdır.

Her cihetden yani Kıtaylardan, Zungarlardan, Kalmuklardan, Başkurtlardan, Rus Kazaklarından bik uzak zaman kısanlık tarlık körgen Kırgızlar 1730 seneden Rusya pâdşâhlıgına tabî bula başladılar. İñ soñda Hokand tarafında köçüb yüri turgan Kırgızlar 1865 senede Rusyaga tabî buldılar.

Muharebe hiç bulmadı zîra Kırgızlar özlerini bik zaif hayâl kıla idiler. Rusya hükümeti hiç meşakkatsiz altı milyon kadar Kırgızlarnı özine tâbi itüb heme hukuk-ı insaniyeden mahrum itdi. İrkinlik [özgürlük] sahralarında ömür itken Kırgızlar Rusya hükümetiniñ kolunda hürriyetden tamamen mahrum buldılar. Kırgızlar Rusya tâbiligini kabul itken zamanda bu kadar tarlık da kalacaklarını, heme de bütün hukukdan mahrum bulacaklarını hayallerine akıllarına gitürmediler. Rusyaga tâbîiyyet arkasında başkalarnıñ zulmünden kutulmaknı, hem de Rusyanıñ adâleti kölegesinde [gölgesinde] açık sahralarda irkin rahat yaşamaknı Kırgızlar ümid kılganlar idi. Lakin hükümetniñ siyaseti hem Kırgızlarnıñ bu küngi halleri Kırgızlarnıñ ne kadar aldanganlarını bik açık kösterdiler.

Hükümet Kırgızlar hakkında iñ vahşi, iñ manâsız nizamlar yasadı: Ural, Turgay oblastları harbi gubirnatorlar kolunda; Akmolla, Semi Palat oblastlarında harbi gubirnatorlar üstine bir genaral gubirnator bar. Simireçinski [Semireçye, Yedisu], Sırderya, Semerkand, Fergana oblastları hem Amuderya tarafı başka bir general gubirnator kolunda. Turgay, Ural oblastları, hem de Stepnoy Kray dâhiliye nezaretine, bütün Türkistan vilayeti harbiye nezaretine tabi kılınmışdır. Türkistan'da her uyezdde bir uyezdni naçalnik, Turgay, Ural oblastlarında hem de Stepnoy Kray'da uyezdni naçalniklerge başka her uyezdde üç dört kristiyanski naçalnikler bar. Stepnoy Kray'da her uyezdni naçalnik kolunda şapyonluk üçün bik küb urednikler bula; şepyonluk

urednikler Kırgızlarga iftirâlar kılub zulm kıldurmakdan başka, hem de türli nerseler ile Kırgızlarnı korkutub heme mallarını talamakdan başka nerseni bilmezler.

Rus mahkemeleri, Kırgızlarnıñ hâllerini tallerini âdetlerini bilmegenlerine köre, Kırgızlarga yararlık imesler. Narudnıy sudlarda muayyen bir zakon yok; bular fakat masallar ile gına, iskiden kalgan âdetler ilegına hükm kılalar. Bunuñ üstine, narudnıy sudlar hemesi Çinovnikler. ihtiyârındadır. Nikâh, tellak, âile işleri bazı yerlerde narudnıy sudlar kolunda; bazı yerlerde Çinovnikler kolunda; bazı yerlerde Kırgız imâmları kolunda. Mahalle defterleri bazı yerlerde imâmlar kolunda bulsada kübrek yerlerde avul starişnalar kolunda buladır.

Kırgız sahralarınıñ hemesi sud [mahkeme] işlerinde idâre cihetlerinde tertibsiz, nizâmsız bir haldedir. Tilleri, âdetleri, tarihleri bir, bu kadar milyon halknı nizâmsız, tertibsiz idare kılmaknıñ sebebi bizge malûm degil. Hükümetniñ ehliyetsizliginden başka sebeb uylamak mümkün imes.

Kırgızlar üçün koyulgan zakonlarga karaganda [bakıldığında], general gubernatorlar hiç günahsız özleri istegen âdemlerni illerinden kova alalar [kovabilirler]. General gubernatorlar aldında [önünde] itler şekilli kuyruk silkerge ögrengen ahmak Çinovnikler din cihetinden Kırgızlarga düşmanlık kılub, bütün güçleri ile Kırgızlarnı yeryüzünden yugalturga ictihâd kılalar [çalışıyorlar], bu niyet ile Çinovnikler Kırgızlarga kılmagan [yapmadık] zulmlerni kaldurmiyler [bırakmıyorlar]. Çinovnikler Kırgızlarnı zararlı haşerat güman kılub[diye düşünüp] Kırgızlar hakkında köz görmegen, kulak işitmegen zulmler kılmaknı özlerine lâzım hayal kılalar.

General gubirnatorlar özlerine tabşırılgan zakon ile amel kılub her vakt ilniñ en yahşilerini günahsız sibir batkaklarına yiberüb turalar. Şehir türmeleri [hapishane] günahsız Kırgızlar ile tolgan, Naçalnikni körgende bir şapka almagan yahud atdan düşmegen Kırgız türmeden kutula almi [kurtulamaz].

Dimek ki Kırgızlarga naçalnikniñ ruhsatından başka kımıldamak hem mümkün imes. Hukuk-u insaniyeniñ hemesinden Kırgızlar mahrum kılınganlar; Kırgızlarnıñ dini hem can teni naçalnikler kolunda bir oyundur.

Mescid-medreselerni kapamak, Kurʾanlarnı, din kitablarını, talab almak, Kırgız tilinde incillerni her kimge küçleb virmek, incil almagan âdemlerni Sibir taraflarına kovmak, Kırgızlarnıñ dini mekteblerinde misyonerlerden uçitil [öğretmen] tayin kılmak, ant yemin vaktinde Kırgızlarga kılıçnın ötkün [keskin] tarafını, multıknın agzını

ubturmak, Kırgız balalarını misyonirler kolunda güçleb Hıristyan dinine kiritmek, Hıristiyan dinini kabul kılmagan Kırgız hatunlarınıñ başlarını kalun ip ile kısmak, Kırgız tilinde yazulgan peruşinyalarnı kabul kılmamak, Kırgızlarnıñ özlerini hem dinlerini her vakt mashara [maskara] itdürmek, Amerika Afrika vahşileri kılmaslık zulmlerni her kün her saat Kırgızlarga kılub turmak, bu zulmlerniñ hemesi engizisyon zamanesinde tükil, belki özini medeniyetli, maarifli hesab kılıngan Rusya'da 19'nçi asrnıñ âhirinde, yigirminçi asrnıñ evvelinde kılıngan işlerdir. Bu işlerniñ hemesi, âdemlerniñ közinde yirak, hüda rahmetinden uzak bulgan Kırgız sahralarında hâzırgi zamanda her kün işletüb turmaktadır!

Bu hallerniñ hemesi büyük Rusya devletiniñ ehliyetsiz hükümeti tarafından başka dinde bulgan halklar hakkında âdet kılgan kızıl krest soguşlarından başka nerse imes.

Rus tâbiiyyetini kabul kıluvdan soñ, Kırgızlar bir yaktı, kün bir şâdlık dakikası körgenleri yok! Hükümetden hiçbir âdem Kırgızlar faidesine bir nerse işlegeni yok!

Nindi günah sebebinden Kırgızlar bu belalarga, bu zulmlerge giriftar buldılar bizge malûm tükil. İşte cemâat taşlandukları, Rarboynik yermak balalarınıñ Kırgızlarga kılgan işleri budur.

Hükümetniñ Kırgızlar hakkında bulgan zulmi dinlerini kısmakda, hemesini hukuk-ı siyâsiyeden mahrum kılmakdagına tügil. Kırgızlar özleriniñ dünyaları yurt yerleri hususunda bik küb zahmetler, bik küb zulmler köreler.

Hükümet Kırgız sahralarınıñ eñ yahşi yerlerine Rus mujiklerini orunlaşdurub, Hayvan asravga, ikün iküvge [ekin ekmeye] yararlık yerlerniñ hemesini Kırgızlar kolundan ala [alıyor]. Mal hayvan asrarlık ikün iküvge yer Kırgızlar kolunda kalmiy. Rus mujikleri Kırgız sahralarında tura almayınça yerlerini taşlab gitseler de Kırgızlardan yerler heman talanub aluna. Tar yerlerde kısulgan Kırgızlar arasında yer üçün davalar, soguşlar ölümler her vakt bulub tura. Otsuzluktan, yersizlikden künden künge Kırgızlarnıñ hayvanları azaya. Başkurtlar şekilli Kırgızlar arasında hem künden künge açlık yalangaçlık arta bara.

Yer hususunda Kırgızlar sabr kıluvnıñ iñ ahir derecesine kildiler. Her tarafda yer hususunda fitneler, gavgalar görüne. Bundan soñ hükümetniñ bu işlerinden râzı bulub Kırgızlar sözsüz tavuşsuz kalurlar deyib bulmi.

İşte heme Kırgızlarnı açlık yalangaçlık haline tüşürken hükümet siyasetiniñ kıskaça beyânı.

Elbette hükümetniñ siyasetden maksadı istegen nersesi bik malûm:

1) Kırgızlarnıñ tillerini dinlerini unutdurub, hemesini Rus Hristiyan kılurga, 2) Kırgızlarnıñ hemesini hukuksuz zakonsuz kaldururga, 3) Kırgızlarnı öz yerlerinden mahrum itüb ütsüz susuz kum sahralarında hemesini helak iterge hükümet ictihad kıla idi.

Öz hürriyetlerini öz istiklâllerini taşlab, suguşsuz kansız Rus tâbiiyyetini kabul kıluvları üçün, Rus hükümeti Kırgızlarnı bu hâlge ketürdi!

Bundan soñ bu hükümetniñ (mürekkep damladığından aradaki kelime okunmuyor) niçük eşanurga kerek; Rusya'da umumî hareket bulganda hükümetniñ kılgan işleri manifestlergede ukazlargada işanuv yaramavını bik açık kösterdi.

1904 senede 12 Dikabr, 19 Fevral, 17 April ukazlarında babalar dinine kaytunıñ yaravı, din işleri üçün Sibirge kovulgan günahsızlar kaytaruvlaçgı, yabulgan [kapanan] mescid medreselerniñ açulacagı, hem de bularga başka bik küb nerseler vaade kılıngan idi. Lakin mollalar Sibir'den kaytarılmadılar; mescid, medreseler açulmadılar, talanub alıngan kitablar virilmediler. Güya imparatorlarınıñ manifestlerine ugazlarına itibâr kılmavlarını kösterüv üçün hükümet, manifest her tarafda malûm bulgan zamanda, Kırgız balalarını küçleb çukundura idi.

18 Fevral manifestinde her halkga cemiyetlerde öz hâcetlerini söylerge, peruşinya virüb sorarga [talep etmeye] ruhsat bar idi. Alay bolsa da [öyle olsada] gubirnatorlar Kırgızlarnı cemiyet yasavdan peruşinya virüden men' kıla idiler. Ministır Bolikin gubirnator ruhsatından başka kilgen depotatlarnı kabul itmez idi. Şu sene cay [yaz] gününde Simipalat oblastında bir yarmarkada [fuar] Kırgızlar bik büyük bir cemiyet yasadılar; cemiyetde tertib kılungan peruşinyaga on beş biniñ çamasında âdem kol koydı [imza attı]. Gubirnatorlar uyezdni naçalnikler Kırgızlarnı hareketden toktaturga [durdurmaya] ne kadar ictihâd kılgan bolsalarda, Kırgızlar hareketden toktamadılar. Simi Palat, Pavladar uyezdleriniñ Kırgızları Tatarları Graf Vitte'ge telegram yıberüb, hükümetniñ zulmlerini katî suretde protestolarını, hem de bundan soñ hükûmetniñ vadelerine itimâd kılmavlarını beyân itdiler. Bundan soñ her tarafda, Akmolla oblastında Stepnoy Kray'da, Turgay, Ural oblastlarında hareketler peydâ bulub

her yerde Kırgızlar cemiyetler kıla başladılar; cemiyetlerde tertib kılıngan peruşinyalarga bazı yerlerde yigirmi beş biniñ çamasında âdem kol koya idi.

6'ncı Avgustka kadar peruşinyalarda soralgan nerseler bular idi: ilniñ her işini il halkuna tabşıruv, general gubirnatorlarnı Krestyonski naçalniklerini, uredniklerni bitürüv, idare-i harbiye orununa idare-i mülkiye yasav, Rus sudlarınıñ nizâmlarını özgertüv [değiştirmek], narudnıy sudlarda makûl zakonlar yasab adliye nezâretine tabî kıluv dinde can, tende, sözde, matbuatda sayuz, cemiyetlerde hürriyet tipografya [matbaa] açuda gazite jurnal kitâb basuda ilâm nizâmı, devlet dumasına umumi togru tiküz yâşrun saylav [gizli seçim] nizâmıyla her milletden ayrum vekiller saylav, Kırgızlar kolunda bulgan yerlerniñ hemesini Kırgızlarga mahsus mülk hesab kıluv.

6'ncı Avgust zakonunda Kırgızlarga biraz tarlık barlıgına göre, Kırgızlar özleriniñ protestolarını beyân kılub saylav hakkında asıl Ruslar ile bir derecede buluni istediler.

Rusya'da ravalüsiye [inkılâp] başlanuvine kadar Kırgızlar sabr kılub turdılar; hükümet zulm kıluvdan toktar adâletni hakkâniyetini kolına alur fikrinde idiler. Kırgızlarga hükûmet özi bilüb virmegeç, Kırgızlar özleri baş kutardılar; öz haklarını özleri sorab, hürriyet, adâlet, hakkâniyet müsâvatını katʿi suretde taleb kıla başladılar. Kırgız sahralarında siyâsi partiyalar yok; yukarıda mezkûr nerseler hususunda heme Kırgızlar bir sözde bir fikrde.

2.5. Peterburg'da Bolaçak Cemiyet[56]

1905 sene 15 Avgust'da Müsülmanlarnıñ Makarya'da cemiyet ve kararları bik tesirli bereketli buldu. Bu büyük cemiyetden soñ her tarafda Müsülmanlar cemiyetler kılabaşladılar. Rusya Müsülmanlarınıñ hemesinde intibah peyda buldu. Cemiyetlerde her sınıf, her tabakadan âdemler hazır olub, söylemekge, işitmekge ragbet ider oldular. Her cemiyetde dinî hâcetlerden, dünyevi hâcetlerden sözler söylene idi.

Hüdaga şükürler olsun, şu ufak tufak cemiyetlermiz semeresiz kalmadı. Her tarafda cemiyetler her türlü hâcetlerden bahs kıla kıla heme Rusya Müsülmanlarınıñ itifakları lüzumunu kabul ider dereceye geldiler. *Tercüman* muhabir *Ülfet* ceridelerinin davetlerini icabet itüb, her taraf Müsülmanları Peterburg'da bir umûmi cemiyet yasav hususunda öz rağbetlerini gösterdiler.

Şu sene Yanvar ortalarında Peterburg'da umûmi bir cemiyet bulacagı karar kılındı.

Cemiyetde müzâkere kılınacak maddelerni cemiyet özi tertib kılacak. Her tarafdan gilgen arizalarnı karab bir program tanzim idecek de soñra programda bar maddeler hakkında müzâkereler başlanacak.

*Tercüman'*da Üstaz İsmail Efendi hazretleri tarafından on bir madde zikr olunmuşdur ki iñ ehemleri bunlardır: 1) Teavün umûmi nizamnâmesi ve usul-i idaresi, 2) Siyasi partiyalardan birini tercih, 3) Nizam zagonga karaganda Müsülmanlardan teyuş bulgan kadar vekillerni devlet dumasında bulundurmak, (Devlet dumasında Müsülmanlardan on beş çamasındagına bulunacak ilân olunmuş. Lâkin saylav kaidesine göre yüz çamasında bulunmak lâzımdır.) 4) Müsülmanlarnıñ hemesini Tatarlarnı, Kırgızlarnı, Tacik, Özbeklerni, bir derece şeriyelerge tabii itmek, 5) Resmen Hıristiyan defterinde kayd olungan Müsülmanlarnı bilâ-tehir İslâm defterinde kayd itdirmek, 6) Kadı, müderris, imam, muallimlerniñ maaş ve nafakalarını kifâye kılur derecede itmek çare ve tedbirler, 7) Mekteb-medreseler ıslah, cümlesi içün bir program tertib itmek, 8) Her vilâyetde yahud iki vilâyetde bir medrese-i aliye tesis itmek, 9) Duhovnıy sobraniyelerge şer'i kadılardan maada nizami kadılar bulundurmak.

---

[56] Musa Bigiyef, "Peterburg'da Bolacak Cemiyet" *Ülfet,* No: 5 (12 Ganvar 1906)s 3-4

Şek ve şübhe yok, bu maddeler bik ehemmiyetli maddelerdir. Arizalardan intihab idilecek maddeler arasında buña başka yine de bik küb mühim ve lâzım maddeler bulur. Ütken senede Ufa'da tertib kılıngan proyekt hem cemiyetniñ müzâkeresinde karalacak. Hiçbir taraf özиniñ fikrinde, özиniñ reyinde taassub itmeyecek. Her maddede İslâmiyetge Müsülmanlarga faide cihetinge itibar kılınacak. İnşallah bu cemiyetimiz semeresiz, faidesiz kalmaz. İñ azında Müsülmanlarnıñ hayatı, iktidarı Çerevanski gibilerniñ dokladlarına adım ihtiyacı hükümet gözüne görünür. Cemiyetniñ kararı heme Rusya Müsülmanları tarafından kabul kılınur, heme Rusya Müsülmanları bu kararga münasib hareket iderler, iş görürler.

Lâkin benim gümanımca, bizlere iñ mühim, iñ lâzım ulûm ve maarif cihetidir. Mekteblermizni ıslah idüb, nizamga koyub heme Müsülman balalarına sevad ve ulûm iptidaiye taraltmak, medreselermizni ıslah idüb, imam hem hatiblermizge, muallimlermizge ulûm-u diniyelerini tekmil itmek.

Bizlerde iskiden birü mekteb-medreselerni ıslah ve tertib itmek fikri var idi. Lâkin bu fikirler cedid ve kadim muharebeleri suretinde zahir olmuş idi. Yukarıdan ilzam yoklukga göre cahil âdemler din namından ıslah ve nizam fikrine karışmakda idiler.

Yukarıdan ilzam olmaz ise ıslah ve nizam usuliniñ umûmi olması mümkün olmadığını mülâhaza idüb ibtidai mekteblerni, dini medreselerni duhovnıy sobrayna idaresinde, nezaretinde kılmak lâzımdır. Cemiyetde mekteb-medreseler hakkında koyulgan programnı duhovnıy sobraniye heme imamlara, heme müderrislere ilzam ider. Islah ve nizam heme Rusya Müsülmanlarınıñ mekteblerinde dini medreselerinde umûmi olur.

Yüzlerce sene duhovnıy sobraniyemiz devam itdi. Mekteb-medreselerniñ ıslahı haline, göz ucu ilegına bolsa da karamadı. Cedid ve kadim muharebelerinde tamamen nisralni bulub, durdu. Din hizmetleri imam-müderrislerde ulûm-u diniyeni asla şart itmedi. Hatta bu zamanga kadar imam-müderrislerden bahs dahir teslis nesariden soramak nizamı kaldı. Yüzlerce sene tecrübeler bundan soñ bu sobraniyeniñ ehliyetsizligini gösterdi.

Yukarıda söylengen sözleri mülâhaza ider isek, mekteb-medreselerni umumen ıslah içün duhovnıy sobraniyeni esasından ıslah lâzım oldugı, benim gümanımca malûm olur.

İnkâr yok, bir zaman gâvur mekteb-medreseler duhovnıy sobraniyeler kolundan çıgar. İmamlarga başka muallimler ibtidai mekteblerde tâlim iderler. Öz başına bir heyet mekteb-medreselermizde nezaret ider. Bizden soñ gilgen âdemler gilecek zamanda bunu kılurlar. Lâkin hazırgi halde bizniñ mekteb-medreselerni ıslah işlerinin kapusu duhovnıy sobraniyeni esasından ıslah itmek, bir usul bir nizamnı ibtidai mekteblerniñ dini medreselerniñ hemesinde Duhovnıy Sobraniye vasıtasıyla heme imam-müderrislere ilzam itmekdir.

İbtidai mekteblermiz, dini medreselermiz ile bizniñ ulûm ve maarif cihetince bulgan ihtiyaclarmız tamam hâsıl olmuyor. Siyaset hem maişetimiz cihetince bizlere lâzım bulgan ulûm gayet küb. Bunlarnıñ hemesini dini medreselermizden gütmek boş hayaldir. Lâzım bulgan ulûmnuñ hemesini kolumuzda bar medreselerde talim itdirmek güzellik mahaldir. Özlermizde medrese-i aliyeler tesis itmek, mümkün ise de bik baid bir emeldir. Zira ibtidai mekteblermizni dini medreselernizni gereğince idare iderlik كما ينبغى nafakalarını temin iderlik sermaye tabılsada kanaat idermiz.

Bunuñ çaresi benim gümanımca, biraz zamanga kadar başkalar kolunda bulgan medrese-i aliyeler ile iktifa idüb turmakdır. Müsülman balalarnıñ bazılarını Rus mekteblerinin âlilerinde Avrupa mekteblerinin âlilerinde terbiye itdirmek çarelerini temin itmekdir.

Her halde şu bulacak cemiyetde iñ mühim maddeler: 1) Saylav kaidesine karaganda lâzım bulgan kadar Müsülman vekillerini devlet dumasında bulundurmak, 2) Müsülmanlar içün iñ maslahatlı partiyanı tayin itmek, 3) Mekteb-medreselerniñ ıslahı hususunda hazırgi zamanda icrâsı asan programlar tertib idüb, heme Rusya Müsülman mekteblerinde tamim itdirmekdir.

Programlarnı mufassal, mükemmel tertib itmek bik mâkul gibi görünür ise de icrasında asanlık, heme mektep medreselerde tamim ider derecede bulmaklık iñ birinçi derecede şartdır.

Musa Bigiyef.

2.6. Büyük Beşâret[57]

Şu sene 23 Yanvar'da Mirza Âlim Efendi Maksudof cenâblarının hanesinde cemiyet-i İslamiyeniñ iñ ahir celsesi hayır saatde tamam oldı. Müzâkere dört beş saat devam itdi. Heme Rusya Müsülmanları arasında birlik ittihad ittifâk kat'i suretde akd idildi. Bu celsede söylengen sözler, kılıngan itirazlar gayet muntazam gayet tertib ve kaideli idi. Celsede hazır olanlar tamam surur ile gitdiler. Cemiyet-i İslamiyeniñ evvelki celsesi Mirza Âlim Efendi Maksudof cenâblarınıñ bereketli hanelerinde ibtidâ olunmuş idi. Soñgı celse kezalik hayır saatde şu hanede tamam oldı.

Evvelgi celselerniñ hem de songi celselerniñ keyfiyetlerini icmalen olsa da *Ülfet'de,* Hüda hahed [inşallah] yazmak ümidindeyiz.

Cemiyetniñ kararını, nizâmnâmesini, programını tercüme idüb, her tarafa neşr itmek hidmetini cemiyet ben bendelerine teklif itdi. Memnun olub tercümeye şüru' itdim. Cemiyetniñ fermânını be kaderü'l imkân iñ karib zamanda bercâ idüb, yahşi kagıdda heme Rusya Müsülmanlarına mefhum lisanda tab olunub her tarafa neşr olunaçakdır.

[57] *Ülfet,* No: 8, (26 Ganvar 1906), s.1

2.7. Peterburg Cemiyeti [1][58]

"Rusya Müsülmanları İttifakı" nıñ nizamnâmesinde 16'ncı bendede: her sene şehirlerniñ birinde 15 Avgust'da umumi cemiyet bulaçagı zikr kılınmışdır. Nizamnâmeniñ maddelerini müzâkere esnasında Ali Merdan Bek cenâbları bunuñ sebebini beyân itmiş idi: 1905 sene 15 Avgustda Makarya yarmarklısında [fuar] heme Rusya Müsülmanları cemiyetiniñ zikrası, hatırası üçün 15 Avgustnı re's-i tarih itmek münâsip idügine söylemiş idi.

Hakikaten Makarya cemiyeti iñ birinçi iñ büyük bir umûmi cemiyet idi. Burada Rusya Devletiniñ her tarafından kelmiş ehl-i İslâm var idi. Türkistan'ın her cihetinden, Sibirya'nın iñ uzak orunlarından, dâhili vilayetlerniñ her şehirlerinden, Kırım'dan, Kafkaz'dan bir iki fakat dekil bik küb âdemler kelmiş idi. Bakünüñ iñ meşhur ağninyalarından iñ muteber ehl-i ilmlerinden bik çok zevat hazır idi. *Hayat, Kaspi* sahib-i imtiyazı Ali Merdan Bek Topçıbaşef cenâbları, *İrşad* naşiri Aşurbekof cenâbları da hazır idi.

Şu cemiyet-i kübranıñ haberi her tilde söylendi. Küb ceridelerde yazuldı. Kararnâmesi rezelusyası her tarafa taraldı. Şu cemiyetniñ şubeleri her tarafda tesis idilememiş ise de Rusya Müsülmanlarınıñ harekât-ı fikriye ve siyasilerine 15 Avgust cemiyeti bik büyük kuvvetler virdi. Heme Rusya Müsülmanlarını ittifakga, birlikge sevk itdi.

Şu cihetlerden 15 Avgustnı Rusya Müsülmanlarınıñ hareketlerine, birliklerine, cemiyetlerine re's-i tarih itmek bik münâsib, belki lâzımdır.

Bazı karyelerde, bazı şehirlerde bu cemiyetden haber bulunmamak mümkün ise de Bakü kibi şehirde bu cemiyetden haber bulunmamak mümkün imes idi. Bir Badkübalı bu cemiyetden gaflet yahud tegafil itmiş ise, (*İrşâd*, 19) acib degil, olabilür. Lakin Badkübalınıñ "Bakü'de Cemaat Balmir'e bilmiyor ki Nijni Novgorod'da meclis-i kebir-i İslâmi olunub mı, bu meclisde kim olub, ne kat idübler, ne kasıdlara kulluk iderler" sözünü ikrâr idüb, "Biz de onuñ kimi bu işler baresinde hiçbir şey bilmiyoruz dimekni Ahmed Bek Akayef kibi millet rehberlerinden istibad itmiş idik. Zira birinçi şûranıñ âzâları baresinde yahud Bakü'de şubeler Kafkaz kıtalarında buyurular? Teşkil

[58] *Ülfet,* No: 10, (9 Fevral 1906) s.8

idüb itmemek hususunda her ne dimek mümkün ise de, (*İrşâd*-34) evvelki şûra-yı İslâmiyeni kat'iyyen inkâr itmek mümkün degil idi.

Peterburg cemiyetleri 15 Yanvar'dan 23 Yanvar'a kadar resmiyetsiz ise de, devam itdi. Cemiyetleri resmi suretde icrâ itmeye Peterburg hükümeti müsâade itmemiş ise de, gayr-ı resmi suretde icrâ itmekden polise men itmedi. Deligatlardan bazıları şu cemiyetleri bizler siyezd îtibâr itmeyoruz. Adi sobraniye hükmünde bulaçak dimiş iseler de ekseriyet her vakt cemiyetni siyezd itmek tarafında idiler. İñ ahir celsede, 23 Yanvar'da Maksudof cenâblarının hânesinde illiden ziyâde âdem var idi. Şu celsede dört beş âdem cemiyetniñ siyezd tügilligini dava itmiş iseler de, illiye karib vekiller cemiyetni siyezd itibâr itmek tarafında idiler. Peterburg cerideleri heme Rusya Müsülmanlarınıñ ikinçi umûmi cemiyetlerini inkâr itmediler.

Bizim deligatlar arasında cemiyetni siyezd itmek itmemek meselesi bir iki defa İsmail Mirza Gaspirinski cenâblarınıñ himmetiyle araya koyulmuş ise de, ekseriyet her defada cemiyetni siyezd îtibâr itmek tarafında idi. 23 Yanvar'da iñ ahir celsede illiye karib avaz hilâfında İsmail Mirza Cenâbları tarafında fakat iki üç avaz var idi.

Acaba, bir iki avaz hilâfında illi kadar avazı îtibâra almayub, 24 Yanvar'da *İrşad* idaresine çekilmiş telegramda (İrşâd-31) edib-i şehirimiz *Tercüman* muharriri neden ötüri: "Ne şûrâ var, ne sadr var, meclise izan virilmedi. Cümlemiz evlerimize kaytamız [dönelim]" dimiş?

Cemiyetni siyezd itmek itmemek hakkında nizâlar var idi. Lik cemiyetniñ resmiyetini dava iden yok idi. Cemiyetniñ resmiyetsizligi 15 Yanvar'dan birü her kime malûm idi. Hayat idâresine 24 Yanvar'da çekilmiş telegramda cemiyet resmi oldı haberi yok idi. Öyle ise neden *Tercüman* muharririniñ telegramı kabul idilmiş de, *Hayat* sahib-i imtiyazı Ali Merdan Bek cenâblarınıñ telegramı sahte dinilmiş? (İrşâd-31)

Musa Bigiyef

[2][59]

23 Yanvar'da iñ ahir celsede Müsülmanlar işi hususunda Graf Vitte cenablarına varmak içün Ahundov, Topçubaşef, İsmail Mirza Gasprinki, Haydar Sırtlanof, Şakir Tukayef, İmam Sadık Osmanef, İmam Arif Ramiyef hazretleri tayin olunmuşlar idi.

[59] Musa Bigiyef, "Peterburg Cemiyeti", *Ülfet,* No: 11, (16 Fevral 1906) s.7.

24 Yanvar'da onlab vekil Grandavetilde toplanub biraz müzâkere soñunda Graf Vitte cenablarına varmak fikrinden kayıtmışlar, bazıları mesele ehemmiyetli imes, varmakda faide yok dimişler. Bazılar Çerevanski dokladını görmesden, bilmesden doklad aleyhinde Graf Vitte cenablarına bir söz söylemek münasib imes dimişler.

Davud Şeyh Ali cenabları Graf Vitte cenablarına varmak lüzumunu dava etmiş, dokladnıñ gasudarstvinniy غاصودارستوينى koyulmamak bilâ-vasıta İmparator hazretleriniñ imzasına takdim olunmak ihtimali var iken elbette Graf Vitte cenablarına varub, lâzım bulgan sözlerini söylev teyuşlugını isbat itmiş, bizniñ haberimizden, bizniñ ihtiyarımızdan başka bizniñ Müsülmanlarımız içün zakon yasamak bizlere lâzım dimiş. Çerevanski'niñ dokladı İmparator hazretleri tarafından imza olunur ise otuz-kırk senege kadar Müsülmanlarnıñ her işleri te'hir olunacağını artık kalacağını söylemiş. Biraz sözler soñunda Vitte cenablarına varmak tiyüşlügini kabul itmişler.

Soñra 25 Yanvar'da yine bir yerde vekiller içtima idüb, Vitte cenablarına varmak fikri kuvvet tabmış, 3'nçi defa içtimada Davud Şeyh Ali cenabları hazır olub varmak lüzümunda ısrar etmiş. Varmak fikrinde bulgan âdemlerge karamayub, Davud Şeyh Ali cenabları bir dokladnaya zayıga yazub, Simbirsk, Ufa, Orenburg Müsülmanlarından depotatlarınıñ kabul olunmasını Graf Vitte Cenablarından 26 Yanvar'da taleb idüb kabulünün tacilini rica itmiş.

27 Yanvar'da Davud Şeyh Ali cenabları bir müşavere cem itmiş, 12 kadar âdem hazır olmuş, soralacak şeyler, itülecek sözler hakkında müzâkere kılmışlar. Bazılar devlet dumasında Müsülmanlardan tiyüş kadar vekiller bulunmasını İgnatiyef kamissiyesiniñ bozulmasını sorayık dimiş iseler de müşavere bunu kabul itmemiş. Devlet dumasınıñ kararından Müsülmanlarnıñ rızalıgından başka Çerevanski dokladında bulgan proektelarnıñ zagon kılınmaslıgını taleb ilegına iktifa itmekni müşavere münasib görmüş.

Vitte cenablarına virilecek Zapiskafi İbrahim Efendi Akçurin, Ali Merdan Bek Topçubaşef cenabları yazmışlar. 28 Yanvar'da yine beraberen içtima itmişler, yazılmış zapiska okulmuş. Graf Vitte cenablarına varmak içün âdemler saylamış, Vitte cenablarına kim, ni söyleyecek tayin olunmuş.[60]

[60] Bu sayının 8. Sayfasına ulaşamadık. Bu sebeple eksiktir.

2.8. Umum Rusya Müsülmanları İttifâkı 3'nçi İctimaı[61]

Bu defa üçünci ictima 15 Avgust'da Nijni şehrinde olacagı mukarrer idi. Fakat bu ictimanın ne revişde [şekilde] ve ne halde olacagı malûm degildi. Resmi olmasını herkes arzu itse de, müsaade virilmek ihtimali baid oldugını söylemekde idiler.

Gazitelerimizde bu hususlar çok müzâkere olundı. Lâkin kimse de resmiyeti hususuna dair bir söz diyemedi. Şimdi elhamdülillah sümme elhamdülillah Peterburg Müsülmanlarınıñ ictihadı ile gazitemiz muharririniñ say ve gayreti ile Müsülmanlar İttifâkı 3'nci nedvesine resmi müsaade alındı. Dâhiliye nâzırı, Nijni valisiniñ rızasını tahsil biadında müsaade-i resmiye virdiler.

Umumen Müsülmanlar şad olsunlar! Bizim üçün bu büyük bir muvaffakiyet olacagı malûmdur. Giçen sene Nijni Müsülmanlar İttifâkı'nıñ birinci ictimaında bazı ashab-ı himmet canlarını, mallarını feda idercesine biri âhirle muvadaa iderek Oka nehri üzerinde ihtiyacat-ı İslâmiyeyi müzâkere iyledigi zaman, bazı âdemler arkadan istihza ve mashara tarikiyle birçok itala-i lisan itmiş ve bazıları da öz nefislerini feda idemezse de ashab-ı himmetiñ hareketini kalbe iştirak idüb, özlerini mümkün kadar kenara tutmuşlar idi. Bundan maada bir nevi ashab-ı atalet, fesad tarafını dahi hatırlara alarak müfsidin zümresi dahi teşkil itmişlerdi. Bunuñ ile beraber cümle ehl-i iman Nijni meclisine kalben iştirak idüb, bütün Rusya memleketine tâbi Müsülmanlar izhar-ı sürur-ı ferah ile ittihad esasını kurmuşlar idi.

Bade sene-i hazıra Yanvar 15' nde Peterburg'da 2'nci defa olarak umumen Müsülman vekilleri: Kafkaz, Volga, Kama, Ural, Sibirya, Türkistan Müsülmanları dahi ictima' idüb, gayr-ı resmi suretde meclis teşkil iderek Müsülmanlar ittifâkının hatt-ı hareketini tayin itmek üçün program ve tanzimat dahi tertib olunmuşdı.

Fakat bu defa dahi meclis gayr-ı resmi olub hükümet tarafından müsaade-i resmiye olunmadıgından birçok âdemler hususan Kırgız karındaşlarmız, bazı müsevvislerinin [vesise veren kişiler] vesise-i şeytaniyelerine magrur olub meclise iştirak itmekde tereddüd itmişlerdir. Hatta Sırderya vilâyetiden Peterburg'a kelmiş yigirmi kadar Kazak vekilleri aglaya aglaya kanlı köz yaşlarıyla meclise iştirakdan ictinab itmişlerdi.

[61] *Ülfet,* No: 35, (15 Avgust 1906) s. 2-3.

İndi elhamdülillah şükür bu küni dahi kördük. Hükümet bize resmen içtima top idüb öz ihtiyacımızı müzâkere itmek üçün, sünni, şii hiç tefrik itmeyüb Lâ ilah illallah kelimesiyle tezyin-i zeban idenlerniñ kaffesini bir levhaya cem itmek şerefine bugün meydan virdi.

Şimdi müzâkere olunacak meseleleri de burada tayin olunduğu vech üzere kar'in kerame arz idelim:

1) Siyasi, umûmi işlerde heme Rusya Müsülmanları içün, İslâm talimatına münâsib bulur suretde, hattı mereket tarzı tayin itmek.

2) İbtidai mekteblerni, dini medreselerni esasından ıslâh çarelerini köstermek.

3) İmamlarmız, muallim-müderrislermiz ahvali iñ ahir derece müşkil oldıgına köre, bunlarıñ ahvalini ıslah, ruhaniyetmiz nizamlarını tecdid itmek hakkında bir program tertib itmek.

4) Mekteb-medreselermiz, imam, muallimlermiz ahvalini ıslâh üçün lâzım olacak paralar, hayrat hem maarif yolunda vakıf olunmuş mülkler meselesini hal itmek.

İşte şu programma muvafık müzâkere olunub şu tarik din-i Mübin-i İslâm'a taarruz idenlere mukâbele müdafaa olunub mekteb, medreselermizniñ ıslahı ve rical-i ruhanilermizniñ ahvalni ıslah çareleri tedbir olunub "Umum Müsülmanlar Sandıgı" ünvanıyla bir hazine teşkiline dahi muvaffak olursak bizim üçün cihanda bu saadete şükrane itmekden başka şimdi bir şey yokdur.

Elbette bu kadar hizmeti deruhde idüb meydana getüren *Ülfet* ceridesi muharriri Abdürreşid Efendimiz Hazretlerine, Peterburg agniyalarından himmetlü meşhur Mirza Âlim Maksudof cenâblarına, iki üç ay şu yolda yürüb rahatını, parasını sarf iden Molla Lütfullah Efendi İshakof cenâblarına heme Müsülman namından şükr idüb dünya, âhiret mesud olmaklarını Hüday Hazretlerinden rica ideriz. Böyle zamanda İslâm faidesine gayretlerini, himmetlerini köstermiş şu üç muhterem zevat-ı kirama İslâm namından âferin diriz. Bunlara kemal derece hürmet izhar ideriz. Bunlarıñ hilafında tamam kuvvetleri ile hareket idüb, evveldegi kibi Müsülmanlar zararına say iden, ehliyetsiz oldıgı halde muharrirlik iden Peterburg ahundına ve avanına kemal derece nefret izhar ideriz. Bilsünler şimdi zaman degişdi. Nifak bazarı düştü. "Rusya Müsülmanları İttifâkı" tamam tamamına meydana keldi.

Umum Rusya Müsülmanlarınıñ birligine menafiine say iden cemii ehl-i gayrete tekrar İslâm namından şükürler takdim ideriz.

Musa Bigiyef

2.9. Bir Kün Olur Hakikat Meydana Kelür[62]

Dünyada her şey olur. Lâkin hakikati setr itmek mümkün olmaz. Bizim kart babalarımız, ak köñül ile Müsülman bulgan âdemlerimiz kalb-i sâfileri daima Rus mekteblerinde tahsil itmiş, terbiye körmüş âdemlerden istiâze ider idiler. Balalarını Rus mekteblerine virmemek üçün bütün himmetlerini, var kadar kudret gayretlerini sarf ider idiler. Hatta mektebe virmekden degil, balalarını Rus lugatını talim itmekden ictinab ider idiler. Babalarmızın, imamlarımızın şu hallerini herkes bilür.

Niçe seneler bizler bu hallere hayran olmakda idik. "Acaba bunda ne ziyan var?" Der idik. "Niçün bunlar bu kadar korkarlar?" Diyerek hayretde kalur idik. Fakat hayretde kalmak, taaccüb itmek ile iktifa itmeyüb, ağır muâhezeler, gayet büyük ta'nlar ider idik: "Bizleri Rus mekteblerine virmediler, Rusça tâlim itmediler, Rusya'da millet-i İslâmiyeyi meskenet hâletine keltürdiler" dir idik. Heme kabahati, heme kusurı babalarımıza, imamlarmıza yükletüb, "fanatikler, ulûm maarif düşmanları" diyerek daima muâheze itmekde idik.

Şimdi zaman geldi. Hakikat zâhir olmaya başladı. Biz öz kusurumuzu itiraf itmeye, babalarmızıñ dûrbîn [uzağı gören], âkıbet-endiş olduklarını tasdik itmeye karib olduk. Bir hakikatı közi ile kören inkâr itmez. Şimdi biz de közümüz ile kördük, müşâhede itdik. Babalarmız efkârını tasdik idüb, öz kusurmuzu itiraf itmeye muztar olduk: Babalarmız kırk-illi sene mukaddem endişe itmiş oldukları bir hayâli Rus mekteblerinde tahsil itmiş, terbiye körmüş ağalarmız, biraderlermiz bugün mücessem bir suretde közlerimiz öñine koydılar. Umum Rusya Müsülmanlarınıñ ümidlerini berbad itmeye çalışdılar. İnadlarında taassub, nefsâniyetlerinde ısrar itdiler. Senelerden birü saklanub kelmiş adâvetlerini bunday bir dakikada izhar itmekden utanmadılar. Diğer millet fedaileri millet yolunda canlarını, mallarını feda ider iken, bizim ağalarmız, bizim biraderlermiz nefsaniyet yolunda milleti feda ider derecesine vardılar. Bunuñ ile de kanaat itmediler: Millet yolunda her türli meşakkati tahammül idüb say itmiş Reşid İbrahimof, Mirza Âlim Maksudof, Lütfullah İshakof efendileri heme âleme kabahatli göstermeye var kadar kuvvetleri ile ictihad itdiler. Şu üç muhterem zevâta bir cahil, bî-edeb ağzından lanet, nefrin okutdılar. Cemiyetimiz resmiyetini istihsal itmiş âdemlere şükr etmek bedelinde böyle bir muamelede bulundular. Acib şurasıdır ki, resmiyet

[62] *Ülfet,* No: 36, (23 Avgust 1906) s. 2-4.

istihsal itmiş şu âdemlere lanet, nefrin okunur iken, yüzünde bir infial eseri körünmüş bir âdem meclisde bulunmadı! Her ne kadar sa'y itseler de, Hüdaya şükr, hakikati setr idemediler. Hakikat perde arkasında kalmadı.

Herkes bilür, hememize malûmdur ki Rusya hükümeti bizim Müsülmanlar hakkında nasıl fikirde idi; bizlere nasıl köz ile bakar idi. Hükümet umum Müsülmanlarnı Ruslaşdırmaya gayret, ictihad itdi. Birimizi âhardan ayurdı. Envai tedbirler ile bizleri perişan bir hale ketürdi. Atanı [babayı] baladan, ananı [anayı] kızdan ayurdı. Biçare Müsülmanlar o kadar perişan bir hâle keldiler ki, öz yerlerinde oturmaya mecalleri kalmadı. Magribden Maşrıka, Maşrıkdan Magribe kadar perâkende oldılar. Âkıbet biri âharı unutdılar. Derdleri dermansız bir hâle keldiler. Selah felah fikirlerinden tamam tamamına dûr [uzak] oldılar. Bunları bir noktada cem' itmek muhal kibi olub kaldı. Gayet çok seneler bu hal devam itdi. Şu hallermize tesir iden olmadı. Hükûmet heman envâı desâis ile Müsülmanları iğfâl idüb Ruslaşdurmak fikrine hizmetde devam ider idi. Bunuñ ile de kanaat itmedi, bizim evladımızı da aldı. Öz mekteblerinde terbiye kılmaya başladı. Bizim balalarımızdan bizlere düşman hazırlamaya gayret itdi, ictihad itdi. Vakıâ hükümetin şu siyaseti hükümet hakkında gayet büyük semereler vücûda ketürdi. Artık Müsülmanlar bütün viran bir hâlete geldiler. Biri âhara uhuvvet köziyle bakmakdan havf ider oldılar. Şu hâl külliyet derecesinde umûmi idi. Öyle ise de inkâr itmem. Gayet nadir olarak ehl-i basiret şu hale endişe ider imişler. Şu hallere müteellim olur imişler. Lik bunlarıñ hiç biri meydana çıkub bir şey dimeye cesaret itmediler. Fakat biri âhara uzakdan tebessüm yüzi ile karab, kalben bir râbıta-i maneviye hissederler idi. Bu muhabbeti, şu rabıtayı izhâra mecal kalmamış idi.

Bundan yigirmi beş - otuz sene mukaddem ittihad kelimesini, birlik fikrini söyleyen bir âdem yok idi. İñ evvel bizlere ittihad kelimesini söyleyen Reşid Efendi idi. Reşid Efendi'niñ sözini istibaad idüb fikrinden gayet çok âdem hayretde kalur idi. Reşid Efendi on [ve]ya on beş sene şu mübârek kelimeyi cehren söylemekde devam itdi. Kelime-i tevhid yerinde tekrar itdi. Biñlerce işitmiş kulaklar benim şu sözümni tasdik iderler. Soñra zaman geldi. *Mir'at* [gazetesi] sahifelerinde Reşid Efendi ittihad kelmesini neşr itmeye başladı. İttihad fikrini meydan-ı umûmîye koydı. Şu mesele hakkında hususi eserler yazdı. *Bin Üç Yüz Senelik Nazıra* tamam tamamına bu metâlibe hâdim olduğunu hiç kes inkâr itmeyecekdir.

Şurasına tenbih itmek lâzımdır ki, imandan kalbinde bir eser, vicdanında cüz'i bir insaf var âdem hiçbir zaman ittihad-ı İslâm aleyhine hareket itmez, hiçbir Müsülman hiçbir vakt ittihad-ı İslâmı inkâr itmez. Din düşmanları ittihad aleyhinde her ne kadar laf ursalar da, hiçbir Müsülman o kibi evhâma kulak virmez. Her bir Müsülmana kelime-i hüdayı ilâ yolunda hareket itmek vacibdir. Hal böyle iken, Reşid kibi bir âdem hakkında ittihad-ı İslâm hilâfında hareket ider dimek nasıl câiz olur.

İşte şu ittihad esasına mebni, 1905 sene Umum Rusya Müsülmanlarınıñ İttifakı nâmıyla bir nevi cemiyet-i ehl-i gayret sayesinde Makarya Yarmarkası'nda, Oka nehri üzerinde tesis olunmuş idi. Soñra 1906 sene Yanvar [Ocak] ortalarında şu cemiyet daha tekrar olunub Peterburg'da te'kid olundı. Muvakkatan bir program kabul kılındı.

Fakat şu iki cemiyet hükümet müsâadesinden başka, resmiyetsiz olduğundan, gayet çok âdemler cemiyet vücûdını kalben arzu idenlerden olsalar da, yüzlerce seneler zulüm ve esaret tahtında ezilmiş bir millet olduklarından, kavlen ve fiilen iştirâk itmekden ictinab iderler idi. Bundan maada şu iki cemiyet hilâfında alenen hareket idenler bulundı. İttifak ve ittihadı inkâr idüb, İslâmı hem Müsülmanları insafsızca hamâkat ile tahkir idenler de meydana zuhûr itdiler.

Şu halleri hememiz közümüz ile kördük, fakat çaresini bulmak kasdına tüşmedik. Şu hallermizi muvâzene, muhâkeme iden Reşid Efendi ehl-i imân kalbini tayyib itmek arzusuyla bir müsaade-i resmiye istihsâline gayret itdi. Dâhiliye Nâzırına arîza takdim iderek matlub olan maksada vüsûl niyetiyle cemi' tezelzülü tahammül idüb, 1906 sene Avgust 11'de mahsus program dairesinde umumi cemiyet içün müsaade-i resmiye istihsal itdi. Maksad, umum Müsülmanlarıñ hatarsız, müzâyakasız kemal-i serbestî de ictimaları idi. Başka bir maksad olmak ihtimali yok idi.

İbtida resmi müsaade sudûrına umumen Müsülmanlar memnun oldılar. Soñra nefsaniyet, iski adet araya sokuldı. Resmiyetniñ, cemiyetniñ aleyhinde tamam gayret, hareket zuhur itmeye başladı. Dâhiliye Nâzırına takdim olunmuş arîzadan bazı cümlelerni intihab idüb *Volgar* gazitesinde neşr itdirdiler. Evvelde program tarlıgından şikâyet itmiş âdemler şimdi *Volgar'*da yazılmış şeylere istinad bahanesiyle gayet şiddetli hücumlar itmeye yol buldılar. Makarya Yarmarkası'nda ictima' itmiş heme ehl-i İslâmı harekete, ıztıraba ketürdiler. Yukarıda nâmları mezkûr üç muhterem zevatıñ yüzlerini heme âlem-i İslâm kaşında [nezdinde] karalamaya ictihad itdiler. Şu arada Reşid Efendi her ne kadar esbab-ı tezelzülü tahammül ideçegine söz virmiş ise de, sem'-i

itibara almadılar. Bir arzları var idi ki cemiyetniñ resmiyetini bitürmek, üç âdemiñ yüzine kara yakmak. Oña nail olmadılar. Zira hakkâniyet meydanda, töhmetlerden beraat köz öñünde idi. Nefsaniyet, adâvet karañlığı nur-i hak ile zâil oldı. Cemiyet dağılmasına her ne kadar gayret hareket itmiş iseler de Reşid Efendi sebat itdi. Her ne kadar zilleti yüklemiş iseler de, millet hatırı içün tahammül itdü.

Şu künlerde közümüz ile köre geldigimiz fezâih öyle bir müstekreh şekilli aldı ki insan Türklük nâmına bu hâle dilhûn olur. Aramızdan öyle bir mahlûkat çıkdı ki iğrâz ve âmâl-i şahsiyeye her dürlü vezaif-i necibe-i himmeti fedâ ider oldılar.

İşte şu hâlât-ı keriheler ki bizi varlığımızdan me'yus ider, milletmiz istikbâlinden bizi ümidsiz ider. Esefdir ki Ali Merdan Bek Topçıbaşef kibi kendüsini umum Kafkazya Müsülmanlarından vekil güman iden bir yürist şu kerih mekruhdan kalışmamağı iltizam iderek son derece denâet ve hasetini kösterdi. Heman Reşid Efendi'nin bühtanlara, iftiralara hedef olmagına tamam derece sebat itdi.

Ne olsa oldı. Şu defa cemiyet iftitâhı mukarrer oldı. Avgust 16'da kündüz saat birde iñ birinçi cemiyeti Reşid Efendi feth idecek oldı.

Peterburg Vekili Musa Bigiyef

(mabadı var)

2.10. Rusya Müsülmanları'nın Üçüncü Nedvesi [1][63]

Ülfet muharriri Abdürreşid Efendi İbrahimof Hazretleri cenâblarının sa'y ve ictihadıyla, Nijni Novgorod'da Rusya Müsülmanları'nın umumi ictimalarına Dâhiliye Nâzırı tarafından resmi müsaade Avgust 11'de 1906 senede sâdır olmuş idi. Her tarafa müsaade haberi telegramlar ile ilân olundı. Kafkazya, Türkistan, Kırım, Sibir, dâhili vilayetlerden cemiyet olur ümidiyle, gayet küb vekiller kelmiş idi. Resmiyet haberi hemeye bir sürûr ilcab itdi.

16 Avgust'da Çarşenbe kün 12 saat raddelerinde büyük kulübleriñ birinde umumi ictima' mukarrer oldı. Müsülmanlar sel kibi akmaya başladılar. Bir saat 30 dakikaya kadar sekiz yüze karib ehl-i İslâm bir araya toplandı. Abdürreşid Efendi: "Kur'an tilavet olunacak, Nedveniñ [Kongrenin] birinci meclisi açılacak, cemaat rahat oturuñuz. Gürültü itmeñiz" diyerek mezkûr şehrin imamı Ahund Halil Efendi Süleymanof hazretleri Yasin-i şerif hatimesinden yedi âyet-i Kur'an tilâvet idüb, meveddet, muhabbet, te'lif-i kulûbe dair cehren bir müessir dua itdi. Bir saat 40 dakikada Reşid Efendi iftitah hutbesini okumaya başladı. Hutbe şu maalde idi:

> "Elhamdülillah alâ dinü'l-İslam. Ey Müsülmanlar. Müsülmanlara bizler cümlemiz elhamdülillah, sümme hamdülillah karındaşlarımız [kardeşleriz], bizi din-i İslâm birimizi âhire karındaş itmişdir. Karındaşlar! Dikkat idiniz. Siyaset-i İslâmiyeniñ iñ birinci hatvesi ittihad, karındaşlık idi. Hazret-i Nebiyü'l-ekrem Sallallahu Aleyhi Vessellem evvelen din-i İslâma Mekke-i Mükerreme'de davet itdi. Şifahan her yerde talimat ile meşgul idi. Hazret-i Peygamberin, Mekke-i Mükerreme'den siyasi bir hatt-ı hareketi körünmedi. Zirâ o zamanda Müsülman bik az idi. İcab-ı ahvâliñ sevkiyle, Hüday Hazretleri'niñ emriyle, Hazret-i Nebiü'l-Ekrem Sallallahu Aleyhi Vessellem Mekke'den Medine'ye hicret itdi. İñ evvel esas siyâseti o idi ki, Medine-i Münevvere'de olan ensar ile Mekke-i Mükerreme'den kelmiş muhâcirler arasında karındaşlık muahedesi akd itdi. Ensar yani Medine'nin yerli halkları mallarını yerlerini taksim idüb muhacirler fukarasına virdikleri kibi, iki hatunı olan ensar bir hatunını talak idüb muhacirelere virürler idi.
>
> İnsaf ider isek, cüzi mülâhaza idüb Nebiü'l-Ekrem'in Ashâb-ı kirâmıñ şu ahvâlini nazar-ı itibara alur isek, körürüz ki ittihad bizim dinimiziñ iñ birinci siyasetidir. Karındaşlık iñ asıl esasıdır. Karındaşlık hakkında Kur'an-ı Kerim'de müteaddid âyât vardır. *İ'tisam bihablu'l-lah* Kur'an ile heme ehl-i İslâm'a farzdır. Kur'an'ı okuyan bunlardan gâfil olamaz. Hiçbir Müslim ittihad-ı İslâm'ı inkâr idemez. Elbette inkâr itmez.

---

63 *Ülfet,* No. 37, (30 Avgust 1906) s. 2-6.

Hazret-i Peygamber Sallallahu Aleyhi Vessellem ittihad, ittifak bâresinde müteaddid ehadis buyurubdur. *Yedullah ma' el-cemaa* manasında gayet çok hadisler söylemişdir. Bunları da nazar-ı itibara alur isek, şübhe yok, tâlimat-ı İslâmiye'de ittifak, karındaşlık büyük bir siyaset idigünü zarureten tasdik ideriz.

Ehl-i İslâmda karındaşlık, birlik yalñız sözde yahud yalñız kâğıdda değil, kalblerinde, kanlarında, tabiatlarında karındaşlık vardır. 20 milyon Rusya Müsülmanlarında birlik, karındaşlık olduğu kibi kürre-i arzda bütün rûy-i zeminde üç yüz milyondan ziyade ehl-i İslâm kalblerinde manevi bir uhuvvet vardır. İslâm'da uhuvvet, partiyalarda birlik kibi degil, kıyas kabul itmez derecede ziyadedir.

Bunı hiçbir Müslim inkâr itmez. Ben de hiçbir vakit böyle ittihadı inkâr itmem, itmiyeceğim. Her âdeme malûmdur, herkes benim şu itikâdime şehadet ider.

Ehl-i İslâm'da ittihat o derecededir ki, bir Müsülmanıñ gamı, kederi cümle Müsülmanlara gam keder olur. Bir Müsülmanıñ şadlıgı, sürûrı hemeye [herkese] şadlık sürur olur. Böyle olmak yalñız Rusya Müsülmanlarında olmayub, rûy-i zeminiñ heme ehl-i İslâm arasında böyle bir ittihad olmak lâzımdır. Heme ehl-i İslâm tamamen bir hatt-ı hareketde olmakları tiyüşdür.

Öyle iken ben nasıl ittihad-ı İslâm hilafına hareket ideyim. Şübhe yok ben ittihad-ı İslâm hâdimiyim. Güman iderim ki benim ittihad-ı İslâm hâdimi, tâlibi idiğümü cümle ehl-i İslâm umumen tasdik ider.

Şimdi gelelim bizim şu meclise müsaade istihsalimiz içün virdigimiz arizaya. Şübhe yok arizam benim fikrime muhalifdir. Ben hem muhalefeti tasdik iderim, inkâr itmem.

Fakat geçmiş sene ittifakımız esası olan içtimaımız gayr-ı resmi suretde oldıgından pek çok âdemler korkdılar, havf ittiler. Meclisimize hükümetden ruhsat soradık [istedik] virmediler. Peterburg'da bir daha ictima' itdik ise de, orada hem ruhsat virmediler.

Hükûmet'in böyle zâlimane hareketi cümle Müsülmanlara tesir itdi. Müsülmanlar arasında tamamen ümidsizlikler görünmeye başladı. Bazı âdemler ortalıkda Müsülmanlar ittifakı yokluğını inkâr itmeye kadar vardılar. İttifak yolunda sa'y idenleri gazitelerde seb' itmeye cesaret itdiler. "Müsülmanlar ittifakı yokdur" didiler.

Şu halleriñ icbarıyla ben öz tarafımız Müsülmanlar ittifakına resmi müsaade almağı lâzım kördüm. Bir niyet-i hayriye ile mümkün olan vesileye teşebbüs itdim. Cemi' nâ-münasib tezelzülâtı tahammül hem ihtiyar iderek olsa da, bir müsaade-i resmiye istihsaline cesaret itdim. Resmi müsaade istihsal itdim. Maksadım heme ehl-i İslâmı bir araya cem' itmek idi. Şu maksad-ı hayr ile kabahatli bir vesileyi iltizam itdim. Vesilem kabahati maksadım yolunda bağışlanur güman itdim. Ben bilerekden şu cerîmeye irtikab itdim. Millet hatırı içün envâı tezelzülatı tahammül itdim. Şu hususda olan heme kusurmı itiraf iderim. Millet yolunda kendümi kurban iderim. Kusur yalñız benim kusurumdur, kabahat yalñız benim kabahatimdir. Refiklerim şu kusurlardan berîdirler.

Daha tekrar iderim ki, maksadım yalñız Müsülmanları cem itmek idi, nail oldum. Şükr iderim. Şimdi bu hususda şu kadar beyân ile iktifa idüb, tafsilatnı bir daha meclis hitâmında arz iderim.

Fakat şunı bilmeli ki meclisde program hasebince müzâkere ideriz, arîza ile degil. Bize hükümet programa muvafık müzâkere itmeye müsaade virdi. Asıl matlab program ise Müsülmanlarıñ iñ mühim olan ihtiyaclarını şâmildir. Programda var meseleleri halleder isek kifaye ider. Şu üç - dört kün zarfında bu kadar şeyleri kılabilsek gayet büyük hidmeti eda itmiş oluruz.

İnsaf ider isek heme lâzım şeyleri şu programa derc idebilürüz. Kalbimize sıgar her şey kâğıdımıza sığar. Kalbimize orunlaşdurabilsek kâğıdımıza derc idebilürüz. Fakat insaf lâzımdır.

Peterburg'da 2'nci ictimamızda tertib olunmuş programı arizaya idhal itmeye vakitler müsaid degil idi. Rusya'nıñ dâhilî ahvâli hemeñize malûmdur. Duma'dan soñ[ra] ictimâlar külliyen men olundı, Rusya güya iski haline avdet itdi. Bir bahanesiz ruhsat almak imkân haricinde kaldı. Şuña köre meclisimiz programına gayet muhtasar itmeye mecbur olduk. İnşallah yakında da bir cemiyetimiz olur. Oña kadar hazırlanuruz. Programımızı tevsi ve siyasi meselelermizi tafsilen orada müzâkere ideriz.

Şimdi gelelim programımızıñ dört maddesine. Şu soñ asırda misyonirleriñ Müsülmanlar aleyhinde hareketleri, İslâmiyete taaddileri, Müsülmanlar hakkında sui-muameleleri her vilâyetde gayet şiddetli oldı. Mekteb-medrese, mescid-mahalle hakkında misyonirler gayet zalimane hareket itdiler. Hükümet öz tarafından misyonirlere iane ider idi. Şu haller Müsülmanlara gayet fena tesir itdi. Müsülmanlar din cihetinden son derece tarlıkda kaldılar. Şunuñ içün programımıza birinci maddeyi derc itdik. Şu hususda müzâkere itmek bizlere lâzımdır. Bunlara çareler aramak elbette tiyüşdür. Bunun tedbiri nedir bileyik. Birlik ile buña mukâbele ideyik. Dinimizi, kendümizi misyonirler taaddiyatından muhafaza ideyik.

İkinci madde mekteb, medreselerimize aiddir: İski zamandan birü mekteb-medreselerimiz, imamlar, müderrisler tasarrufunda idi. Tâlim, tedris emürleri anlar elinde oldıgı kibi, nafaka emürleri de anlar zimmesinde idi. Mekteb-medreselerimiz, imamlar, müderrisler zimmesinde gayet ağır yük idi. Şuña köre mekteb-medreseler ahvali gayet fena idi. Islah çarelerinden imamlar, müderrisler âciz idiler. Bunuñ çaresini aramakda bizlere lâzımdır. İmamlarmız, müderrislermize ianede bulunmak elbette tiyüşdür. Mektebler-medreseler binası, nafakası ahali zimmesinde bulunması lâzımdır. Mekteb-medreselermiz, imamlar, müderrisler elinden alunsun dimekden muradımız şudur. Bizim iñ mühim hâcetimiz ulûm maarifdir. Bunıñ içün mekteb-medreselermizi ıslah itmek iñ birinci vazifemizdir.

3'nci maddemiz imamlar, ulemalar haline aiddir. Her kime malûmdur ki bizim imamlarnıñ, müderrislerniñ ahvali soñ derecede ağırdır. Bunlarıñ her cihetden ıslah ianeye ihtiyacları vardır. Islah itmek içün ruhâniyetmiz nizâmlarını esasından tecdid itmek lâzımdır. Bunıñ çarelerini aramak, tedbirlerini körmek elbette tiyüşdür. Şuña köre 3'nci maddemizi programımıza derc itdik.

4’nci maddemiz iñ asıl maddedir. Her halimizi ıslah içün para lâzımdır. Mektebleri, medreseleri ıslah itmek, imam ve müderrislermiziñ dünyalarını âbad itmek paraya tevakkuf ider. Para yok iken ıslah çareleri gayet müşkil olur. Şu mülâhaza ile 4’nci maddeyi derc itdik. Güman iderim ki bizim şu maddelere her hâcetimiz dahildir.

Cemaat, şimdi hemeñizden ricâ iderim ki zinhar şunday büyük cemiyetde âdâb-ı lâzımeyi riâye idiniz. Söyleyen olur ise kemâl-i sükûtla diñleñiz. Söyler iseñiz edeb dairesinde söyleñiz. Meseleler tertibiyle müzâkere olunur. Herkes istedigini söyler. Lâkin söyleyene de diñleyene de edeb lâzımdır. Ümid iderim ki meclismiz âdab dairesinde devam idüb, hayırlı saatde tamam olur.”

Nedvede hâzır cemaatiñ hemesi Reşid Efendiniñ hutbesini alkışladılar.

Hutbe tamamından soñ 12 komisyonınıñ sekretarı Fuad Efendi Toktarof şu cemiyetniñ resmiyeti inkâra dair sözler söyledikden soñra komisyon tarafından intihab olunmuş prezidyum yani heyet-i riyâset âzâlarını cemiyete beyân itdi. Âzâlar kabul olundılar. Prezidyum on iki âzâdan ibaret idi. Yedi riyâset içün, beş sekretarlık içün idi. Meclisde riyâset Ali Merdan Bek Topçıbaşef cenâblarına tayin olundı. Heyet-i riyaset âzâları kürsi-i riyasetde karar itdiler. Umum nedve el çabub heyet-i riyâsete selâm, ihtiram arz itdiler. Heyet-i riyâset ayaga kalkub selâm, şükr ifâ itdi. Meclis başlandı.

Barûdi Hazretleri söz taleb itdi. Fırsat Barûdi cenablarına virildi. Barûdi Hazretleri gayet müessir hutbe ilka itdi. İttifak, ittihad lüzumundan, mehâsin menafiiden, ittihadıñ iñ mukaddes, iñ mühim bir farz idigünden bahs itdi. Şu günde, şu dakikada her tarafdan gelmiş ulema, talebe, agniya, fukaradan bir büyük cemiyet-i İslâmiye müyesser ve nasib oldugına şükürler beyân itdi. Dinimizi himaye itmek, muhâfaza kılmak ittifakımız suretinde öz elimizde oldıgından, aramızdan kedurat izâle ider isek, nefsaniyeti unutur isek dinimizi himâye ideriz didi. Din Resulullah’dan soñ, bizlere emanetdir. Din himâyesi bizlere farzdır. Din himâyesi içün dünya lâzımdır. Siyâset, ilim, mal hemesi dini himâye itmek içün zarurdur. Bunlarnıñ her birini müzâkere itmek zarurdur, bunlar hemesi dindir. Hukukumuzı muhâfaza itmek, hâcetlermiz içün mal, sermaye kesb itmek hememize farzdır. Bunlarıñ her birinde ittifak itmek lâzımdır. İttifak ideyik, siyâsî emürlerde, iktisadî işlerde say ideyik. Say idenlere şükür ideyik. Terakkiyatımız umurunda ittifak ile amel ideyik. Mealinde müessir cümleler irad idüb, makasıdlarmızı Hüday virsün. İttifak dairesinde hememizi cem itsün. Batıldan teb’îd, hakka takrib itsün mefhumunda olan karin kabul bir dua ile Barûdi Hazretleri hutbe-i müessirelerini hatm itdi. Hâzır cemaat hemesi ihlâs ile âmin didiler.

Soñra Reis Efendi kalkub, heyet-i riyaset intihab olundı. Müşkil hizmetini iltizam itdi. Meclis programını müzâkere idüb meseleleri tertib itmek içün heyet-i riyasete hususi odada celse akd itmek lâzım olacaktır. Binaenaleyh Nedve meclisine fazla ilân olunur. Heyet-i riyaset hususi odaya çekildi. Celse iki saat kadar devam itdi. Aşağıda yazılacak şeyler kabul olundı.

Evvelâ heyet-i riyaset dâhilindeki müsteşarlarıñ, heyet-i riyasetiñ müzâkeresi esnasında reisler kibi rey sahibi olub olmamakları müzâkere idilüb, ittifak ile rey sahibi olmalarına karar virildi.

Saniyen reisleriñ, müsteşarlarıñ unvan ve vazifeleri meselesi ortaya çıkub âtideki îtâ kılındı. Ali Merdan Bek Topçıbaşef heyet hem nedveniñ reisi itibar olunub, diğer reisler reis refiki unvanını haiz olacak, Ali Merdan Bek makam-ı riyaseti icabında reis refiklerine tevdi idebilecek. Yusuf Efendi Akçura oglı müsteşar olub, diğerleri müsteşar refikleri olacak.

Salisen muhbirleriñ nedveye duhulleri meselesi bakılub, yalñız elinde muayyen bir cerideniñ muhbirliğini müsbet ve saibkası olanlarıñ duhulüne müsaade idilmek takarrür itdi.

Rabian "Rusya Müsülmanları İttifakı" nedvesiniñ ictima itdigi kulüb yemekhanesinden müskirat [içki] satdırılmamasına karar virildi.

Hamisen Türkistan ahalisinin müracaatları üzerine Emincan Efendi İlhamcanef Kırgız taifesinin müracaatları üzerine Şahmerdan Efendi Kuşçigulef rüesa meyanına ithaliyçün nedveye tavsiye idilmege söz koyuldı.

Sâdisen: Reşid Efendinin hutbe-i iftitahiyesi [açılış konuşması] itiraf ve itizar hakkında kifaye idüb itmiyecegi meselesi nedve müsaadesiniñ suret-i istihsâli ve o hususda vâki nefaisin kime aidiyeti hususını kâfi derecede açub, açmadıgı, bu izahatla heyet-i riyasetiñ iktifâ idüb itmeyecegi meselesi çıkdı ki işiñ ehemmiyetine mebni o babdaki müzâkere aynen aşağıda mündericdir.

Reis Efendi -Reşid Efendiniñ sözleri ne manada oldıgı cümleñize malûm. Bazı âdemler Reşid Efendi'nin izahatı olmasa nedveye dâhil olmakda tereddüd itmişlerdi, şimdi de bu izahatı heyet-i riyaset kâfi görür mi? deyü sorayanlar var. Bu hususda bir karar virmeliyiz.

İsmail Efendi Gsprinski: ben bu nutukdan razıyım. Lâkin bunuñ protokolde (mazbatada) bulunmasını isterim.

Müsteşar Efendi: - Her cemiyetiñ dâhilinde ibtidasından nihayetine kadar söylenen sözleriñ hiç biri gaib olmaz. Hepsi tabii protokole girecektir.

Reis Efendi: - Dimek ki bu mühim nutuk nedveniñ vesaiki arasında bulunacaktır.

Bunuñ üzerine âtideki karar virildi. Heyet-i riyaset Reşid Efendiniñ nutkundaki izahat ve vaadi protokolde tamamen mukayyed olub ise, kâfi görür.

Sabiân, nedve meclisiniñ programına göre işiñ tanzimi meselesine girilüb, programın birinci ve dördinci meseleleri heyet-i riyasetin ikinci içtimaında tedkik idilmek üzere bit'teallik, şimdi ikinci ve üçünci meseleleri bakıldı. Mekteb ve medreselerle, ruhaniyete müteallik bu iki meseleniñ nedve tarafından bakılmasından akdem, hususi komisyonlar tarafından tedkiki muvafık görüldi. Binaenaleyh mekteb ve medreseler, rûhâniyet meselelerini bakmak içün on bişer azadan mürekkeb bir komisyon intihab itmek, ve bunlarıñ reisliklerinde heyet-i riyaset azasından birer zat bulunmak makul denildi. Mekteb, medreseler komisyonı riyasetinde Abdullah Hazret Apanay, ruhaniyet komisyonı riyasetine Âlimcan Hazret Barûdi'nin heyet-i riyâset tarafından nedveye tavsiye olunması takarrür itdi.

Ruhaniyet meselesi hakkında İsmail Efendi Gasprinski şu izâhâtı soradı: Programın 2'nci maddesine Duhovnıy upravleniyelerin [idare ruhaniyeleriñ] tanzimi de girer mi? Badelmüzâkere şu karar virildi: Heyet-i riyaset programıñ üçünci noktasında idare-i ruhaniyeleriñ tanzimi meselesiniñ de girdigini ve binaenaleyh ruhaniyet komisyonınıñ o meseleyi bakmaya hakkı oldugını kabul itdi. Saminen nedve işiñ günlere taksimi bakılub, tübendeki [aşağıdaki] suretde taksimine karar virildi.

16 Avgust'da zikr idilmiş komisyonlar intihabı;

17 Avgust: programın birinci noktası bakılub iktiza iderse hususi bir komisyon teslim itmek;

18 Avgust: mekteb ve medrese ruhaniyet komisyonlarınıñ dokladı ve anlara müteallik müzakera;

19 Avgust: Programıñ birinci ve dördünci meseleleriniñ müzâkeresiyle, anlara müteallik hususat-ı saire. Tâsiʿan: her kün nedveniñ meclisi akşam saat beşde başlanub,

gündüzler heyet-i riyaset komisyonlarıñ müzâkeresine bırakılacak. Âşiren: nedveniñ intizamı içün âtideki tavsiyelere karar virildi.

1- Gelen maruzat heyet-i istişâreye virilür. Heyet iktiza iden komisyonlara tevzi ider.

2- Bir âdem aynı zamanda iki komisyona âzâ intihab idilmesün.

3- Ruhaniyet komisyonı geçmiş sene Ufa'daki ulema meclisinde tanzim olunmuş lâihanı gözde tutsun.

Beş saat raddelerinde fasıla tamam olub nedve meclisi feth olundı. Reis Efendi Samara Müsülmanlarından gelmiş tebrik telgramını okudı. Sekretar Yusuf Efendi yukarıda yazılmış heyet-i riyaset kararını nedveye arz itdi.

Türkistan ahalisinden, Kırgız taifesinden heyet-i riyaset âzâlıgına tâyin olunmuş Emincan Efendi İlhamcanef ile Şahmerdan Efendi Kuşçigulef cenablarını Reis Efendi nedveye arz itdi. Nedve ittifakıyla şu iki zat heyet-i riyaset azalığına kabul olundılar. Heyet-i nezaret komisyonınıñ reisi İskender Bek Aşurof cenabları Reis Efendi'niñ takdimiyle nedve tarafından heyet-i riyaset azalıgına kabul olundı.

Reis Efendi "sözi var âdem söz söylesün" diyerek, söyleyine meydan açdı.

(Ahiri var)

Musa Bigiyef

[2][64]

Seydaşef: - Cemaat! Heyet-i riyaset dokladında münâkaşaya mahal yok. Lâkin ehl-i İslâm işlerini Peterburg'da mahsus bir komitit eline virmek mafruz idi. Komitit kararı bizim hakda zagon ola kalsa bize zararlı olur. Şuña göre Müsülmanlar cemiyeti şu hususda dâhiliye nâzırına bir telegram virsün yahud diger bir çare baksun didi.

Fuad Efendi: – Cemiyet meclisleri içün üç gün kifaye itmez. Lâ-ekall [en azından] beş gün takdir olunsun. Mekteb, medreseler, ruhaniyet işleri hakkında birer komisyon intihab olundıgı gibi, her türlü lâzım ve müfid kitablar neşri hususunda bir komisyon intihab olunsun didi.

---

64 Musa Bigiyef, "Rusya Müslümanları'nın Üçüncü Nedvesi", *Ülfet,* No: 38 (6 Sintabr 1906) s. 2-4.

Timurşah Efendi: – Te'kid itdi. Üç gün az. Lâzım meseleler müzâkeresi tamam olmaz. Beş gün lâzımdır didi.

Çingiz: – Te'kid itdi. Beş gün lâzım. Kitablar, her türlü risaleler neşri hususunda bir komisyon intihab lâzımdır. Bizim işlerimiz nâzır eline virilmiş ise, anlarıñ zakonundan bize faide olmaz. Bunuñ hakkında cemiyet öz fikrini rezalutsiyada [karara] derc ider didi.

Reis Efendi: – Heyet-i riyaset müzâkere müddetini üç gün göstermiş ise de, ziyade itmek mümkündür. Meseleler, dokladlar hasebince meclis devam ider didi.

Alkin Efendi: – Seydaşef Efendi ile Fuad Efendi bizim heyet-i riyâset kararını añlamamışlar. Anlarıñ didikleri soñra bakılacak. Duma kararından başka hiçbir şey zakon hükmünde olmayacağından, nâzırlara müracaat itmeye hâcet yok didi.

Seydaşef: – Her yerde hâkimler, naçalnikler öz reylerini zakon kibi icrâ iderler. Müsülmanlar hakkında öz bildikleri ile amel iderler. Şu şeyler bizim hakda zakon olmasun içün nâzıra şimdiden müracaat lâzımdır dimiş idim didi.

Akil Efendi İşmaşiyef: – Cemaat! Mekteb-medreseler, rûhâni işler hakkında komisyonlar saylanacak [seçilecek]. Orada bizim iñ mühim, iñ müşkil meseleler müzâkere olunacak. Şuña köre komisyon âzâları bizim ahvalimize vâkıf, derdimizden haberdar, âlim muktedir, nâfizülkavl [sözü geçen] âdemler olsun. Rusya Müsülmanlarınıñ hemesinde hususan karye ahâlisinde her cihetden kemlik, tarlık vardır. Karyelerde fakirlik, açlık umûmiyet haline gelmişdir. Şu ahvalimiz hemesi cehlden nâşîdir. Cehlimiz devası, derdimiz çaresi olan mekteb-medreseler hakkında soñ derece itina itmek lâzımdır didi.

Asan Mami: – Cemaat! Sözüm az. Seydaşef sözine cevab; hükümete gayet çok arizalar virdik. Hiçbir faide görmedik. Şimdi arizalar virmek zamanı geçdi. Bizlere öz matlubumuzı cerideler vasıtasıyla âleme ilân itmek kifaye ider. Arizalara hacet kalmaz. Mekteb, medreseler hakkında Graf Tolstoy proyekti [projesi] kabul olunmasun. Cemiyet mekteb, medrese hakkında bir karara gelsün kararını hemeye ilân itsün. (alkışlardılar.)

Reis Efendi: – Bu matlabı heyet-i riyâset nazar ider. Şimdi şu matlab baresinde diger söz söylenmesün. Mekteb komisyonuna 15 âza lâzım. Apanayef hazretleri reis olacak. Kimleri intihab idersiz. Bir âdem iki komisyonda âzâ olamaz.

Reşid Efendi: – Reis Efendiniñ sözini tafsil iderim. Her komisyonda 15 âzâ olur. Mekteb, medrese komisyonunda Apanayef Hazretleri riyaset ider. Her komisyonda âzâlar ehliyetli, muktedir, meseleden haberdar âdem olmak lâzımdır. Ruhaniyet komisyonunda Alimcan hazret riyâset ider âzaları ehliyetli muktedir olur. Her vilayetden birer âdem saylanur.

Yarulla Akçurin: – Soñ derece mühim meseleler komisyonuna âzâlarnı tiz zamanda saylamak mümkün imes. Lâzımdır ki komisyon âzâları yarın saylansun.

Müsteşar Efendi: – Müzâkere kılınacak meseleler gayet çok; elimizde var müddet o kadar uzun degil. Fırsatdan istifâde itmek içün şu kün saylamak lâzımdır. Dokladları var âdemler dokladlarını heyet-i istişâreye teslim itsünler.

Çingiz Efendi: – Bir arzım var. Dokladlarıñ hemesini heyet-i istişareye virmek lâzım olmasun. İsteyen virsün, istemez iseler virmesünler. Ben öz dokladımı virmeyecegim.

Ata Hasanof: – Cemaat! Bir sözüm var. Her komisyona ehliyetli âdemler saylansun. Ruhaniyet komisyonuna umûmi menfaatlere hidmet idüb, şahsiyata hidmet itmeyen âdemler saylansun. Mekteb-medrese komisyonuna hem öyle olsun.

Reis Efendi: – (Çingiz'e cevab) Her bir ihtiyar cemiyetdedir. Heyet-i riyâset cemiyet kararını icrâ ider. İsteyen özi okur. Şimdi komisyonlara âzâ intihab itmek lâzımdır. Âzâlar intihab olsun didi.

Nedve âzâlar intihab itmeye başladı. İki dereceli intihab ile intihab itmeye başladılar. Evvelâ ruhaniyet komisyonuna illiye karib, mekteb-medreseler komisyonuna altmışdan ziyâde zevat ismi kayd olundı. Kayd olunmuşlar nedveye arz olundular. İsimleri cehren okundı.

Yusuf Minhac: – Cemaat! Mekteb-medrese işleri, rûhâniyet nizamları pek mühim işlerdir, itinâ olunsun. Bir dakikada 15 aza tayin itmek münasib imes. Her vilâyetden bir âzâ saylansun.

İsmail Gasprinski: – İsimleri kayd olunmuş zevatları bildiniz. Dikkat lâzım bir şey var şu iş gayet mümted zaman ister. Şu kadar âdem arasında âzâ saylamak müşkil olur. Prezidyum isimleri kayd olunmuş zevat arasından komisyon âzâlarını intihab ider ise işimiz biraz asan olur. Prezidyum (Heyet-i riyâset) intihabını nedve kabul ider mi?

Çingiz: – Mekteb-medreseler komisyonunda yazılmış isimler yahşı olmuş. Rûhâniyet komisyonunda o kadar muvâfık olmamış. Yeniden yazılsa yarar idi.

Hâdî Atlasî: – Her şeyni [şeyi] ehli bilür. Muallimler terbiyede ehliyetli olsun. Rûhâniler din ve dünya cihetlerinde muktedir olsun. Rûhâniyet nizamlarını esasından ıslâh itmeye muktedir âdemler saylansun. Hazırgi Sobranyeni esasından kal‘ [kökünden yok etme] idüb, şu küngi kadılardan şu küngi milleti halas ider; gayretli âdemler olsun. (Mefhumunda idi, heme nedvede hazır cemaat el çabdılar.)

Keşşaf Tercümanof: – Saylav doğrusunda diyecek sözüm var. Komisyon saylanur ise, işe ibtidâ ider idi. İsmail Efendi Gasprinski didigi kibi heyet-i riyâset intihab ider ise mâkul olur idi. Bu kadar galebelikde saylamak mümkün imes. Cemaatden rica ideriz ki ehliyetli âzâlar göstersünler. Islâh-ı medaris komisyonuna saylanacak âzâlar ulûm-ı diniyeye vâkıf âdemler olsun. Mekteb-i iptidaiye hususlarını âşinâ olsunlar. Şu hususda nedve hem heyet-i riyâset itinâ itsün.

Şirvanski: – İsmail Efendi cenablarınıñ didigi gayet güzel. Komisyona her tarafdan fikirli âzâ saylansun. Mekteb, medrese meselesi pek mühim meseledir. Dikkat, itinâ itmek lâzımdır. Rûhâni komisyonuna öyle âdemler saylansun ki Sobraniye esrârına vâkıf olsunlar; tamamen ıslâh itmek çarelerine gayret ider olsunlar. Benim fikrimce şu yazılmış zatlar kendi mabeynlerinde 15 zat intihab itdiklerinden sonra şu 15 zatı hem meclis tasdik itsün. Yaramazları var ise ihraç olunsun.

Seydaşef: – Benden mukaddem söz söylemiş hatibleriñ sözleri gayet hadid idi. Böyle hadti kullanur isek işimiz kısılur. Hudud dairesinde söz söylemek lâzım. Ben bilmiyorum komisyonda nasıl kuvvet olur. Komisyon kararı lâzım mı olacak? İctihadlarımız semeresiz, nüfuzsuz olmaz mı? Öyle iken ruhaniyetimiz esasını nasıl ıslâh ideriz. Bizim cemiyetimiz kararı ile Sobraniye ıslâh olunur mu?

Bubi Abdullah: – Mekteb-medreseler meselesi rûhâniyet nizamları iñ mühim, iñ müşkil meselelerdir. Şu meseleleri hal ider isek heme ahvalimiz ıslâh olunur. Her komisyona gayet ehliyetli âzâlar saylansun. Muallimlerden, talebelerden oldıgı kibi, agniya [zengin] taifesinden hem âdemler dâhil olsun. Mekteb ahvâlini bilmeyenler, ulûmdan haberi olmayanlar buraya girmesünler. Mekteb-medreseler komisyonuna ulûm-ı diniyeden haberdar âdemler intihab kılınsun.

Yarulla Akçurin: – Komisyona yazılmış hem âzâlar altmış olsa da yetmiş olsa da ne olur?

Sehman Efendi: – Seneden birü intizarında kaldığımız cemiyet-i İslâmiye şükür Hüdaya, bugün bize nasib oldı. Lâzım olan eşgali intizam halinde icra içün komisyonlar tayin olundı. Lâkin komisyon âzâları fakat 15 aded olmasun. Bir kadar ziyade olsun. Ruhaniyet komisyonunda ulemadan maada ahaliden âzâlar kabul olunsun. Bilad itibar kılınmasun. Mesele umumi, İslâmi bir meseledir. Fakat ehliyet itibâr kılınsun. Her bir komisyonda âzâlar 25 den kem olmasun.

Şirvanski: – Benim söyleyeceğim yok. Fakat Seydaşef cenabları itiraz itdi. Cevab virmek lâzımdır. Görünür ki Seydaşef bizim 20 milyon ehl-i İslâmıñ cemiyetine ehemmiyet virmiyor. Cemiyetimiz kararından bir faide ümid itmeyor. Milyonlar ile ehl-i İslâm içtihadından semere çıkmaz zan idiyor. Çürük Sobraniyeyi esasından ıslâh pek büyük bir şey bilür. Hakikatde güçde olsun. Lâkin ittifak İslâm sayesinde degil çürümüş Sobraniyeniñ ıslâhı, belki daha büyük işleri görebilürüz ki Sobraniye sallanub kala (Nedve umumen el çabdılar) – Cenab Seydaşyef bizim cemiyetimizi hükümet hilâfındadır güman idiyor. Hayır! Öyle güman itmesün. Bizim derdimiz cehaletdir. Devası maarifdir. Var kuvvetimiz ile maarif yolunda çalışmak gerek. Zamana münasib tarzda mekteb-medreselermizni ıslah itmek gerek. Sobraniyeniñ hem ıslahı pek lâzım. Cemaat! Hükümetden korkub, dinimize, dünyamıza lâzım maarifi kesb itmeğe çalışmaz isek âlem-i İslamiyetimiz tamamıyla mahv olacaktır.

Reis: – Bizim ehl-i İslamıñ derdleri çok. Yürekleri derd ile tolu. Derdlerimizi nizam, kaide ile söyleyik. Cevabı ne vakt olsa da söylemek mümkün. İtirazlar bitsün. Lâzım işi söylesünler. Komisyonlara âzâ intihabı tamam olmamış. Şu bârede söz söylesünler.

Fuad Efendi: – İsimleri yazılmış âdemler öz aralarından âzâ saylasunlar, prezidyum tasdik itsün. Yoksa saylav ağırdır; bu kadar galebelikde tamam olmaz.

Çingiz: – Fuad Efendi sözi makbûl olur ise isimleri yazılmış âdemler öz aralarından saylasunlar.

Yusuf Efendi. – Te'kid itdi – Her komisyonda 15 yahud ziyade âzâ olacak meselesi hal idilsün. Prezidyum intihab itmiş âdemleri nedve kabul ider ise, isimleri yazılmış zevat öz aralarından saylasunlar.

Komisyon azaları 15 yahud ziyade olacak meselesini Reis Efendi nedveye arz itdi. Nedve ekseriyeti ârâ ile 15 olacagına karar virdi.

Yedi saat raddelerinde, herbir komisyona âzâlar intihab itmek içün isimleri yazılmış zevat hususi odalara gitdiler. Nedve meclisine fâsıla virildi.

Sekiz saat 40 dakikada mekteb-medrese komisyonuna âzâlar intihabı tamam oldu. Müsteşar Yusuf Efendi saylanmış âzâlarını isimler okudı. 1) Kafkazya'dan Muhammed Ali Salihof; 2) Allahyar Ahundof, Kırım'dan; 3) Mustafa Efendi Davudoviç Türkistan'dan; 4) Nasreddin Efendi Caferof; 5) Fatih Efendi Sadıkof; 6) Azizulla Albetkof; 7) Abdurrahman Saidof; 8) Hâdî Maksudof; 9) Bubi Mahdum Abdulla; 10) Ahmedcan Efendi Mustafin; 11) Kerim Efendi Hanefiyef; 12) Arif Hayrullin; 13) İshak Kazakof; 14) Niyaz Muhammed Süleymanof.

Kandidatlar: Lütfullah İshakof, 2) Hâdî Atlasî, 3) Mahmud Sultanaliyef, 4) Hüseyin Şirinski, 5) Aga Bala Saidof.

Tokuz saat 20 dakikada rûhâniyet komisyonuna intihab tamam oldu. Reis Efendi meclis iftitahını ilân itdi. Meclis başlandı. Barudi Hazretleri rûhâniyet komisyonuna intihab olunmuş âzâları beyân itdi. 1) Ali Asger Efendi Hacıyef, 2) İbrahim Zeki, 3) Molla Hayrulla Osmanof, 4) Keşşaf Tercümanof, 5) Molla Habiburrahman Mesudof, 6) Ahmed Şakir Sindakof 7) Ahmed Şerif Salihof,8) Muhammed Ata Hazret Mansurof, 9) Molla Abdurrahman Resulof, 10) Sehman İshakof, 11) Şeyhullah Şefihullin, 12) Hacı Canaliulla Oñar Oglı, 13) Carullah Akçurin, 14) Abdurrahman Muhammediyef, 15) Salihcan Ormanof.

Kandidatlar: Abdülaziz Zebiref, Mustafa Davidoviç.

Şu iki komisyona tahsis olunmuş hidmetler amanet olundı. 18 Avgust saat beşlere kadar müddeti iştigal tayin olundı. Yarın 17 Avgust'da meclis saat 5'de başlanacağı ilân olundı. Bunuñla saat on raddelerinde meclis tamam oldı. Şu gün meclis sekiz saat 30 dakika kadar mümted oldı.

RUSYA MÜSÜLMANLARININ ÜÇÜNCÜ RESMİ NEDVELERİ

UMUM RUSYA MÜSÜLMANLAR'NIN 3'NÇİ RESMİ NEDVELERİ:

1906 Sene Avgust 16'dan 20'ye Kadar Beş Kün Devam Etmiş Meclisler
"Protokolü" Zabıt Ceridesi
72 Maddeli Program

Her hatibniñ sözini hem fikrini zabt itmeye
Milletiñ efkârını hem millete arz itmeye
Sa'y iderdim himmetimle hem neşatımla heman
Hameni ilde idüb her işleri kaydetmeye
Musa Bigiyef

Matba-i Kerimiye Kazan'da
KAZAN
Tipo – Litografya T-go D-ma Bratya Karimovı
1906

[İç Kapak]

1906 sene 16-21 Avgust'da ictima itmiş Rusya Müsülmanları'nın nedvesi:

Tekrar tab itmek hakkı mahfuzdur.

Matbaa-i Kerimiye Kazan'da 1906 Sene

KAZAN

Tipo – Litografiya Torgovago Doma "Bratya Karimovı"

1906 g.

Umum Rusya Müsülmanları'nıñ Resmi Üçünci Meclisleri

Ülfet muharriri Abdürreşid Efendi İbrahimof'uñ say' ve içtihadıyla Nijni Novgorod'da Makarya Bazarı haricinde Rusya Müsülmanlarınıñ umumi içtimalarına Dâhiliye Nezareti tarafından resmi müsaade 1906, 1 Avgust'da sadr olmuş idi. Müsaade haberi her tarafa telegramlar ile ilân olundı. Kafkazya, Kırım, Türkistan, Sibir, dâhili vilâyetlerden cemiyet olur ümidiyle gayet çok vekiller gelmiş idi. Nedve meclisleri beş gün devam itdi.

I

16 Avgust Meclisi

1906 sene Çarşenbe gün 16 Avgust'da Umum Esnaf Kulübü'nüñ büyük zalında 12 saat raddelerinde umum Rusya Müsülmanları nedvesiniñ birinçi meclisi mukarrer oldı. Bir saat 30 dakikaya kadar sekiz yüze karib ehl-i İslâm bir araya toplandı.

Reşid Efendi Nedveye hitaben: Kur'an tilâvet olunaçak, birinçi meclis açılacak! Cemaat rahat oturuñuz. Gürültü itmeñiz diyerek mezkûr şehriñ imamı Ahund Halil Efendi Süleymanof'dan tilâvet-i Kur'an'ı taleb itdi.

İmam Efendi Yasin-i Şerif hatmesinden yedi âyet Kur'an tilâvet idüb, meveddet-i muhabbet-i telif kulûbe dair bir müessir duayı cehren okudı. Bir saat 40 dakikada Reşid Efendi İftitah hutbesini okumaya başladı. Hutbe şul mealde idi.

Elhamdülillah alâ dînü'l-İslâm. Ey Müsülmanlar! Bizler cümlemiz elhamdülillah, sümme hamdülillah karındaşlarımız: Bizi din-i İslâm birimizi âhire karındaş itmişdir.

Karındaşlar! Dikkat idiñiz: Siyaset-i İslâmiyeniñ iñ birinci hatvesi ittihad, karındaşlık idi. Hazret-i Nebîü'l-ekrem sallallahu aleyhi ve sellem evvelâ din-i İslâm'a Mekke-i Mükerreme'de davet itdi. Şifahan her yerde talimat ile meşgul idi. Hazret-i Peygamberiñ Mekke-i Mükerreme'de siyâsî bir hatt-ı hareketi körünmedi. Zira ol zamanda Müsülman bik az idi.

İcab-ı ahvaliñ sevkiyle Hüday Hazretleriniñ emriyle Hazret-i Nebîü'l-ekrem sallallahu aleyhi ve sellem Mekke'den Medine'ye hicret itdi. İñ evvel esas-ı siyâseti o idi ki Medine-i Münevvere'de olan ensar ile Mekke-i Mükerreme'den gelmiş muhâcirler arasında karındaşlık muahedesi akd itdi.

Ensar, yani Medine'niñ yerli halkları mallarını, yerlerini taksim idüb Mekke'den gelmiş muhacirler fukarasına virür idiler. İki hatunu olan ensarı birini talak idüb hatunsuz muhâcire virür idi.

İnsaf ider isek cüz'i bir mülâhaza idüb Nebi-i Ekremiñ ashab-ı kiramıñ şul ahvâlini nazar-ı itibara alur isek, görürüz ki ittihad bizim dinimizniñ iñ asıl siyasetidir. Karındaşlık eñ metin esasıdır. Karındaşlık hakkında Kur'an-ı Kerim'de müteaddid âyat vardır. اعتصام بحبل الله [İtisam-ı bihablillahi (Allah'ın ipine sarılın)] emri Kur'an ile heme ehl-i İslâm'a farzdır. Kur'an'ı okuyan bunlardan gâfil olmaz. Hiçbir Müslim ittihadı inkâr idemez. Elbette inkâr hem itmez.

Hazret-i Nebi-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem ittifak, ittihad hakkında müteaddid ehâdis beyan itmişdir. يد الله مع الجماعه [Allah'ın eli cemaat üzerindedir.] manasında âyet çok hadisler söylemişdir.

Bunları da nazar-ı itibâra alur isek, şübhe yok. Talimât-ı İslâmiye'de ittifak, karındaşlık büyük bir siyâset idigini zarureten tasdik ideriz.

Ehl-i İslâm'da karındaşlık, birlik yalñız sözde yahud yalñız kâğıdda degil, kalblerinde, kanlarında karındaşlık vardır. 20 Milyon Rusya Müsülmanlarında birlik, karındaşlık oldugı gibi kürre-i arzda bütün rûy-i zeminde üç yüz milyondan ziyâde ehl-i İslâm kalblerinde mânevî bir karındaşlık vardır. İslâm'da karındaşlık, partiyalarda birlik gibi degil. Kıyas kabul itmes derecede ziyâdedir.

Bunı hiçbir Müslim inkâr itmez. Ben de hiçbir vakit böyle ittihadı inkâr itmem. İnkâr itmeyeceğim her âdeme mâlûmdur. Herkes benim şu sözüme şehâdet ider.

Ehl-i İslâm'da ittihad ol derecededir ki, bir Müsülmanıñ gamı, kederi cümle Müsülmanlara gam, keder olur. Bir Müsülmanıñ şadlıgı, sürûru hemeye şadlık, sürûr olur.

Böyle olmak yalñız Rusya Müsülmanlarında olmayub, ruy-i zeminiñ heme ehl-i İslâm'ı arasında böyle bir ittihad olmak lâzımdır. Heme ehli İslâm tamamen bir hat, hareket olmakları tiyüşdür.

Öyle iken ben nasıl ittihad-ı İslâm hilâfına hareket ideyim. Ben ittihad-ı İslâm hâdimiyim. Güman iderim ki benim ittihad-ı İslâm hâdimi idigimi cümle ehl-i İslâm umumen tasdik ider.

Şimdi gelelim bizim şul meclise istihsâlimiz içün virdigimiz arizaya.

Şübhe yok, ariza benim fikrime muhalifdir. Ben hem muhalefeti tasdik iderim, inkâr itmem. Fakat geçmiş sene ittifakımız esası olan içtimaımız gayrı resmi suretde oldıgından pek çok âdemler korkdılar, havf itdiler, meclisimize iştirak itmediler. Taleb itmiş isek de hükümet ruhsat virmedi. Peterburg'da bir daha ictima itdik. Her ne kadar sa'y itmiş isek de henüz ruhsat virmediler. Hükümetniñ böyle zâlimane hareketi cümle Müsülmanlara tesir itdi. Müsülmanlar arasında tamamen ümitsizlik görünmeye başladı. Bazı âdemler ortalıkda Müsülmanlar ittifakı yoklugını dâva itdiler. Bütün bütüne inkâr itmeye kadar vardılar. İttifak yolunda sa'y idenleri gazetelerde sebb itmeye cesaret itdiler. Müsülmanlar ittifakı yokdur didiler.

Şu hallerniñ icbarıyla ben öz tarafımdan Müsülmanlar cemiyetine resmi müsaade almağı lâzım gördüm. Rusya'nıñ şu günki ahvâli hemeñize mâlûmdur. Öyle ise de ben müsaade istihsâline ictihad itdim. Mümkün olan vesileden ictinâb itmedim. Cemi' nâ-münâsib tezellâtı tahammül hem ihtiyar iderek olsa da bir müsaade-i resmiye istihsâline cesaret itdim. Resmi müsaade istihsâl itdim. Maksadım heme İslâmı bir araya cem' itmek idi. Şu maksad-ı hayr ile kabahatli bir vesile iltizâm itdim. Vesilem kabahati maksadım yolunda bağışlanır güman itdim. Ben bilerek şu cerimeyi irtikab itdim. Millet hatırı içün envâî tezellâtı tahammül itdim. Şu hususda olan heme kusûrı itiraf iderim. Millet yolunda kendümi kurban iderim. Kusur yalñız benim kusurumdur. Kabahat yalñız benim kabahatimdir. Refiklerim şu kusurlardan berîdirler.

Daha tekrar iderim: Maksadım yalñız Müsülmanları cem' itmek idi. Nâil oldum, şükr iderim. Şimdi bu hususda şu kadar beyân ile iktifa idüb tafsilâtını bir daha meclis hitamında arz iderim.

Fakat şunı bilmeli ki meclisde program hasebince müzâkere olunur, arîza husûsunca degil. Bize hükümet programa muvâfık müzâkere itmeye müsaade virdi. Asıl matlab programdır. Program Müsülmanlarnıñ iñ mühim olan ihtiyaclarını şâmildir. Programda var meseleleri hal ider isek kifâye ider. Şu üç-dört gün zarfında bu kadar şeyleri hal idebilsek gayet büyük hidmeti edâ itmiş oluruz.

İnsaf ider isek heme lâzım şeyleri şu programa derc idebilürüz. Kalbimize sıgar her bir şey kâğıdımıza sıgar. Kalbimizde orunlaşdırabilsek kâğıdımıza derç idebilürüz. Fakat insaf lâzımdır.

Peterburg'da ikinci içtimaımızda tertib olunmuş programı arizaya idhal itmeye vakitler müsaid degil idi. Rusya'nıñ dâhili ahvâli hemeñize mâlûmdur. Dumadan soñ içtimalar, sobraniyeler külliyen men olundı. Rusya güya iski hâline avdet itdi. Bir bahanesiz ruhsat almak imkân haricinde kaldı. Şuña köre [bu yüzden] meclisimiz programını gayet muntasır itmeye mecbur olduk.

İnşallah yakında daha bir cemiyetimiz olur. Aña kadar hazırlanuruz. Programımızı, siyasî meselelermizi tafsilen orada müzâkere ideriz.

Şimdi gelelim programıñ dört maddesine:

Şu büyük asırda misyonirlerniñ Müsülmanlar aleyhinde hareketleri İslâmiyete taaddileri, Müsülmanlar hakkında sûi-muameleleri her vilâyetde gayet şiddetli oldı. Mekteb-medrese, mescid-mahalle hakkında misyonirler gayet zalimane hareket itdiler. Hükümet öz tarafından misyonirlere iâne ider idi. Şu haller Müsülmanlara gayet fena tesir itdi. Müsülmanlar din cihetinden soñ derece tarlıkda kaldılar. Şu hususda müzâkere itmek hememize lâzımdır. Bunuñ çaresini aramak bizlere tiyuşdur. Bunuñ tedbiri nedir? Bileyik birlik ile buña mukabele ideyik. Dinimizi kendümizi misyonirler taaddiyâtından muhafaza ideyik.

Şu mülâhazat ile birinçi maddeyi programa idhal itdim.

İkinçi madde mekteb-medreselermize aiddir:

İski zamandan birü mekteb, medreselermiz imamlar, müderrisler tasarrufunda idi. Ta'lîm, tedris umûrları anlar elinde olduğu gibi, nafaka, umûrları da anlar zimmesinde idi. Mekteb-medreselermiz, imamlar-müderrisler zımmesinde gayet ağır yük idi. Şuña köre mekteb-medreseler ahvâli gayet fena idi. Islah çarelerinden imamlar, müderrisler âciz idiler. Bunlarnıñ çarelerini aramak bizlere lâzımdır. İmamlara, müderrislere iâne itmek hememize tiyüşdür. Mekteb-medreseler binası hem nafakası ahâli zimmesinde bulunmak zarûrdur. Mekteb-medreseler, imamlar müderrisler elinden alunsun dimekden murâdımız budur.

Bizim iñ büyük hâcetimiz ulûm, maarifdir. Bunun içün mekteb-medreselermizi ıslah itmek iñ birinçi vazifemizdir.

Üçünçi madde imamlar, ulemalar hâline aiddir:

Her bir âdeme malûmdur ki bizim imamlarıñ, müderrisleriñ ahvali ahir derecede ağırdır. Bunlar her cihetden iâneye ihtiyaçları vardır. Islah itmek içün

ruhâniyetimiz nizamlarını esasından tecdid itmek lâzımdır. Bunun çaresini aramak tedbirlerini görmek elbette tiyüşdür.

Şuña köre 3'nçi maddeyi programa dâhil itdik.

4'nçi madde iñ mühim, iñ asıl maddedir:

Her halimizi ıslah içün para lâzımdır. Mekteb-medreseleri ıslah itmek, imamlarmız, müderrislermiz dünyalarını âbad itmek paraya tevakkuf ider. Para yok iken ıslah çareleri gayet müşkil olur.

Şu mülâhaza ile 4'nçi maddeyi programa derc itdik.

Güman iderim ki bizim şu maddelermiz heme hâcetlermizi şâmildir.

Cemaat şimdi hemeñizden rica iderim ki zinhar şunday büyük cemiyetde âdâb-ı lâzımeyi riâye idiñiz. Söyleyen olur ise kemal-i sükûtla diñleñiz. Söyler iseñiz edeb dâiresinde söyleñiz.

Meseleler tertibiyle müzâkere olunur. Herkes istediğini söyler: lâkin söyleyene de dinleyene de edeb lâzımdır.

Ümid iderim ki meclisimiz edeb dâiresinde devam idüb, hayır saatde tamam olur.

Reşid Efendi'niñ hutbesi nedvede hazır olanlara tesir itdi. El çabub hutbeyi alkışladılar.

Hutbe tamamından soñ hazırlık komisyonunuñ müsteşarı Fuad Efendi Toktaref nedveniñ resmiyetini inkâra dair sözler söyledikden soñra komisyon tarafından intihab olunmuş prezidyum, yani heyet-i riyâset âzâlarını nedveye beyan itdi. Âzâlar kabul olundılar.

Heyet-i riyâset on iki âzâdan ibaret idi:

Ali Merdan Efendi Topçıbaşef, Reşid Efendi İbrahimof, İsmail Efendi Gasprinski, Seyid Giray Efendi Alkin, Âlimcan Hazret Barudî, Abdullah Hazret Apanay, Şah Haydar Efendi Sırtlanof, Yusuf Efendi Akçura Oğlu, Süleyman Giray Efendi Canturin, Mustafa Latif Efendi İsmailef, Muallim Abdullah Efendi İsmetî, Musa Bigiyef.

Şu on ikiden evvelki yedisi riyâsete ve son beşi müsteşarlıkga intihab olunmuşlar idi.

Birinçi meclisde riyâset içün Ali Merdan Efendi Topçıbaşef tayin olundu. Heyet-i riyâset âzâları kürsi-i riyâsetde karar itdiler. Umum nedve el çabub heyet-i riyâsete selâm, ihtiram arz itdiler. Heyet-i riyâset ayaga kalkub selâm, şükür îfa itdi.

Meclis ibtida olundı. Âlimcan Hazret Barudî söz taleb itdi. Fırsat Barudî Hazretlerine virildi. Barudî Hazretleri gayet müessir bir hutbe ilkâ itdi. İttifak, ittihadın lüzûmundan menâfiinden, ittihadın iñ mühim, iñ mukaddes bir farz idiginden bahs itdi. Şu günde, şu dakikada her tarafdan gelmiş ulema, talebe, agniyâ, fukarâdan büyük bir cemiyet müyesser ve nasib oldugına şükürler beyan itdi. Dinimizi himâye itmek, muhafaza itmek ittifakımız sayesinde öz elimizde oldugundan aradan kedürâtları izâle ider isek, nefsâniyetleri unutur isek, dinimizi himâye ideriz didi. Din Resul ve Hüdadan soñ bizlere emanettir. Din himâyesi bizlere farzdır. Din himâyesi içün dünya lâzımdır. Siyaset, ilim, mal himâyesi dini himâye itmek içün zarûrdur. Bunlarnıñ hemesini müzâkere itmek lâzımdır. Bunlar hemesi dindir. Hukûkumızı muhâfaza itmek, hâcetlermiz içün mal kesb itmek hememize farzdır. Bunlarıñ her birinde ittifak itmek lâzımdır. İttifak ideyik. Siyasî umûrlarda, iktisâdi işlerde sa‘y ideyik, sa‘y idenlere şükr ideyik. Terakkiyâtımız husûsunda ittifak ile amel ideyik, meâlinde müessir cümleler irad idüb, maksadlarmızı Hüday virsün, ittifak dairesinde hememizi cem‘ itsün. Bâtıldan teb‘îd hakka takrîb itsün, mefhumunda olan bir karini kabul dua ile hutbe-i müessirelerini hatm itdi. Nedve hemesi ihlâs ile âmin didiler.

Soñra Reis Efendi kalkub: Heyet-i riyâset intihab olundı. Müşkil hizmetini iltizam itdi. Meclis programını müzâkere idüb, meseleleri tertib itmek içün heyet-i riyâsete husûsi odada celse akd itmek lâzım olur. Binaenaleyh nedve meclisine fâsıla ilân olunur.

Heyet-i riyaset husûsi odaya çekildi. Celse iki saat kadar devam itdi. Aşagıda yazılacak şeyler kabul olundu:

Evvelâ: Müsteşarlar heyet-i riyâsetde müzâkere esnasında reisler gibi rey sahibi olub olmamakları müzâkere idilüb, ittifak ile rey sahibi olacaklarına karar virildi.

Saniyen: reisleriñ, müsteşarlarıñ unvan ve vazifeleri meselesi zikr kılunub, tübende [aşağıda] yazılmış karar kabul olundı: Ali Merdan Efendi Topçubaşef heyet-i riyâsetin hem nedveniñ reisi olub, diger reisler, reis refiki itibar olunaçak, Ali Merdan Efendi riyâseti lüzumuna göre, reis refiklerine tevdi idebilecek. Yusuf Efendi Akçura oglu müsteşar olub, diğerleri müsteşar refikleri itibar idilecek.

Salisen: muhbirleriñ nedveye duhûlleri meselesi bakılub, yalñız elinde bir ceride muhbirliğini müsbet vesikası olanlarıñ duhûlüne müsaade idilmek takarrür itdi.

Rabian: Rusya Müsülmanları İttifakı Nedvesi'niñ mahal-i içtimâı olan kulüb yemekhanesinde müskirât olmasun kararı kabul olundı.

Hâmisen: Türkistan ahâlisinden Emincan Efendi İlhamcanef, Kırgız taifesinden Şahmerdan Efendi Kuşçigulef, nedve kabul iderse rüesâ meyânına idhâl olunacaklar.

Sadisen: Reşid Efendi'niñ hutbe-i iftitahiyesi [açılış konuşması] itiraf, itizâr hakkında kifaye idüb itmeyecegi meselesi İsmail Efendi Gasprinski tarafından meydana çıkarıldı. Bu meselede müzâkere böyle devam itdi.

Reis Efendi. – Reşid Efendi'nin sözleri ne manada oldugı cümleñize malûm oldı. Bazı âdemler Reşid Efendi'niñ itirafı, izâhâtı olmasa nedveye dâhil olmamak fikrinde idiler. Şimdi bu izâhâtı heyet-i riyâset kâfi görür mi diye soranlar var. Şu hususda bir karar lâzım.

İsmail Efendi Gasprinski: – Ben bu nutukdan râzıyım. Reşid Efendi'niñ itirafı kifaye ider. Lâkin bu itirafın protokolde (mazbatada) bulunmasını isterim.

Müsteşar Efendi: – Her bir cemiyet meclislerinde ibtidâsından, nihayetine kadar söylenmiş sözler tabii, gâib olmaz, zabıt ceridesine dâhil olur.

Reşid Efendi: – Dimek bu mühim hutbe iftitâhı, nedveniñ vesâiki arasında bulunaçakdır.

Biraz müzâkere soñunda: Reşid Efendi'niñ itirafı, itizarı protokolde kayd olunur ise, hutbe iftitâhiyesini heyet-i riyâset kâfi add ider kararı kabul olundı.

Sâbian: Nedve meclisiniñ programına köre meseleleri tertib itmek umûru müzâkere olunmaya başlandı. Programıñ birinçi, dördünçi maddeleri heyet-i riyâsetin ikinçi içtimâına tehir olundu. İkinçi ve üçünçi maddeleri müzâkere itmeye başladılar. Mekteb-medreselere ruhâniyete taalluk iden şu iki meseleyi, nedvede müzâkereden akdem, husûsi komisyonlarda tahkik tedkik itmek münâsib görüldi. Binaenaleyh mekteb-medreseler meselesini, ruhaniyet meselesini bakmak içün on beşer azadan mürekkeb iki komisyon intihâbı makul görüldi. Mekteb-medrese komisyonu riyâsetine Abdullah Hazret Apanay, ruhaniyet komisyonı riyasetine Âlimcan Hazret Barudî tavsiye idilecek oldı.

Ruhaniyet komisyonunuñ mevzu bahs dairesine müezzin, imam, müderrisler dâhil oldugı gibi ruhani idareler ıslahatı da dâhil olacak kararı heyet-i riyâset nazarında kabul olundu.

Sâminen: Nedvede müzâkere olunacak meseleleriñ günlere taksimi bakılub, şu kararı kabul itdiler. 16 Avgust'da mezkûr iki komisyon intihâbı, 17 Avgust'da programıñ birinçi maddesi bakılub, lâzım olursa bir komisyona teslim itmek, 18 Avgust'da mekteb-medrese ruhaniyet komisyonlarınıñ mâruzâtı ve anlara müteallik müzâkerat, 19 Avgust'da programıñ birinçi, dördünçi maddeleri ve anlara müteallik müzâkerât.

Tâsian: Her gün nedve meclis ahşam saat beşde başlanur, gündüzler heyet-i riyâset ve komisyonlar müzâkeresine terk olunur.

Âşiran: Nedve intizâmı içün tübendeki tavsiyeler kabul olundu.

1) Gelmiş maruzat heyet-i istışâreye virilür, heyet iktizâ iden komisyonlara tevzi ider. 2) Bir âdem aynı zamanda iki komisyona âzâ olamaz. 3) Ruhâniyet komisyonı geçmiş sene Ufa'da Ulema Meclisi'nde tanzim olunmuş lâihayı gözde tutar.

Beş saat raddelerinde heyet-i riyâset celsesi nihâyete irdi. Fâsıla tamam oldı. Nedve meclisi feth olundı.

Reis Efendi: – Samara Müsülmanlarından gelmiş tebrik telegramını okudı. Müsteşar Efendi yukarıda yazılmış kararları nedveye arz itdi. Heyet-i riyâset âzâlıgına tayin olunmuş Emincan Efendi İlhamcanef ile Şahmerdan Efendi Kuşçigulef, Reis Efendi'niñ arzı soñunda, nedve tarafından kabul olundılar. Nezâret komisyonunun reisi Ali İskender Efendi Aşuref heyet-i riyâset talebiyle âzâlığa kabul olundu.

Reis Efendi: – Sözi var söylesün diyerek söyleyene meydan açdı.

Ahmedcan Efendi Seydaşyef: – Cemaat! Heyet-i riyâset maruzâtında münâkaşaya mahal yok. Lâkin ehli İslâm işlerini Peterburg'da mahsus bir komitit eline virmek haberi var idi. Komitit kararı bizim hakda zakon olakalsa bize zararlı olur. Müsülmanlar cemiyeti şu hususda Dâhiliye Nezâretine bir telegram virsün, yahud diger bir çare baksun.

Fuad Efendi Toktaref: – Cemiyet meclisleri içün üç kün kifaye itmez. Lâ-ekall beş gün takdir olunsun. Mekteb medreseler, ruhaniyet işleri hakkında birer komisyon intihâb olunsun.

Timurşah Efendi Salavyof: – Tekid itdi. Üç gün kifaye itmez, beş gün lâzım olur didi.

Çingiz Efendi: – Tekid itdi: Beş gün lâzım olur. Kitab neşri husûsunda bir komisyon lâzım olur. Bizim işlerimiz nâzırlar eline virilmiş ise, anlarıñ zakonunda bize fâide olmaz. Bu hakda cemiyet öz fikrini kararnâmede derc ider.

Reis Efendi: – Heyet-i riyâset müzâkere müddetini üç gün göstermiş ise de ziyâde itmek mümkündür. Meclis meseleler, maruzâtlar hasebince devam ider.

Seyid Giray Efendi Alkin: – Ahmedcan Efendi ile Fuad Efendi bizim heyet-i riyâset kararını anlamamışlar. Anlarıñ didikleri soñra bakılaçak. Duma kararından başka hiçbir şey zakon hükmünde olmayacağından, nâzırlara mürâcaat itmeye hâcet yok.

Ahmedcan Efendi Seydaşyef: – Her yerde naçalnikler öz reylerini zakon gibi icrâ iderler. Müsülmanlar hakkında istedikleri ile amel iderler. Şu şeyler bizim hakda zakon olmasun içün nazırlara şimdiden müracaat lâzımdır dimiş idim.

Akil Efendi İşmaşef: – Cemaat! Mekteb medreseler, ruhani işler hakkında komisyonlar saylanacak. Orada bizim iñ mühim, iñ müşkil meselelermiz bakılacak. Komisyon âzâları bizim ahvâlimize vâkıf, derdimizden haberdar âlim, muktedir, nafiz‘ül-kavl âdemler olsun. Rusya Müsülmanlarınıñ hemesinde, husûsan karyelerde her cihetden gamlık, tarlık vardır. Karyelerde fakirlik, açlık umûmiyet hâline gelmiştir. Şu haller hemesi cehlden nâşidir. Cehlimiz devâsı, derdimiz çaresi olan mekteb medreseler hakkında soñ derece itinâ itmek lâzımdır.

Hasan Efendi Mâmin: – Cemaat, sözüm az, Seydaşef sözine cevab: çok arîza virdik. Hiçbir faide görmedik. Şimdi arîzalar zamanı geçdi. Bizlere öz matlablarmızı cerîdeler vasıtasıyla âleme ilân itmek kifâye ider. Arîzalara hâcet kalmaz. Mekteb medreseler hakkında Graf İvan Tolstoy proyekti kabul kılunmasun. Cemiyet mekteb, medrese hakkında bir karara gelsün. Kararını hemeye [herkese] ilân itsün. (El çabdılar).

Reis Efendi: – Bu matlabı heyet-i riyâset nazar ider. Şimdi bu matlab bâresinde diger söz söylenmesün. Mekteb komisyonuna 15 âzâ lâzım. Abdullah Hazret Apanay reis olacak. Kimleri intihab idersiz? Bir âdem iki komisyonda âzâ olmaz.

Reşid Efendi: – Reis Efendiniñ sözini tafsil iderim. Her komisyonda Abdullah Hazret Apanay riyâset ider. Âzâlar ehliyetli muktedir, meseleden haberdar olmakları

tiyüşdür. Rûhâniyet komisyonunda Âlimcan Hazret riyâset ider. Âzâları ehliyetli, muktedir olur. Her vilâyetden bir saylanur.

Yarulla Efendi Akçurin: – Soñ derece mühim meseleler komisyonuna âzâlarnı tiz zamanda saylamak mümkün degildir. Lâzımdır ki komisyon âzâları yarın saylansun.

Müsteşar Efendi: – Müzâkere kılınaçak meseleler gayet çok, elimizde var [olan] müddet o kadar uzun degil. Fırsatdan istifade itmek içün şu kün saylamak lâzımdır. Arîzaları var âdemler arîzalarını heyet-i istişâreye teslim itsünler.

Çingiz Efendi: – Bir arzım var. Dokladlarıñ hemesini heyet-i istişâreye virmek lâzım olmasun. İsteyen virsün, istemeyez iseler virmesünler. Ben öz dokladımı virmeyecegim.

Ata Efendi Hüseynof: – Cemaat bir sözüm var. Her komisyona ehliyetli âdemler saylansun. Ruhâniyet komisyonuna umûmi menfaatlere hidmet iden, garezsiz, şahsiyâtsız âdem saylansun. Mekteb medrese komisyonuna hem öyle olsun.

Reis Efendi: – (Çingiz Efendi'ye cevab) Her bir ihtiyar nedvededir. Heyet-i riyâset nedve kararını icrâ ider. İsteyen özi okur. Şimdi komisyonlara âzâ intihab itmek lâzımdır. Âzâlar intihab olunsun.

Nedve iki dereceli intihab ile âzâ intihab itmeye başladı. Ruhaniyet komisyonuna illiye [elliye] karib, mekteb medrese komisyonuna altmışdan ziyade zevat ismi kayd olundu. Kayd olunmuşlar nedveye arz olundular. İsimleri cehren okundı.

Yusuf Efendi Minhac: – Cemaat! Mekteb medrese işleri rûhâniyet nizamları pek mühim işlerdir. İtinâ olunsun, bir dakikada 15 âzâ tayin itmek münasib imes. Her vilayetden bir âza saylansun.

İsmail Efendi Gasprinski: – İsimleri kayd olunmuş zatları bildiniz. Dikkat lâzım bir şey var. Şu iş gayet mümted zaman ister. Şu kadar galebelikde âzâ saylamak müşkil olur. Heyet-i riyâset isimleri kayd olunmuş zevât arasından komisyon âzâlarını intihab ider ise iş bir kadar âsan olur. Heyet-i riyâset intihâbını nedve kabul ider mi?

Çingiz Efendi: – Mekteb medreseler komisyonuna yazılmış isimler yahşı olmuş. Rûhâniyet komisyonunda o kadar muvafık olmamış. Yeñiden yazılsa yarar [iyi olur] idi.

Hâdî Efendi Atlasî: – Her şeyni ehli bilür. Muallimler terbiye umûrunda ehliyetli olsunlar. Rûhâniyeler din ve dünya cihetlerinde muktedir olsunlar. Rûhâniyet

nizamlarını esasından ıslâh itmeye muktedir âdemler saylansun. Hazırgi sobraniyeni esasından kal‘ idüb, şu günki kadılardan şu günki müftiden milleti helas ider derecede gayretli âdemler olsun. (Kuvvetli el çabuvlar).

Keşşâf Efendi Tercümanof: – Saylav togrusunda diyecek sözüm var. Komisyon saylanur ise işi ibtidâ ider idi. İsmail Efendi Gasprinski didigi [dediği] kibi heyet-i riyâset intihâb ider ise mâkûl olur idi. Bu kadar galebelikde saylamak mümkün degil. Cemaatden rica ideriz ki ehliyetli âzâlar göstersünler. Islâh-ı medaris komisyonuna saylanacak âzâlar ulûm-ı diniyeye vâkıf âdemler olsun. Mekâtib-i iptidaiye hususlarına aşina olsunlar. Nedve hem heyet-i riyâset itinâ itsün.

Mustafa Efendi Şirvanski: – İsmail Efendi Gasprinski didigi gayet güzel. Komisyona her tarafdan fikirli âza saylansun. Mekteb medrese meselesi pek mühim meseledir. Dikkat itina itmek lâzımdır. Rûhâni komisyonuna öyle âdemler saylansun ki sobraniye esrârına vâkıf olsunlar. Tamamen ıslâh itmek çarelerine gayret ider âdem olsunlar. Benim fikrimce şu yazılmış zâtlar kendi aralarında 15 âdem intihab itdiklerinden soñra bunları meclis tasdik itsün. Yaramazları var ise ihrâc olunsun.

Ahmedcan Efendi Seydaşef – Benden mukaddem söz söylemiş hatiblerden bazılarınıñ sözleri gayet agır idi. Böyle sözleri kullanur isek işimiz kısılur. Hudûd dairesinde söz söylemek lâzım. Ben bilmiyorum komisyonda nasıl kuvvet var? Komisyon kararı lâzım mı olacak? Bizim cemiyetimiz kararı ile sobraniye ıslâh olunur mu?

Abdullah Efendi Bubi: – Mekteb medreseler meselesi, rûhâniyet nizamları iñ mühim en müşkil meselelerdir. Şu meseleleri hal ider isek heme ahvâlimiz ıslâh olunur. Her komisyona gayet ehliyetli âzâlar saylansun. Muallimlerden, talebelerden oldugı kibi agniyâ tâifesinden hem âdemler dâhil olsun. Mekteb ahvâlini bilmeyenler maarifden ulûm-ı diniyeden haberi olmayanlar mekteb medrese komisyonuna girmesünler.

Carullah Efendi Akçurin: – Komisyona yazılmış heme âzâlar altmış olsa da, yetmiş olsa da, kalsa ne olur?

Sehman Efendi İshakof: – Senelerden birü muntazır olduğumuz cemiyet-i İslâmiye şükürler olsun, bugün bize nasib oldu. Lâzım olan eşgali intizam halinde icra itmek içün komisyonlar tayin olundu. Lâkin komisyonlar âzâları fakat 15 olmasun. Her bir komisyona lâ-ekall 25 âzâ olsun. Mesele umûmi, İslâmi meseledir. Bilâ itibar kılınmasun fakat ehliyet itibar kılunsun.

Mustafa Efendi Şirvanski: – Benim söyleyeceğim yok. Seydaşef itiraz itdi. Cevab virmek lâzımdır. Görünüyor ki Seydaşef bizim 20 milyon ehl-i İslâm'ıñ cemiyetine ehemmiyet virmiyor. Cemiyet kararından bir fâide ümid itmiyor. Milyonlar ile ehli İslâm ictihadından semere çıkmaz zann idiyor. Sobraniyeyi esasından ıslâh pek büyük bir şey bilür. Hakikatde güçde olsun. Lâkin ittifak-ı İslâm sayesinde degil, çürümüş sobraniyeniñ ıslahı belki daha büyük işleri görebilürüz ki sobraniye sallanub kala (şiddetle el çabdılar). Cenab Seydaşef bizim cemiyetimizi hükümet hilâfındadır güman ider. Hayır! öyle güman itmesün. Bizim derdimiz cehaletdir. Devası maarifdir. Var kuvvetimiz ile maarif yolunda çalışmak gerek. Zamana münasib tarzda mekteb, medreselermizni ıslâh itmek gerek. Sobraniyeniñ hem ıslâhı pek lâzım. Cemaat! Hükümetden korkub dinimiz, dünyamıza lâzım maarif ve ulûmı kesb itmeye çalışmaz isek âlem-i İslâmiyetimiz tamamıyla mahvolur.

Reis Efendi: – Bizim ehl-i İslâm'ın derdleri çok. Yürekleri derd ile dolu. Derdlerimiz nizam kaide ile söyleyik [söyleyelim]. Cevabı ne vakt olsa da olur. İtirazlar bitsün. Lâzım işi söylesünler. Komisyonlar âzâ intihabı tamam olmamış, şu bârede söz söylesünler.

Fuad Efendi Toktaref: – İsimleri yazılmış âdemler öz aralarından âzâ saylasunlar. Prezidyum tasdik itsün. Yoksa saylav ağırdır. Bu kadar galebelikde tamam olmaz.

Çingiz Efendi tekid itdi.

Müsteşar Efendi: – Bu fikri tekid itdi. Evvelâ her komisyonda 15 yahud ziyade âzâ saylanacak meselesi hal idilmek lâzım. Soñra şimdi gösterilen âdemler nedve kabul ider ise, öz aralarından saylarlar.

Komisyon âzâları 15 yahud ziyade olacak meselesini Reis Efendi nedveye arz itdi. Ekseriyet-ârâ ile 15 olacagı kabul olundı. Ba'de her iki komisyon içün isimleri yazılan âdemleriñ öz aralarından 15 kişi intihab itmeleri meselesi nedveye arz olundı. O da makbul oldı.

Yedi saat raddelerinde komisyonlara âza intihâb itmek içün isimleri yazılmış zevât husûsî odalara gitdiler. Nedve meclisine fâsıla virildi.

8 saat 40 dakikada mekteb-medrese komisyonuna âzâlar intihâbı tamam oldu. Müsteşar Efendi saylanmış âzâlarnıñ isimlerini okudu ki şunlardır:

1) Muhammed Ali Efendi Sâlihof	Kafkazya
2) Allahyar Efendi Ahundof	Kafkazya
3) Mustafa Efendi Davudoviç	Bagçasaray galavası
4) Molla Nasreddin Efendi Caferof	Türkistan
5) Fatih Efendi Sadıkof	
6) Azizullah Efendi Elbetkof	Kasım
7) Abdurrahman Efendi Saidof	Buva
8) Hâdî Efendi Maksudof	Kazan
9) Abdullah Efendi Bubi	Viyatke
10) Ahmedcan Efendi Mustafin	Kazan
11) Kerim Efendi Hanefiyef	Kazan
12) Arif Efendi Hayrullin	Akyiğit
13) İshak Efendi Kazakof	Kazan
14) Niyaz Muhammed Efendi Süleymanof	Petropavlosk
15) Komisyon reisi Abdullah Hazret Apanay	Kazan

Tokuz saat 20 dakikada rûhâniyet komisyonuna intihâb tamam oldı. Reis Efendi meclis iftitâhını ilân itdi.

Âlimcan Hazret Barûdi rûhâniyet komisyonuna intihâb olunmuş âzaları beyân itdi. Komisyon reisinden maada 15 âza intihâb olundı ki bunlardır:

1) Ali Asger Hazret Hacıyef	Kafkazlı
2) İbrahim Hazret Zeki	Kırımlı
3) Hayrullah Hazret Osmanof	Kargalı
4) Keşşaf Hazret Tercümanef	Kazan
5) Habiburrahman Hazret Temsudof	Alabugavi
6) Ahmed Şakir Hazret Tesendukof	Egerci
7) Ahmed Şerif Hazret Salihof	Buzavlı

8) Muhammed Ata Hazret Mansurof Usa

9) Abdurrahman Hazret Resulof Troyski

10) Sehman Hazret İshakof Birski

11) Şeyhullah Efendi Şefillin İrkut

12) Hacı Canali Efendi Allah Oñar Oglı Simi

13) Carullah Hazret Akçurin Tambof

14) Abdurrahman Hazret Muhammediyef Yarkendi

15) Salihcan Hazret Ormanof Bolgaviçinski

Şu iki komisyona tahsis olunmuş eşgal emanet olunub, iştigal içün iki gün tayin olundı.

Yarın 17 Avgust'da gündüz saat beşde meclis başlanacağı ilân olunub, 10 saat raddelerinde şu günki meclis tamam oldı. 8 saat 30 dakika kadar mümted oldı.

II.

Heyet-i Riyâsetiñ İkinçi Meclisi

1906 sene 17 Avgust Saat 11:30

Heyet-i riyâsetiñ birinçi meclisi programıñ 1'nçi 4'nçi maddelerini tedkik, tahkik itmegi ikinçi meclisine taallûk itmiş idi.

Bu meseleye bakmakdan evvel nedveye gelen dokladlardan Orenburg cemiyet-i İslâmiyesiniñ dokladı közden giçirilüb, mekteb-medrese işlerine hizib tanzimi meselesine taallûk itdigi içün evvelâ heyet-i riyasetiñ hizib meselesini bakdıgı zaman nazar-ı dikkate alınmasına, badehu mekteb-medreseler komisyonuna tevdi kılınmasına karar virildi.

Badehu nedveye gelen predistavitillerden [temsilciler] duhûliye varakası virildigi zaman alınan illi kapikiñ tenkisini tâlib 15 imza ile virilen arîza bakılıb fiyatıñ adem-i tadiline karar virildi.

Bu iki işden soñ programıñ 1'nçi 4'nçi maddeleriniñ tedkiki müzâkeresine girişildi ki tafsilatı şudur:

Reis Efendi Programnı tertib iden Reşid Efendi'ye hitâben - 1'nçi maddeden murad nedir? didi.

Reşid Efendi: - 1'nçi maddeden murad umumiyetle teâlim-i İslâmiyeye muhalif olan efkârlara sed çekmektir. Husûsan hükümetiñ himâyesine göz tutub Müsülmanlara hücum iden misyonirlere muhafaza-i sulh ile mukâbele müdafaa itmekdir.

Şah Haydar Efendi Sırtlanof: – Sahih hükümet misyonirlere iâne ider. Misyonirler Müsülmanlarnı o suretle korkuturlar. Oña mukabil Müsülmanlara tahdidat-ı muhtelife vardır, hükümet bî-taraf degil.

Müsteşar Yusuf Efendi: – Reşid Efendi'niñ "Teâllim-i İslâmiyeye muhalif olan efkâra sed çekmek" sözüne 17 Oktabr Manifistine kadar ve hatta fiilen ondan soñra da Müsülmanlar hakkında mevcud olan tahdidâta karşu turmak içün ve bu tahdidâtı mucib olan tarz-ı idareniñ sulha tadiline sa'y kılmak içün ve o tarz-ı idareniñ yeñiden iadesine sa'y iden partiyalara sulha mukâbele itmek içün bir Müsülman hizbi teşkil itmek meselesi de dâhil midir?

Reşid Efendi. – Tabii, programıñ birinçi noktasını başka türli añlamak caiz degil.

Şah Haydar Efendi: – Yalñız bir partiya tanzimi kâfi mi? Nedveniñ bu fikrini gösterebilür bir kararname çıkarılsa daha kuvvetli olur.

Seyid Giray Efendi Alkin: – Hem partiya tanzimi, hem de Haydar Efendi'niñ didigi gibi, bir kararnâme yazılması programıñ birinçi maddesine dâhildir, bunuñ içün ilm-i hukukdan birisinde köstermek mümkündür.

Reis Efendi: – Dimek 17 Oktabr Manifistiyle ilân olunan esasları çabuk fiile çıkarmak ve bu suretle Müsülmanlar Hıristiyan vatandaşları ile beraber hürriyet-i tâmmeye, müsâvat-ı kâmileye mâlik olmak. Misyonirlere hükümetiñ iânesini bitürmek talebiyle bir kararnâmeniñ nedveye arzı ve umumiyetle Rusya Müsülmanları'nıñ menâfiî himaye idilmek içün hem de şimdi zikr idilen matlablar husûli içün bir muntazam partiya teşkil itmek teklif olunur.

Reşid Efendi: – Bu kararnâme nedveniñ soñ gününde okulub, kabul idilmelidir.

Şu müşâvere neticesinde ekseriyetle uşbu karar virildi:

1) Soñ zamanlara kadar, Rusya'dagi edyân ve akvâm-ı muhtelife kanûnen hür ve müsâvi değiller idi. Bunuñ neticesinden biri olarak hükümet din-i Muhammedî

aleyhindeki misyonirlere muâvin ve hâmi gibi görünür idi. Hiçbir Müslim söz ve kalem ile anlara müdafaa idebilmek hakkını hâiz degil idi. 17'nci Oktabr manifesti hürriyet esasları ile bu hâli kanûnen değiştirdi. Lâkin fiilen o esaslar hâlâ meydana çıkub yetmedi. Bu cihetle Rusya'daki Müsülmanlar, diger hemşehrileri gibi hürriyete mâlik olabilmekleri içün, 17 Oktabr esaslarınıñ tamamen faaliyete çıkmasını, bunuñ içün de Duma'nıñ çabuk cem' olunmasını lâzım görürler.

2) Şimdi mevcud reaksiyon fırkaları iski usûl-i idareniñ iâdesini, 17 Oktabr manifestinde olan hürriyet, adalet esaslarınıñ hayata çıkmamasını istiyorlar. Bunlarıñ maksadı, neşriyâtı, teşkilâtı din-i Muhammediyeye muzırdır. Din-i Muhammediye zararlı olan bu neşriyata kalen, kalemen mukâbele itmek lâzımdır. Bu matlablarıñ husuli içün, yani 17 Oktabr manifestinde mevud olan esasları vücuda getürmek ve dumanı çabuk davet itmek ve din-i Muhammediye zararlı olan fırkalara mukâbele idebilmek içün, evvelâ Rusya Müsülmanları İttifakı nâmıyla resmi bir Müsülman partiyası teşkil itmek, saniyen nedveniñ matlablarını bildürür bir kararnâme ilânıyla o kararıñ suretini bildirmek lâzımdır.

Bu kararı müteakib, Müsülman partiyası programı meselesi ortaya çıkdı. Rusya Müsülmanlarınıñ ikinci nedvesinde bakılub, katiyyen kabulü üçünçi nedveye taallûk olunan program lâihası teklif olundı.

Şu programıñ bazı nakâisi olub olmadıgı hakkında müzâkere cereyân itdi.

Şahmerdan Efendi Kuşçigulef: – Bizim Kazak halkı göçebe ve raiyyedirler. Sâkin [yerleşik] ahâliye nisbet anlara yir [toprak] ziyade [daha fazla] lâzımdır. Programa Kırgız, Kazak yerleriniñ masûniyeti esası derc olunsun. Sâniyen bizim elimizde hidmet-i askeriye hem mahalli idare hakkında Yekatarina II ve Aleksandr I tarafından virilmiş beratlar (gramotalar), anlara bırakılan imtiyazlarıñ muhâfazası lüzumu da programa idhal olunsun. Salisen bizlerde il mahkemeleri vardır. Anlar da adetle degil, şeriatle hüküm itmek taleb olunsun.

Şah Haydar Efendi: – Birinci mesele Kazaklara lâzım oldugı gibi Başkırdlar içün de lâzım olduğundan programa derc olunmuşdur.

Reis Efendi: – Evet, programda var. Mahalli idareler hakkında dahi program gayet geniş esaslar gösteriyor. Mâmafih, didigiñiz beratlar bakılub, iktizâ iden mümkün tadilât icrâsına çalışulur. Bu işlerin ehemmiyetine mebni şimdi acele bakılması mümkün degildir.

Abdullah Hazret Apanay: – Bu program ile Rusya'daki heme ehl-i İslâm'ı bir araya toplamak mümkün olmaz. Tafsilli oldıgı içün iktisadi, ictimai hususlarda heme ehl-i İslâm'ın mesalihi bir olmadıgıçün, Müsülmanlar bunuñ altında birleşmezler. Bazı umûmi esaslar ile iktifa olunmalı.

Müsteşar Yusuf Efendi: – Bu bik togrı. Hatta ikinçi nedvede benim müdafaa itdigim esas da bu idi. Lâkin şimdi amelî nokta-i nazardan her türlü meselelerde muayyen nazarı olan bir Müsülman hizbi tanzim idilmez ise yukarıda zikr olunmuş maksutlara irişilecek bir kuvvet hâsıl idilemez güman iderim. Binaenaleyh, ben o lâihanıñ bazı tadilat ile kabulünden başka amelî mahrec göremiyorum.

Tadilât içün arz itdigim şunlardır:

1) 3'nçi maddedeki полд. kelimesiniñ hazfı,

2) 17'nçi maddedeki Устан госуд. думой. cümlesinin hazfı,

3) 26'nçı maddeniñ başından или госуд. kelimesine kadar olan kısmını hazf idüb, 25 ve 26 maddeleriñ birleşdirilmesi:

4) 29'nçı maddeden 37'nçi maddeye kadar olan mahalli idareler bahsindeki muhtariyet esasınıñ tehvini.

5) Maarif-i umûmiye meselesine müteallik 48, 49, 50'nçi maddelerde tadil ve ilâve suretiyle, ana lisanında okudılan milli veya hükümet ibtidaî mektebiniñ tahsili, tahsil-i mecburi hakkında kâfi görilmesi ve mahalli lisanlarda hükümet masrafına vasatî derecede mektebler inşasınıñ talebi, bunlarıñ esbâb-ı mucibe ve tefâsilini *Kazan Muhbiri'*niñ son nüshalarında yazmış idim.

Şah Haydar Efendi – Yalñız vasatî degil, bir âli mekteb de hükümet masrafına Müsülmanlar içün lâzımdır.

Şu suretde müzâkereler devamı soñunda kararlara intikal itdiler:

Evvelâ, tahsilli hizib [parti] programınıñ lüzûmı, hem de mevcud programıñ bu işe kifayeti kabul olundı.

Sâniyen müsteşar Yusuf Efendi'niñ mâruzâtı müzâkere olunub, birinçi madde hakkında tesâvî ârâ hâsıl oldı. İkinçi madde kabul olundı. 3'nçi, 4'nçi maddeler red olundı. 5'nçi madde Şah Haydar Efendi'niñ ilâvesiyle kabul olundı. Kabuller heb fakat

ekseriyet-ârâ ile idi. Şahmerdan Efendi'niñ maruzatı hakkında Reis Efendi'niñ reyi kabul idildi.

Daha soñra partiyanıñ bifiil tanzimi meselesi çıkdı. Bu bâbda hayli müzâkereden soñ ekseriyetle şu kararlar virildi.

1) Şimdi bu nedve 15 kişiden müreekkeb bir idare-i merkeziye intihab itmelidir. İdare-i merkeziyeniñ 3 kişilik heyet daimesi olmalıdır. (Reis, Müsteşar, Hâzin)

2) İdare-i merkeziyeniñ mevki-i ictimâı Peterburg şehri olub, heyet-i dâime daima orada bulunmalı ve diger âzâlar icabında orada ictima itmelidir.

3) Daimi işler fakat heyet-i daimeniñ kararlarıyla işlenebilür.

4) Heyet-i daime âzalarınıñ her birine senevi 2400 rubl maaş ve diger azadan muhtacünileyh olanlarıñ Peterburg'a gidüb gelmesiçün 2000 ruble ve on iki biñ rubleden kalan fazla kalem idaresi haracâtı içün tahsis kılınacaktır.

5) İşbu masârıf hizbiñ âzâlık parası olan 50'şer tiyin ile hem iâne, neşriyat, kıraat, ders ve sair varidâtla tesviye olunacaktır.

6) Heyet-i idareyi Rusya Müsülmanlarınıñ 3'nçi Nedvesi ve heyet-i dâimeyi işbu heyet-i idare intihâb idecekdir.

7) İttifakıñ, nizamnâmeniñ, programıñ resmiyetlerini hükümetden tasdik itdirmek vazifesi de işbu heyet-i idareye tefviz olunmuşdur.

III

17 Avgust'da Nedve Meclisi

6 saatde meclis başlandı.

Reis Efendi: – Kırım'dan Müfti Mirza Adil Giray Efendi Karaşayski cenablarından Zakafkazya'dan Hüseyin Efendi Gaibof cenablarından telegram gelmiş. Tebrik iderler (şiddetli el çapdılar). Evvelki madde müzâkere olunur, heyet-i riyâsetiñ kararını müsteşar efendi beyan ider.

Müsteşar Efendi: – Birinçi madde din-i İslâm'a muhalif tâlim ve efkâr-ı intişârına nesâih hem matbuat vasıtasıyla mukâbele itmek, sed çekmekden ibâretdir. Bu madde hayli vâsîdir. Heyet-i riyâsetiñ kararına köre, şu maddeye siyâsi meseleleriñ hemesi dâhildir. Bunuñ beyanı şöyledir: Soñ zamanlara kadar Rusya'da dinler kanunen

müsâvî degil idiler. Hükümetiñ dinlere nazarı bir degil idi. Hükümet misyonirlere iâne ider idi. Hükümetiñ iânesine köz tutub, misyonirler din-i İslâm'a teaddi ider idiler. Hiçbir Müslim söz ya kalem ile müdafaa itmek hakkını haiz degil idi. 17 Oktabr Manifesti'yle hürriyet esasları kanuna koyulmuş ise de, lâkin fiilen bu esaslar meydana gelmediler. Bu bir saniyen şu zamanda her nevi fırkalar vardır. Reaksiyon fırkası terakkiyat, ıslahat hilâfına hareket iderler. Âdem-i müsâvatı isterler, iski usûl idareniñ iadesine sa'y iderler. Bunlarıñ maksadı, neşriyatı din-i İslâm'a muhalifdir. Bunlara söz ile kalem ile mukâbele itmek lâzımdır. Bu ikinçi, şu ikiden malûm oluyor ki müsâvatı tahsil idüb, din-i İslâm'a muzır hem muhâlif fırkalara müdafaa hukukını malik olmak içün, bizlere bir tanzimat sahibi siyasi fırka teşkil itmek lâzımdır. Her milletde oldugı gibi bizim umum Rusya Müsülmanlarına da siyasi bir ittifak lâzımdır. Her bir siyasi partiya üç şeyden mürekkeb olur: 1) Program, 2) Nizamnâme, 3) Programda gösterilmiş matlabları, nizamnâmede tayin olunmuş esasları faaliyete çıkarmak yolunda say' iden muntazam bir cemiyet. Dimek birinçi maddeye siyasi meseleleriñ hemesi dâhildir. Şu kün nedve programı müzâkere idecek heyet-i riyâset müzâkere itdi. Şu kararları virdi.

Müsteşar Efendi heyet-i riyâsetiñ yukarıda yazılmış kararlarını bir bir okub beyân itdi (25 dakika).

Çingiz Efendi: – Bugün söylenecek meseleler bik mühim meselelerdir. Program hem partiya hakkında söz söylenecek. Meseleniñ ehemmiyetine köre ben de öz fikrimni söylerim. Meseleni [meseleyi] bik yahşı anlamak lâzım. Anlamasdan kabul itmek de her ne diseler de kol kütermek [el kaldırmak] de faide olmaz. Ol anlañız son kol küterüb kabul idersiz. Bilürge gerek partiyalar iki türli bula. Biri milli, dinî, siyasi hukuklarnı saklamak içün, ikincisi âdemler arasına ulûm, maarif taraltub, yahşı yolga delâlet itmek, nâçâr yoldan, zararlı nerselerden âdemlerni saklamak içün, bula. Bu ikini ayurmak tiyuşdur. Bunlarıñ biri siyasi partiya diyip ataladır. İkincisi gayr-ı siyasidir. Bizim Müsülmanlar arasında her türli sınıflar var. Baylar, fakirler, işçiler, alpavutlar [soylular]. Bunlarıñ iktisadî hususları biri birine tamamen başkadır. Bunlarıñ hemesini bir iktisadî programda cem' itmek hiç mümkün degil. İktisadî meselelerde umûmi bir program olmak ihtimali yok. Programnı fakirler, işçiler faidesine muvafık yasar isek [yaparsak] alpavutlar, baylar programnı kabul itmezler. Baylar, alpavutlar faidesine münâsib yasar isek fakirler, işçiler programnı kabul itmezler. Siyasi meseleler ile iktisadî meseleler ayurulmaslık derecede biri birine bağlanmışlardır. Birini âhirden ayurmak mümkün degil. Heme Müsülmanlarnı bir ittifakda cem' itmek kasdında isek,

siyasi, iktisadî meselelerni programdan çıkarmak lâzımdır. Bizim ittifakımız ulûm, maarif neşr idüb din saklı turgan bir cemiyet olsun. Siyasi partiya olmasun. Siyasi meselelerde Müsülmanlar her kayusı özine münâsib bulgan partiyaga koşulurlar. İttifakımız siyasi ittifak olsa arada bik küb ihtilaf peyda olur. Bik küb âdem programnı kabul itmez. Yaşlar bu ittifakdan çıkarlar. Siyasi işler artından yürüçiler bizniñ yaşlarmızdır. Aradan yaşlar çıksalar, bik küb zarar olur. Bizniñ, halknıñ siyasetden haberleri yok siyasi işler hususunda gayretleri yok. Siyasi işlerde tartışuv kerek. Tartışuvda gına tabarsın öz hakkıñnı. [Ancak mücadele ederek kendi hakkını kazanırsın]

İsmail Efendi Gasprinski: – Cemaat! Benden işidecek sözler ihtimal fikirñize gelmemiş sözler olur. Söylenecek söz añlaşılsun. Heyet-i riyâsetiñ beyanına köre cemiyet programı hakkında müzâkere idecek bulamaz. Lâkin benim söyleyecek sözüm daha başkadır. Tamam başka bir şey arz iderim. Böyle büyük işler bir günde, beş günde tamam olur degil. Baña evvelâ malûm idi. Prezidyumda olan arkadaşlar ile ben bir fikirde gidemeyeceğim. Binaenaleyh ben bu hidmetde bulunmağı istedim. Ama siz kabul itmediñiz. Ben şimdi o fikrimni arz iderim. Geçmişleri fikirñize alıñız. Bu siyezd bizim üçünci siyezdimizdir. Birinçi siyezdmiz geçmiş sene burada idi. İkinci siyezdmiz Peterburg'da oldı. Şu siyezd evvelkilere göre resmiyet cihetinden mütefâvit ise de tefâvüt o kadar mühim tefâvüt degil. Tefâvüt ehemmiyetsizdir. Zîra her şeyiñ ehemmiyeti mayasındadır. Formalnostda [şekil bakımından] ehemmiyet yokdur. Evvelki meclisler gayrı resmi olmuş iseler de, şu resmi meclisden kuvvetçe aşagı degil idiler. Nezâret tahtında degil idik! Kararları yüzümüzü karartır derecede degil idi. Resmiyetde tefâvüt olsa da zahiridir. Taaccüb iderim: Geçmiş sene ministırdan ruhsat taleb itdik, virmedi. Arizada zararlı bir şey yok ise de red itdi. Buña taaccüb ider idim. Ama şimdi virilmiş ruhsata daha artık taaccüb iderim. Şu siyezdlermiz arasında diger bir tefâvüt var: evvelkiler her ne kadar gayrı resmi iseler de her şeyni söyler idik. Hukukumuz vâsî idi. Ama şimdi istediğimiz şeylerni söylemeye müsaade yok. Program hâricinde söz söylemek münasib imes. Evvel de söyler idik. Ama şimdi söylemek olmaz. Virilmiş söze vefâ itmek borcumuzdur. Şu meclisimiz programını hürmetlü sekretarmız kemâl-i maharetle sözlere beyân itmiş ise de, ben o tevilâta yanaşabilmiyorum. Her ne kadar rezîn gibi şu program öteye birüye çekilse de ben ciddi kabul idib imza idebilmiyorum. Halbûki Rusça bilenlere malûm. Şu maddeyi tevsî itmek mümkün imes. Bu maddeye siyasi meseleleri derc itmek kabil imes. Din

dinilmişdir, siyaset buña dâhil olmaz. Tevile teslim yok. Size malûmdur hememiz arzu idemiz cemiyet olsun, gelenler istifâde itsün. Faidesiz aceleden hayırlı soñ evlâdır. Acele idüb âkıbet şer olsa dürüst imes. Heyet teklifine teslim idib müzâkere mümkün müdür? Biraz fikir idiñiz: Bizler, Müsülmanlarmız, bizler Türklermiz. İki biñ senelik tarihlere bakarsañız babalarmız her şeyni kahramanâne almışlar. Her hukuklarını hayret ile himâye itmişler. Te'vilâta hâcet bırakmamışlar. Bizler de kahramanane hareket idüb hukûkumuzı te'vil ile degil gayret ile alayık. Rusya Müsülmanlarına te'vilât münasib imes. Gayret lâzımdır. Biz şimdi işleyecek işimizde acele itmeyelim. Madem program hâricindedir, müzâkere itmeyelim. Şimdi bu kadar ile iktifâ olunsun. 4'nçi syezd matlabları tayin olunsun. İki, üç aydan soñ bir syezd daha olsun. Orada her şeyni müzâkere ideriz.

Hâdî Atlasî: – Cemaat! Şu İslâm cemiyeti iki seneden birü devam itdi. Bizler evvelde habersiz, gafil millet idik. Zamanlar özgerdi [değişti]. Her nevi işler meydana çıkdı. Bizim Müsülmanlar da canlandı, hareketler başlandı. Birinçi, ikinci syezdler buldı. Ama şu üçünçi syezde tertib olunan program bize yarayacak degil. Hiçbir millet görünmüyor ki diger milletden istifâde itsün. Her millet kendi haklarını kendileri almışlar. Şimdiki yigirminci asırda bizim vicdanımız kabul itmez ki diger milletiñ programını kabul idüb istifâde ideyik. Malûmatsız, habersiz millet arasına evvelâ ulûm neşr ideyik. Siyaset risalelerini taraltayık [yayalım]. Balalarnı zamana muvafık terbiye ideyik. Soñra siyasi meselelerden bahs idermiz. Tekrar iderim şu siyezdimiz fakat maarif neşrine hizmet ider meclislerden olsun.

Şah Haydar Efendi Sırtlanof: – Ben küb söylemem. Aratorlarnıñ [konuşmacıların] bazı sözlerini añlamadım. Añlaganım hata bulmasa bu efendiler programnı ayıbliyler. Biz programnı baştan ayak karadık. Zararlı nerse görmedik. Programnı yaratmasalar ayıblarını göstersünler. Sözleri makbûl olsa kabul idermiz. Islâhı lâzım yerlerni ıslah idermiz. Yoksa tamamıyla programa, bize yaramaz dimek mâkûl tügil hiçbir sebebsiz programnı red itmek sevab tügil. Kurı sözde faide yok. Programda noksan var ise göstermek gerek. Rusda bir makal [söz] var: "Birlikde kuvvet." Kuvvet gerek ise birlik gerek, ittifak gerek. İttifak içün de bir program gerek. Yaşlar eyteler: "Balalarmızını terbiye kılayık. Halk arasına ulûm-ı maarif neşr ideyik." Dürüst balalarnı terbiye itmek gerek. Halk arasına ulûm, maarif neşr itmek gerek. Bunun içün de program gerek. Yaşlar eyteler: "Siyasi program gerek mi, din saklı turgan, ulûm, maarif taralta turgan program gerek." Alay [öyle] tügil, her türli program

gerek. Din içün de program gerek. Ulûm, maarif içün de program gerek, siyasi meseleler içün de program gerek. Bizim programda hemesi var. Her milletde partiya bar, program bar. Bizde de olmak tiyüş. Bizde de siyasi program olsun. Kabul itken ider. Herkes de ihtiyar var. Her iş cemiyetlerde ekseriyet ile. Heme Müsülmanlar bu programnı kabul itmezseler de programsız mümkün imes. Ekseriyet kabul iderse bes. Bunday büyük ictimâlar her vakıt togrı kelmiy. Program lâzım. Ayıbı var ise söylesünler. Programsız iş görmek mümkün tügil.

Abdullah Hazret Apanayef: – Aratorlar uzun söyleseler zaman kifâye itmez. 10 dakikadan ziyâde söz söylemesünler.

Aradan: – Agızını kapatmasunlar. Sözi var [olan] söylesün.

Reşid Efendi: – On dakika tayin itmek, agız kapamak degil. Vakit kazanmak içün müddet tayin itmek her meclisde umûmi kâidedir.

Her hatibe 10 dakika fırsat kabul olundu.

Şah Girayef Efendi: – Siyasi meselelerde hatt-ı hareketini bildürmek içün mutlaka bir program lâzımdır. Program olmasa Müsülmanlar siyasi meselelerde hayretde kalurlar. Hememize umûmi bir program olmasa bizim arada ihtilaf peyda olur. Siyasi meselelerde Müsülmanlar içün yol hazır itmek gerek. Bunuñ içün bir siyâsi program lâzım. Kitab-ı Hüdâ'da, Sünnet-i Resul'de siyasi işler hakkında malûmat var. Programda siyasi meseleler olsa hiç zarar yok. Müsülmanlar ittifakında siyasi meseleler olmasa herkes bizi ayıb ider. Müsülmanlar bir yoldan yürüsünler içün elbette bir program lâzım.

Minhac Efendi Yusuf: – Reis, ulema ve âzâlar hazreti! Şeriat-ı Garra-yı Muhammediye'niñ meydana gelmesine 1324 (1901) sene oldı. Şu kadar seneler imtidâdında daraht-ı İslâm, yani şecer-i İslâm gayet dehşetli siller [seller] astında kaldı. Her tarafdan şu'lezen sihamlar isabet ider idi. Babalarmız her türli zahmetlerni tahammül idüb soñ derece bir sebat ile daraht-ı İslâm'ı himaye itdiler. Sadrlarını siper idüb şecere-i İslâm'ı himaye yolunda canlarını kurban itdiler. Daraht-ı İslâm'ın hiçbir bergi düşmedi. Babalarmız şu kadar asırlar imtidâdında kemâl-i gayretle daraht-ı İslâm'ı himaye itdiler. Soñra şu asırda size tabşırdıklarını himaye idiñiz diye, daraht-ı İslâm'ı bize emanet idib gitdiler. Şimdi görelim asrımız anlar asrına muvafık mıdır? O asırlarda hücum iden belâlar, âfetler bu asırda hem hücum ider mi? Hayır! Bu asırda daraht-ı İslâm'a hücum iden belâlar, âfetler evvelkiden daha ziyadedir. Evvelkiler göze görünür

idi. Saklanmak, mukâbele itmek mümkün idi. Şimdi göze görünmez gayet havflı belâlar âfetler zamanıdır daraht-ı İslâm'ı mikroblar harab itmekde, tamarlarını yiyüb İslâmiyet'i mahvetmekte! Lâ celle zelik daha ziyade kuvvet ile mukâbele itmek lâzım oldu. Cemaat! O kuvvet nedir? Kuvvet birlik, ittifak kuvvetidir. Geçmiş sene burada ittifakımız tohumu zer' olunmuş idi. Peterburg'da yüz gösterdi. Hâzırda daha ziyâde kuvvet aldı. Nebâtı terbiye ider kibi şu ittifakımızı terbiye itmek vâcib oldı. Dinimiz fakat ittihad, ittifak ile himaye olunur. İttifakımız içün her ne lâzım ise meydana getürmek lâzımdır. Dinimizi himaye ider esbablar hemesi öz elimizdedir. İttihadı terbiye itmek, ilimde hidmet itmek, hemeye malûmdur. İttihad ile, ilim ile her şey hâsıl olur. Ulûmda sa'y itmek içün de ittihad lâzımdır. İttihad nerede olur? (Avazlar ile hatibiñ hutbesini kat' itdiler. Söz tamam olmadı.)

Ahmedcan Efendi Seydaşef: – Cemaat! İslâm cemiyeti hâsıl oldu. Nasıl ise de ruhsat virildi. Sevaba ircâ' itdiler. Hâzırda ol hususda nizâ' itmek zamanı degil. İş lâzım, ittifak ile amel itmek gerek. Yaşlar, kartlar bir olayık. Hememiz ittifak ile iş göreyik. Yaşlarımızdan rica iderim ki kartları bir kadar riâye itsünler. Her kim söylesün, yahşi olsa makbûl olur. Elbette bizim Müsülmanlar içün de program lâzımdır. Programsız iş görmek mümkün imes. Kur'an-ı Kerim, Sünnet-i Resûl bizim içün bir programdır. Programıñ zamana muvâfakatı lâzım oldugı kibi hememiz bir ittifakda olmak da lâzımdır. Yaşlar, kartlar birge olsak terakki ideriz.

Reşid Efendi: – Meclisiñ kararına göre 2'nci, 3'nci maddeler komisyonlara teslim olundı. Bugün 1'nçi madde müzâkere olunacak. Heyet-i riyasetiñ kararına göre 1'nci maddeye siyasi meseleler dâhildir. Şu meseleler arasında iñ mühim mesele ittifah hem program meselesidir. Biz yaşlarmız ile her vakit bir fikirde olabilirüz. Sosyalizm dinimiz esasıdır. Bakıñız sahabeler de her şeyde iştirak itmişler. Dinimiz İslâm'dır. Hemenize malûm. Her cihetden İslâm şerefine teaddi iderler. Peygamberimiz şanında her türli edebsiz, muhâlif şeyleri neşr iderler. Şek, şübhe yok. Bunlara mukâbele itmek, öz tarafımızdan müdafaa itmek lâzımdır. Bunun içün de ittifak lâzımdır. İttifak bizim içün iñ mühim şeydir. Cemaat buña aid şeyleri müzâkere ideyik.

İsmail Efendi: – Atlasî Efendi'nin sözi benimkine başkadır. Benim muradım evvelki program degil. Şu günki meclis programıdır. Evvelki programda siyâsî meseleler olmasun dimeyorum. Fakat şu programda siyâsî meselelere ruhsat yok, te'vile mahal yok. Virilmiş söze vefâ itmek lâzım. Hududdan çıkmamak münasib. Muradım budur. Añlaşılsun.

Hasan Efendi Mamin: – Cemaat! Malaylar çığalar da söyliler. Başımızı agrıtdıralar dimeñiz, cemiyetimiz İslâm cemiyetidir. İslâm cemiyetinde her kim söz söyler. Ben hem öz fikrimni söylemekde haklıyım. Çingiz Efendi'niñ sözlerini tekid iderim. Cemiyet hemeyi cem itmekdir. İttifak hemeyi bir fikirde toplamakdır. Öyle ise ittifakımız fakat dinî ittifak olsun esasımız İslâm olsun. Bu noktada hememiz bir oluruz. İttifakımız siyasi olmasun, bizlerde her türli esnaf vardır. Bunlarıñ mesâlihleri muhtelifdir. Ot [ateş] ile su kibi bir merkezde içtimaları mümkün degil. Siyasiye aid şeylerni programdan iskat ideyik. Siyasi meselelerde her kim ihtiyarlı kalsun. Nereye lahak olursa olsun. Siyasetden meclisde bahs olunmasun. İtecek söz şul, cemaat!

Cemalettin Hazret Kuramşin: – Cemaat! Bik az gına [çok az] eytecek sözüm var. Bazı aratorlar "program lâzım tügil" didiler. Benim fikrimce siyasi program elbette lâzımdır. Dumada bu mesele baña bik yahşı malûm oldı. Bizim siyasi, dini, iktisâdi matlablarmızı müştemil, mükemmel bir programımız bulmasa Dumada âzâlarmız ne kılacak! Siyasi program oldugı takdirde yaşlarmız çıgacak iseler siyasi olmadıgı takdirde ihtimal kartlarmız çıgarlar. Elbette tamam mükemmel bir siyasi program lâzım cemaat!

Hayrullah Efendi Abdullin: – Benim sözüm on dakikada tamam olmasa da 20 dakika olsa da zinhar sözümni bölmeñiz. Söyleyecek sözlerim bik gerekli sözler. Elhamdülillah bizlere şunday meclisni görmek kısmet oldı. Bundan soñ bizleri Hüday togrı yolga göndürsün. Kıyametde hememize Resulümüz şefaatini nasib iylesün. (Hatibin uhrevî duası bik uzadı. Yeter! Tüş! Avazları her tarafdan işidildi). Her şey için bir temel lâzımdır. Bizim içün de bir program tertib itmek gerek. Bizlere iñ evvel Sobraniyeni ıslah itmek gerek. Sobraniye ıslah olunsa, her işimiz ıslâh olunur. Sobraniye bu vakte kadar atâletde kaldı. Bundan soñ müftü ulemadan olsun. Reşid Efendi, Âlimcan Hazret Habibürrahman Hazret Mesudof bik müstehak âdemler. (Yeter! Bes! Tüş! avazları)

Akil Efendi İşmasiyef: – Cemaat! Eytecek sözüm aratorlar ittifak togrusunda söylediler. Bazıları siyasi olsun, bazıları maârif neşrine hidmet iden olsun didiler. Benim fikrimce her ikisi olsun. Bizim program siyasi hem dinî olsa ne zarar var? Maaş içün siyaset hem maarif lâzımdır. Siyasi olmasun dimek lâzım şeyler lâzım tügil dimekdir. Siyasi dimek maâşî dimekdir. Çingiz Efendi'niñ bunı bilmezliği acib!

Ahmedcan Efendi Mustafa: – Cemaat! Benim söyleyecek sözümni hatibleriñ hiçbiri söylemediler. İfadede, beyanda zayıf isem de muradımnı şayet añlatabilürüm. Dikkat ile istimâ idiñiz. İttifak dimek herkes bir fikirde olmak dimekdir. Fikir, itikad bir olmasa ittifak vücudı mümkün olmaz. Heme Rusya Müsülmanlarını bir ittifakda cem‘ itmek kasdında isek, ittifakımızı heme Rusya Müsülmanları tarafından makbul olan esaslara binâ itmek lâzım olur. Şu mülâhazalar ile ittifakımızı şu üç esasa binâ itmek münasib olur gümanındayım. 1) İslâmiyet, 2) İslâmnı himâye lüzumnı, 3) Tarik-i himâye. Filhakika bizler hememiz İslâmiyetde bir, İslâmnı himâye lüzûmında bir, hememiz bu esasları itikâd ideriz. Hememiz bunı vicdanen his ideriz. Binaenaleyh ittifakımızı şu esaslara tesis ideyik. İttifak vücuda gelür ise her bir işimizü alabiliriz, ittifakımızı hükümetden tasdik itdireyik.

Şu ittifak içün bir merkez lâzım. Münasib mahallelerde şubeler lâzım. Eger de ittifakın merkezi ve şubeleri olsa, her bir hâcetimizi edâ idebilürüz. Zira bir hâcet vaka olsa merkez vasıtasıyla taleb ideriz. Hükümet hâcetimizi virmez ise merkez umum Müslimine haber ider. Heme Müsülmanlar bir agızdan taleb iderler. Umumuñ sözi nâfiz olur. Şu keyfiyetde her matlab hâsıl olur. Her hâcetimizi ittifak vasıtasıyla taleb ideyik. Bazı Müsülmanlara fâide olub da bazılarına zarar olacak şeylerde ittifaknı istimal itmeyik [etmeyelim]. İttifakımız programı muhtasar olsun. İhtilafa sebeb olur [olacak] maddeler zikr olunmasun, her kim itikad ider esaslara bina olunsun, anlaşılmayan maddeler hiç olmasun.

Çingiz Efendi: – Aratorlar benim muradımnı anlamadılar. Biraz tafsil lâzım oldu. Program yaman tügil. Lâkin umum tarafından makbûl olurluk da tügil. Bizler şu cemiyetni umum Müsülmanlar cemiyeti hesab kılamaz. Her bir Müsülmannıñ hukuklarını himaye itmek, vacib diyib bilemiz. Peterburg’da ikinci siyezdde tertib kılıngan program heme Müsülmanlarnı cem kıla almay. Belki iftirakga sebeb bulur. İhtilaf, iftirak istemegenime köre programnı kabul kılurga yaramiy deyib eytemin. Bu kadar Müsülmanlar içinde her türli kişiler bar. Hidmetci, bay, fakir, alpavut. Bularnıñ halleri bir tüsli tügil. İttifak olsun dir isek, heme Rusya Müsülmanı bir yerde olsun dir isek program maarif, ulûm programı olsun. Siyasi, iktisâdi olmasun.

Seyid Giray Efendi Alkin: – Cemaat! Çingiz ve başka efendilere cevab virecegim. Siyasi program hâcet tügil. Din sakliy turgan ulûm-ı maârif taraltaturgan [yaymakta olan] program bulsa yeter didiler. Ama özleri halknı siyaset bâbına davet kılalar. Alarnıñ öz sözlerine göre de bizlere siyasi meselelerden bahs itmek lâzım bulub

giledir. Partiyalarga koşulmak lâzım ise o suretde bir program lâzım. Bizge Dumada bik açık malûm buldı. Siyasi program gerek. Programsız birlik olmaz. Programsız nizam olmaz. Maârif içün de mekteb medreseler içün de, din içün de siyasi binâ olungan program kifâye ider idi.

Fuad Efendi Toktaref: – Ben eger programın ayıblarını, zararlı yerlerini birer birer göstere başlasam baña hod virmeyeceksiz. Yaşlar burada az, kartlar küb. Bizim tarafdarlar kübrek olsa idi biz de her sözni irkinlik [serbestlik] ile söyleyebilür idik. Bizler siyaset lâzım tügil dimeyimiz, fakat siyaset içün kuvvet lâzım. Kadetlerde kuvvet yok idi, harab oldılar. Bizim Müsülmanlarda kuvvet yok, gayret yok. Siyaset işlerine istidad yok. Siyasilermiz cahiller, siyasetden haberleri yok. Aramızda siyasi işlerni bilgen on, on beş âdem tabulsa kolumuznı kiserge razı bulam. Siyasi programımız olsa da siyasi matlablarımız kagıdda kalur, meydana gelmez. Gayretimiz, kuvvetimiz yok. Siyasi meselelerden haberimiz yok. Program olsa da fâidesi yok. Siyaset meselelerine halknı aşina ideyik siyasi risaleler taraltayuk. Yokga aldanmañız cemaat! Siyasi meselelerniñ vakti gelmegen dinî meselelerni yolga koymak gerek. Dinde kusurumuz, ihtilafımız bik küb. Dini meselelerni hal ideyik. Dini meseleler içün komisyon tertib itdik. Göreyik ne kılganlar. Yahşi olsa kabul ideyik. Kararlarını icra ideyik. Usûl-i cedide kadimede ihtilafımız var. Şu meselede ittifak ideyik. Dinî meselelerni ıslah idebilsek kifâye. Bik mühim işler, kitab, harf, lisan meseleleri var. Şu meseleleri hal ider isek gayet müfid olur. Ehem olan şeyden i'raz itmeyik. Siyâsî işler ile iştigal idüb lâzım olan şeyni elden virmeyik. Siyâsî, iktisadî meseleler müzâkeresini Reşid Efendi'niñ aldıgı ruhsat müsaade itmeyor. Müsaade aluv içün rahmet okumaz isek de yariy. Maârif, din meselelerini hal idebilsek kifâye.

Yusuf Efendi: – Söz taleb itdim fakat Fuad Efendi'niñ sözünde var hatalarnı gösterü içün. "Hürriyet hareketlerinde Müsülmanlar ittifakı hiçbir iş kılmadı" didiler. *Kazan Muhbiri'*yle birlikte bu efendiler siyasi risaleler neşr itmediler mi? Ötmiş sene siyasi meclislerde siyasi efkârı neşr iden Kazan şubesi degil idi mi? Orenburg'da, Ufa'da, Kazan'da hürriyetperver âdemlerin Dumaga saylanması ittifakın tesiriyle degil idi mi? Anları unutmuş iseñiz, şu gözünüz indinde olan syezdmiz Müsülmanlar İttifakınıñ büyük bir hidmeti degil mi? (şiddetli el çabular).

Fuad Efendi: – Kitaplar taralmadı; risaleler neşr eden muhbir degil idi.

Celâl Efendi Muînof: – Cemaat! Bizi bu meclise cem‘ iden ne idi? Hükûmet bize hiyânet nazarıyla bakar idi. Cemaatimiz bunı añladılar. Çare aramak içün buraya cem oldılar. Hükûmete karşu gidüb hürriyet taleb ideriz. Fakat taleb ile degil, gayret itmek de lâzım olur. Lâkin gayret iden Müslim yok. Hürriyet yolunda kurban olan bir Müslim yok. Ruslar hürriyet yolunda kurban olurlar. Gayretleri sayesinde nâil olurlar. Bizler de hürriyetden istifâde idiyoruz. Lâkin istifâde itmeye hakkımız yok. Program lâzım. Şübhe yok, dinî program hem siyasi program da lâzımdır. Lâkin evvelâ komisyon tertib olunsun. Siyasi risaleler, tercümeler neşr itsün. Ahâlini [halkı] agâh itsün. Siyasi meselelere bir kadar âşina itsün. Soñra ahâli öz ihtiyarıyla kendisüne muvâfık olan mesleki kabul ider. Bir camii binasını kasd ider isem men iderler. “Git papaza ruhsat al dirler.” Bir mekteb inşasına azm ider isem yol virmezler. Bazı vilâyetlerde zemin-i mülk almaya hâhiş ider isem “mümkün degildir” dirler. Cemaat şu keyfiyetde hukuksuz kalur isek elimizde ne dinimiz kalur, ne dünyamız! Hukuk içün hürriyet lâzım. Hürriyet içün de gayret, hareket lâzım. Bunuñ içün de kitab lâzım, cemaat! Kitab, kitab!

İbrahim Efendi Baybekiyef: – Cemaat on dakika hakkım var. Hiç kim itiraz itmesün (Uzun vaaz). Hememize Kitab-ı Hüda, Sünnet-i Resul lâzım. Ulûm, maârif içün ittifak lâzım. Siyâset içün de ittifak lâzım. Zaman özi siyâseti gösterir. Bizler içün Sobraniyeni ıslâh itmek lâzım. Müfti, âlimlerden olsun. Her yerde mekteblermiz olsun. Lâzım orunlarda büyük medreselermiz olsun. Diyecek sözüm şu idi cemaat!

Sehman Efendi İshakof: – Şu meclis teşkil iden arslan efendilermize teşekkür itmek cümlemize lâzımdır. Bu küne kadar böyle cemiyetler bulmamış idi. Şimdi şu cemiyetiñ saatlerini, dakikalarını kıymetli bilüb, faidesiz şeylere sarf itmemek münasib idi. Hatiblermiz arasında muanede çıkdı. İtirazlar, cidaller başlandı. Reis Efendi’den, hatib efendilerden rica iderim ki nizâlar, cidaller bitsün; lâzım şeyler karalsun.

Reis Efendi: – 12 yazılmış hatib var. Bundan soñ yazılmayacak. Rica iderim. Meclis maddelerine dair söz söylesünler.

9 saat raddelerinde meclise 15 dakikalık fasıla ilân olundu.

9 saat 20 dakikada meclis başlandı.

Reis Efendi: – Tutuş Müsülmanlarından telegram kelmiş. Tebrik iderler. Şu kün meclisimizde müzâkere olunur meselelerniñ iki tarafı var. Aratorlar dikkat itsinler. Kenara gitmesünler. Rûhânî tarafı, siyasî tarafı İslâmın mevânii nedir? Terakkiyâtına

sed nedir? Şimdi müzakerede şu daireden çıkmamak lâzım gelür. Rusya'da İslâm'a mânîdir? Misyonirler mânîdir dirler. Ben bu cevaba razı degil. Misyonirde kuvvet yok. Misyonirlere iâne iden, anları Peterburg'dan bizlere yollayan bizim düşmanımızdır. Anlara mukâbele itmek lâzım. 17 April, 17 Oktabr manifestleriyle İmparator tarafından hürriyet-i edyan virildi. Henüz vücûda gelmedi. Emr-i sultanî var ise de hürriyet yok idi. Ministırlar men itdiler. Bizim içün iñ lâzım şey hürriyet-i dindir. Sedâmızı işitsünler. Her vakt hürriyet-i din matlubumuzdur bilsünler. Dinsiz hayatımız yok añlasunlar. Bizim içün her şey lâzımdır. Hiçbir şeyimiz yok. Mekteb yok, kitab yok, medrese yok, rûhâniyetimiz yok. Hâlimiz pek müşkil. İñ zelil, iñ fakir millet oldık. Civanlarmız dirler: "Bize kitab lâzım!" Ben de kabul iderim. Elbette lâzım. Her şey lâzım. Her şeyden evvel ittifak lâzım. Söyleyecek aratorlar. Rica iderim, şu cihetleri itibâr itsünler.

İsmet Efendi Mamişyef: – Cemaat! Diyecek sözüm şul: Bizi buraya lâilaheillallah kelimesi cem' itdi. Bizler hememiz öz aramızdan nefsâniyetsiz mutemed, inâbetli âdemlerden prezidyum sayladık. Anlara işlerimizi havâle itdik. Siyasi partiya teşkilini teklif itdiler. Yaşlar kabul itmeyorlar. "Fakirlerni, baylarnı, işçilerni, alpavutlarnı bir partiyada cem' itmek mümkün degil" dirler. Bunlarıñ interestleri [çıkarlar] biribirine tamamen zıdlardır. Bir yerde uyuşmazlar dirler. Ama ben bu sözlerine îman itmeyorum. Benim fikrim başkadır. Heme ehl-i İslâm bay olsun, fakir olsun bir partiya olmak lâzım. Biz türlü partiyalara bölünsek, yok- bar [olur olmaz] şeyler içün bir yerde uyuşmasak harâb oluruz. Hiçbir işimiz alga barmas. Her partiya özine tarafdar cem' ider. Ehl-i İslâm arasında her vakıt nizâ, ihtilaf, düşmanlık devam ider. Bizim hememize din gerek, kelime-i tevhid bizi cem' ider. Vahdet-i İslâmı arkamıza koyub, interestler içün ihtilaf itmek Müsülmanlara hiç münasib degil. Âlemde her millet siyâsete hâcet tutar. Bizim de bir siyâsî partiyamız olsun. Hememizi cem' itsün iftirak peydâ olsa harab oluruz. Cemaat prezidyum arzını kabul ideyik!

Mustafa Efendi Şirvanski: – Cemaat! Şu kün saat 6'da meclismiz başlandı. Şu müddetde herkes öz fikrini söyledi. İttifakdan bahs itdiler. Siyasi meselelere duhul lâzım ya degil beyan itdiler. Herkes fikrini söylemekde hürdür, muhtardır, bilürüm. Lâkin teessüf iderim ki şu cemiyetlermiz faidelerini inkâr idenler bulundı. Cemiyet fevâidini bilmiyor idik. Şimdi ise bildik, gördük. Cemiyet fâidesini, semeresini inkâr itmek insaf imes. Siyasetde istifâdemiz cemiyetler sebebinden idi. Umum ikrar iden bir hakîkati bizler inkâr ider isek insafsız oluruz. Cemiyetin fâideleri her tarafda göründü. Oñlukda iñ aksi olan Hacı Tarhan'da bizler cemiyetin pek zâhir faidelerini gördük.

Siyaset lâzım mı? Civanlarımız siyaset lâzım değil maârif lâzım derler. Vakıan maârif lâzımdır. Lâkin siyaset olmaz ise maârifden istifâde olunmaz. Buna misal olmak üzere Devlet-i Aliye-i Osmaniye'ye cüz'î atf-ı nazar itmek kifâye ider. Türkiya ulûm, maârif babında bizim Rusya Müsülmanlarından be-dereceat fâiktir. Türkiya'da istibdad hâkim idi, hürriyet yok idi. Türkiya Müsülmanları o kadar ulûm maarifden de istifâde idemediler. Bu ise istibdaddan, hürriyet yoklugundan nâşî idi. Bizler maârif derecesinde Türkler gibi değiliz. Ben kendim maârif lâzım derim, siyaset de lâzım derim. İttifakımızı maârif sayesinde siyasetde birlik esasına binâ idelim. Maârif yolunda, siyaset umurunda ittifak ile hareket idelim.

Ahmed Efendi Subayev: - Cemaat! Herkes öz fikrini beyan itdi. Bazılar "siyâsî ittifak teşkil edeyik, siyâsî bir program kabul ideyik." dediler. Bazılar: "Partiyamız siyasi olmasun. Programda siyaset olmas, heme Rusya Müsülmanlarını bir siyasi programda cem' itmek mümkün tügil" didiler. Bizim gümanımızca bu efendiler hatâ itdiler. Siyaset ile iktisad-ı siyasini fark idemediler. Siyaset başka, iktisad-ı siyasi başka. Baylar, fakirler, işçiler, alpavutlar arasında iktisad meselelerinde ihtilâf her ne kadar küb ise de siyâset meselelerinde bunlar arasında başkalık yok. Bizim burada cemaatimizden maksad heme Rusya Müsülmanlarının ittifakı idi. Vâkıân ittifak bizim içün en mühim şeydir. Şimdi bize ittifakın en asıl esası lisan birliğidir. Lisan maârif miftahıdır. Lisanda ihtilâf tefriki îcab ider. Lisan birliği ile ittifak hâsıl olur. Heme Rusya Müsülmanlarına her yerde umûmi bir lisan olsun. Bizlere siyâset, iktisad-ı siyâsî maârif heme lâzımdır. Lâkin her halde en lâzım lisan birliğidir. (Aradan nâ-razılık avazları hatibniñ sözüni kesdi). Lisan hakkında fikrim hata ise cemiyet şu hakda söz itsin. Ben bu meseleyi milliyet nokta-i nazarından değil, siyaset nokta-i nazarından söyledim. Şu cihetden benim sözümün asıl meseleye taalluku var. Siyasi program gerekligini inkâr iden yaşlar hata iderler. Siyaset başka, iktisad-ı siyasi başka. İktisad meselelerinde ihtilâf var ise de siyasi meselelerde ihtilâf olmak lâzım degil.

Abdulla Hazret Apanayef: - Cemaat! Afv ediñiz. Benim içim başkan bir şey var. Her hatibniñ sözüne el çabasız [alkışlıyorsunuz]. Makbûl olsa da, olmasa da añlasanız da añlamasanız da. Biraz dikkat itseñiz yahşı olur idi. Şimdi ben İsmail Bey'in fikrine iştirak iderim. Reşid Efendi aldıgı müsâadesine göre siyasi meseleleri burada müzâkere itmek münâsib degil. Her ne kadar Reşid Efendi programdan murad budur dese de bize malûm degil. Prezidyum tevil ile ithal ider ise de fâide yok söyleyecekmiz

diye vaad etdik, vefâ itmek gerek. Cemaat! Yiñe bir ricâm var. Sorav dimeseler idi. Zakon yasalar idi. Sorav zamanı ötdi. Hazır indi zakon yasiy turgan zaman.

Carulla Hazret Akçurin: - Cemaat! Her âdem öz fikrini beyân itdi. Nizâ henüz bir yerde siyasi meseleler meclisde müzâkere olunsun mu, olunmasın mı? Yok, müzâkere olunmasun desek, hiç bir partiyaya dâhil olmamak lâzım bula. Ama bu zamanda herkes her millet bir partiyaya girmiş, bir partiya teşkil itmiş. Reşid Efendi'niñ müsâadesine göre siyasi meselelerden söz açmak hıyânetdir derler. Hayır, hıyânet degil, hiledir. Bu zamanda her âdem, her millet hile ile iş görür. Hilesiz iş görmek mümkün degil. Partiyaların her birinde hile var. Peterburg'da ikinci meclisde her tarafdan her kısımdan büyük âdemler var idi. Ulema, yürist, muharrirler, baylar, fakirler. Yüzden ziyâde âdem on gün ictima idüb, program tertib itdiler. İcmâda hata yok. Ehl-i İslâm ittifak-ı kadimdir. Şu meclisimizde ittifakımızı yeniden tehir itmek lâzım. 74 maddeden ibaret programda baylara, fakirlere, işçilere, zarar idecek şey yok. Eger de bu programñı kabul itmez isek, bizde hiç bir vakit ittifak olmaz. Rusya'da ittifak, birlik sayesinde ehl-i İslâmıñ ehemmiyeti, îtibarı arttı. Cemaat! Teâhüd ile ittifak ideyik. İslâm izzeti içün ittifak ideyik.

Reis Efendi: - O âdemlerge meclis programını tertib itmişler, hile itmişler. Onunçu madde iki taraflıdır. Rûhânî tarafı var, siyasi tarafı var. Siyasi meseleleri müzâkere itmek hıyanet olmaz.

Hayrullah Efendi Fazılof: - Cemaat! Şu cemiyete her tarafdan geldik. Cemiyet kararlarını memleketimize alıp kayıtdık. Fikriyle aramızda vekil olub gelmişler var. Ehl-i İslâm meclisinde hazır olayım arzusuyla gelmişler de var. Binaenaleyh bu yere gelmiş zevâd nâ-ümid olmasun içün bir karara gelmek elbette lâzımdır.

Dün meclis nizamlı idi, şu gün bir derece nizâ, cidâl görünmeye başladı. İkinci, üçüncü maddelere komisyon teşkil olundu. Bunu halletmek lâzım. Birinci, dördüncü maddeler pek mühim maddeler olduğu içün şu hakda bir kadar tefekkür lâzım idi. Şu işleri icrâ itmek içün bizlere bir ittifak lâzımdır. Siyasi meselelerde ihtilâf gayet küb olur. Hazır bizde iñ lâzım şey üçüncü maddeyi müzâkere itmekdir. Her şeyden evvel Duhovnıy Sobraniye'nin ıslahı lâzımdır. Mekteb-medrese işleri içün de bir merkez lâzım. O da Sobraniyedir. Bunun için de cemiyet-i İslâmiyeyi İttifak-ı Müslimini vücûda getirmek lâzımdır. Muhtasarca sözüm: İñ lâzım şey Sobraniyeyi ıslah itmekdir.

Hâdî Efendi Atlasî: - Cemaat! Son sözüm biz hukuk-ı insaniyeden mahrum idik. Hükûmet-i müstebide tarafından tamamen mazlum idik. Mal, can feda iden bazı ehl-i gayret sayesinde bizler de hakîkatsiz olduğumuz halde hürriyete nâil olduk. Hükûmet, hürriyet hem hukuk vermeye mecbur oldu. Hürriyet almış isek hükûmetiñ şefkası, merhametiyle değil, faide-i ehl-i gayret ictihadı sayesinde idi. Ulûm-maârif için de mekteb-medrese ıslahı içün de, ruhaniyet ıslâhı içün de hükûmet-i müstebîdeni bitirmek lâzımdır. İstibdad bitmez ise hiç faide olmaz. Ol cinayetden igtisal lâzım. Soñra vuzû hadis-i ekberini izale ideyik, sonra hadis-i asgarını izâle ideyik.

Şah Haydar Efendi Sırtlanof: - Cevab virmek içün gine nevbet aldım. Benim sözümnü yañlış añladılar. Ben program yaman tügil dedim, program bik yahşi deyib maktanmadım. "Programñı kabul itsek ihtilâf çıkar" didiler. Bu sözde tenâkuz var. İttifak suretinde ihtilâf çıkar demektir. Program baylar, alpavutlar, faidesine gına yasalgan; fakirler, işçiler faidesine hiç bir nerse yok dediler. Hata itdiler. Programda adâlet var, fakirler, işçiler için de mahsus bir fasıl var. Din gerekli, dünya gerekli hemesi bar. Okub karañız. Program yaramaz didiler, delilsiz söylediler. Tilde süyek [kemik] yok. Her şeyni söylemek mümkün. Ayıb itmek âsan delil gerek. Fuad Efendi dedi. "Müsülmanlar nâdân. Nâdân halk" isminden siyasi partiya, siyasi program yasamak aldav bula. Hayır, ben bu sözñü kabul itmem. Çünkü Ruslar Müsülmanlardan nadanrak. Krestiyanlar ekser her gün okugan öz dualarını añlamazlar. Mâbutları nedir, bilmezler. Bizim Müsülman işçileri ikünçileri [çiftçileri] Rus Krestiyanlarından okuvda, yazuvda, söz anlavda bik küb mertebe alda. Elhamdülillah bizim Müsülmanlar Ruslarga karaganda âlimrek. Krestiyanlar özleri program yasamadılar. Krestiyanlarga programñı malûmatnı Ruslar yasadı. Biz Müsülmanlar içün bir program yasalgan bulsa ne zararı var. Her şey içün program gerek. Ulûm-maârif içün de program gerek. Bulmasa ittifak mümkün tügil. Bu programñı kabul idüb ittifakımızı mümkün itmek tiyüş. Mangollar zamanında bizim babalarımız kuvvetli, şevketli idiler. Öz zamanlarında en kuvvetli devlet idiler. Bu da ittifakları sayesinde idi. Şimdi biz her milletden geride kaldık. Buñun bir gine sebebi var: ittifaksızlık. Biz de her şeyden evvel ittifak lâzım. İttifak gerek. Abdulla Hazretge cevab: Siyasi meselelere, programlarga kire buñu bik açık beyân itdiler: Zîra birinçi madde diñimize muhâlif olan mezheblere, zararına hareket iden misyonerlere, naçalniklere mukâbele itmekten ibâretdir. Misyonirlere iâne ider idi. Cüz‘î bir günah içün büyük cezalar viren naçalnikler İslâm’ı söğmek [kötülemek], tahkir itmek içün hiçbir ceza virmezler idi. Dinimiz mukaddesligi içün de bir program

gerek. Abdullah Hazret eytedir: “Siyasi meseleler müzâkeresine ruhsat yok, ruhsatsız müzâkere itsek hıyânet bula.” Sonra Abdullah Hazret itedir: “Cemaat rica kılam sorav dimeseler idi, sorav zamanı ötdi, zakon yasasalar idi.” Bu iki söz arasında bik açık tenâkuz bar (şiddetli el çabular).

Student Haşim Bek Emircanef. – İki sene evvel böyle cemiyetler, meclisler mümkün degil idi. Yaşlar, civanlar gayret itdiler. Mal, can feda idüb, sizlere hürriyet aldılar! Cemiyetlere müsâade yolını açdılar. Şimdi ne fâide var. Civanların fikirleri size hoş gelmiyor! Sözlerini diñlemiyorsuz. Ne diseler de kabul itmeyorsuz. İttihad lâzımdır. Neye? Bize lâzım her âdem bizden olsun! Maârif, mekteb bizde olsun. Bunun içündir ittihad ama siyasi tamam başka. İki karbuzi bir elde tutmak mümkün degil. Bize siyasi lâzım degil.

Reşid Efendi: – Dün meclisde meclis programı kabul olundı. Mâdem kabul olunmuş, karar virilmiş dimekdir. Şimdi bu gün o hakda uzun sözlere mahal kalmamışdır. Biz programda iki şey yazdık: 1) İslâm’ı zarardan saklamak! Birinçi madde bundan ibâretdir. 2) İslâm’a fâide virür şeyleri bulmak. 2’nci, 3’nci maddeler bundan ibâretdir. Dimek şu sene cemiyetden iki maksadımız vardır: Zararı def itmek, fâideyi celb itmek. Şu tâbirimiz her ne kadar müntesir ise de lâzım derece vâsi idigi ehli basîret indinde makbul oldu. Şu matlablarıñ bilfiil vücuda gelmesi içün şek yok organizasya yani muntazam bir ittifak lâzımdır. Programsız ittifak olmaz. Buña göre elbette bizlere siyasi program da lâzımdır. “Maddeler dinî maddelerdir. Siyasileri şâmil olmaz.” didiler.

Şeriat-i Muhammediye hem dinî hem siyasidir. Siyaset dinimiziñ cüz‘üdür. Dinimizde siyâset yok dimiş iseler hata eyitdiler. Hukûk-ı siyasiye, medeniye dinimize dâhildir. Dinî meselelere ruhsat müsaade alınmış ise siyasi meselelere de müsaade alındı dimekdir. 74 maddeden ibaret program Peterburg’da bir hafta zarfında müzâkere kılınub, muvakkaten kabul olunmuş idi. Bundan soñ daha tâdil olunmak şartıyla şimdi kabul itmek lâzımdır. Program olmaz ise ittifak vücuda gelmez. Bizlere muntazam bir ittifak, dâimî suretde merkez münâsib orunlarda şûbeler teşkil idüb, merkez gösterdigi yol boyunca hareket itmek lâzımdır. Her şey içün program lâzımdır. Hayatda mübâreze içün de (yani tartışmak içün de) siyasi, dinî işlerde togrı yoldan gitmek içün de program lâzımdır.

Seyid Giray Efendi Alkin: – Bazı efendiler her bir partiya hile ider, hıyânet ider didiler. Bu söz dürüst tügil. Ben bu sözge protest iderim. Ruhsat almak içün yazılmış programda hile yok. Siyasi meselelerni müzâkere itmek hıyânet olmaz. Siyaset meselelerini müzâkere itmek, siyasi işlere müdâhale itmek bizim içün lâzımdır. Din içün de siyaset lâzım. 17 Oktabr hürriyetleri kagıdda kaldı. Almak içün ittifak lâzım. Siyasetsiz bizim ittifakımız cansız beden kibi olur. Fuad Efendi'niñ sözi dürüst. Vâkıan bizim halk nâdan, siyasi meselelerden haberleri yok. Ögrenmek gerek. Program ile ögrenürler. Ögrenmek içün de program lâzım. Şuña göre ben program gerek diyib eytem.

Müsteşar Yusuf Efendi: – Benden mukaddem söz söylemiş hatibler arasında itiraz idenleri de bulundı. Doklad okumak şerefi bende idi. Cevab virmek tabii benim hakkım olacaktır. Lâkin, vakitde müsâade yokluğundan her bir cevab bi-zarure gâyet mucize olur. "Program malûm tügil. Hiç kimin programdan haberi yok" dimiş efendilere formalnost tarafından külli olarak cevab: Şu bizim gösterdiğimiz program 2'nci siyezdde tafsilen bakıldı. Muvakkaten kabul olundu. 3'nçi, 4'nçi siyezdlerde bakılub tâdil olunaçak dinildi. Ahâli okusun, görsün içün Rusca, Türkce neşr olundı. Program maddelerinden ceridelermizde makaleler göründi. Öyle iken programı nasıl malûm digil didiler (Şiddetli el çabular). Soñra gelelim cevab tefâsiline: İtiraz bizlere iki tarafdan tevcih olundu. Sollardan [solculardan], oñlardan [sağcılar]. Evvel sollara cevab virecegim. Lâkin cevabdan evvel şunı dimeliyim ki bizler heme Rusya Müsülmanlarını umûmen bir ittifakda cem' itmek iddiasında degil idik. Yalñız ekseriyeti cem' itmek ümidinde idik. Programın birinçi maddesinde "siyasetce bir fikirde olan heme Rusya Müsülmanlarını ameli ictihadda birleştirmek" kayd-ı sarihdir. Maksadımız Rusya Müsülmanları'nın ekseriyeti cem' idüb bir siyasi fırka teşkil itmek, Rusya partiyaları gözünde, hükûmet nazarında kuvvetimizi, tesirimizi, îtibarımızı ziyâde itmek. Bulgarya Müsülmanları kibi iftirak idüb hukuk-ı milliye ve siyasimizden mahrum kalmamak idi. Bulgarya Müsülmanları öz aralarında ihtilâf itdiler. Özlerine bir partiya teşkil itmek lâzım iken, Satuylof, Petkof gibileriñ partiyalarına koşuldılar. İftirakleri sebebli, kuvvetsiz hükûmet indinde tesirsiz kalub hukuk-ı milliye ve siyasiyelerinden mahrum oldılar. Bulgarya Müsülmanlarınıñ hali bizlere gayet büyük bir ders, ibret olabilür. Anlar kibi olmamak içün Avusturya Lehleri, Çehleri gibi millî, siyasi partiya teşkil itmek içün, bizlere de milliyet esasına mebnî bir siyasi ittifak teşkil itmek lâzımdır gümanındayım (şiddetli el çabuvlar). Hâricden misal aramaya hâcet yok. Rusya

Polakları'na nazar itmek kifâye ider. Rusya Polakları arasında her ne kadar sınıfî ihtilâflar olsa da, Polaklar Dumada "Polski kula" isminde ekseriyetni câmi bir partiya teşkil itdiler. Sınıfî ihtilaflar esasda ittihaddan men ider dimediler. Polaklar kibi biz de sol merkez programına karib bir programı kendümüze muvâfık hesab idüb, milliyet, İslâmiyet esasına mebnî bir siyasi ittifak teşkil itmeki münâsib gördük. (şiddetli el çabuvlar)

Sollar eyteler: "Müsülmanlar arasında her türli esnaf var. Hemesini bir programda, bir partiyada cem' itmek mümkün tügil." Bu efendileriñ fikrine göre ittifak yalñız menafîi sınıfiye esasına binâ olunur. Partiyalar yalñız sınıfî ihtilâflardan hâsıl olur.

Din, milliyet, cinsiyet esaslarına binâ olunmuş ittifaklarnı görmediler mi? "Fikir – kuvvet" nazariyesini işitmediler mi? Şu nazariyeye göre, milliyet kuvvetdir, din kuvvetdir. Din milliyet livası tahtında ictima itmek. Maddi ihtilâflar var ise de, din milliyet esasları özünde iñ kuvvetli bir ittifak tesis itmek her vakt mümkündür. Zaten tarihlerde görülmüş hazırda mevcud milliyet esası bu nazariyeniñ faaliyetinden ibaret degil mi? Binaenaleyh bizler de İslâmiyet esasına binâ olunmuş, "Rusya Müsülmanları İttifakı" namında bir siyasi fırka teşkil itmek içtihadında idik (şiddetli el çabuvlar).

Sollar eyteler: Kadetler programı 20'nçi asra muvafık tügil. "20'nçi asra muvafık partiyadan muradları nedir, bilemiz [biliyoruz]. Hatta o partiya 19'ncı asırda özini göstermeye başladı. Lâkin îtiraz iden efendiler unutmasunlar, hatırlarından çıkarmasunlar. Şarklılar 20'nçi asırda degil. Bizler terakkiyâtımıza nazaran 14'ncü asırda (şiddetli el çabuvlar).

Bizim programı muvâfık degil didiler. Öz programlarını göstermediler. Milletimiz bir cemiyet-i edebiye yahud matbaa şirketi olsun didiler (şiddetli el çabuvlar). Ben hem kabul iderim, ulûm, maârif taralta turgan bir cemiyet-i edebiye olsa, yahud siyasi risaleler müfid kitablar neşr kıla turgan bir matbaa şirketi olsa, maalmemnûniye [memnuniyetle] âzâ olurum. Lâkin cemiyet yahud şirket âzâsı olmak sıfatıyla Duma âzâlıgına saylanmak mümkün olur mu? Cemiyet-i edebiye âzâsı, matbaa şirketi âzâsı bizim hukuk-ı milliye ve siyasiyemizi Dumada himâye idebilür mi? (şiddetli el çabuvlar).

Hayır! "Tartışuvdagına tabarsın öz hakkıñnı" [ancak mücadele ederek alırsın kendi hakkını] diyüçilere Müsülman'dan âzâ saylanmakda o kadar ehemmiyet de yok.

Tañ okuvçilere bu malûm. Bu nokta ile bizler gayet ehemmiyetli bir meseleye kiremiz. (Sosyalizm ile nasyonalizm arasında cidaldir zann iderim) Lâkin meclis ibtidâsında bizim İslâm zararına hareket idenler oñlar denildigine göre, bu nazik meseleye şurû‘ itmem. Yalñız dirim ki sol milletdeşlerim bilsünler: meseleye şurû‘ idilse netice anlar faidesine çıkmaz.

“Evvel igtisal lâzım, sunra vuzû [abdest] didiler. Lâkin kim buna ikdam idecek söylemediler. Bu zamana kadar efendileriñ özleri igtisal yolunda hareket itdiler mi? Şimdiye kadar vuzû itmemiş efendiler ne vakt igtisal iderler? Bizim şu programımızını kabul itmes derecede olan millet acaba anlarnıñ tehlikeli programlarını kabul iderler mi? (şiddetli el çabuvlar).

“Program siyasi olsa, ittifak siyasi olsa arada ihtilâf peydâ olur. Yaşlar aradan çıkar. Hizmet ider âdemler kalmas” didiler. Rahmet [teşekkür] yaşlarmıza! Bizi de biraz kaygurtalar iken. Fakat söyleyebilirüm ki programımız şâkirdler arasında makbûl oldı. Ütmiş senede, hâtırımda kaldı. Şâkirdler bizim tarafda idi. Şu günki cemiyetimizde bizim tarafı teyid ider yaşlar, şâkirdler pek çok göründü.

Bunuñla yaşlara ihtisaran cevabım tamam oldı. Oñ [sağ] tarafdan olan îtirazlara cevab: “Program muhtasar olsun, ihtilâfı icab ider maddeler programda zikr kılınmasun.” didiler. Mukaddem ben de o fikirde idim. Peterburg’da ikinçi siyezdde şu fikri müdâfaa itdim. Lâkin şimdi bir amelî mesele çıkdı. Dumada koyulmuş muhtelif meselelerni hal itmek içün mufassal bir program lüzûmı bik açık malûm buldı. Duma âzâları şu hakikati sizlere beyan itdiler.

Oñ tarafdan *ritserler* didiler: “Siyasi meseleler müzâkeresine müsaade yok. Binaenaleyh müzâkere itmeye hakkımız yok. Siyasi meseleleriñ müsaadeye duhulini yüristlermiz kabul itdiler. İlim, hukuk senedlerine istinaden siyasi meseleler müzâkeresine hakkımız vardır.” didiler. Heyet-i riyâset kararını okur iken ben bunı beyan itmiş idim. Arkadaşlar beni afv itsünler, sual iderim: ittifakımıza itirazdan matlabları ne idi? Birinçi maddeye siyasi meseleleriñ duhûlünde ne zarar var idi? Niçün bu kadar taab idüb, müsaade filân yok dâvâsında kaldılar? Maddî bir mâni mi gördiler? Müsâade var ya yok meselesini bir tarafa koyalım. Dumaya nasıl hazırlanuruz fikr itmek lâzım degil mi? Ahâliye nasıl cevab virürüz. Mülâhaza itmek zarur degil mi? Öyle iken siyasi meseleler lâzım degil yahud müsaade yok dimek, benim fikrimce, tamamen orunsuzdur (şiddetli el çabuvlar).

Müsteşar Efendi'niñ hutbesi on dakikada tamam olmadı. Aradan buña itiraz idenler var idi.

Reis Efendi – Müsteşar Efendi dokladçikdir. Cevab tamamına kadar söz söylemek dokladçik hakkıdır.

Bundan soñ Fuad Efendi minbere çıkdı. Ahâli söylemesün! Daluvi! Avazlarıyla Fuad Efendi'ye söz söylemeye mecal virmediler.

Reis Efendi – Birinçi madde müzâkere olundı. Mesele tamam oldı. Birinçi madde, hemenize malûmdır. İslâmiyet hilâfında hareket idenlere mukâbele itmekdir. Rusya'da bizim İslâmiyet zararına hareket idenler misyonirlerdir. Hükümet iânesine göz tutub, her vakt misyonirler İslâmiyet'e taaddî iderler. Müsülmanlara müdâfaa itmek müsaadesi virilmemişdir. Her ne kadar 17 Oktabr fermân-ı âlisiyle hürriyet esasları ilân olunmuş ise de henüz vücûda gelmemişdir. Lâzımdır ki misyonirleriñ İslâmiyete taaddiyâtı bitsün. Hürriyet esasları umum Rusya'da icra olunsun. Prezidyum teklif idiyor ki şu kararımız ilân olunub, hükümete telegram çekilsün. Siyezd bu teklifi kabul ider mi?

Reis Efendi'niñ teklifi umum nedve tarafından kabul olundı. Nâzırlar reisine irsal olunacak telegramıñ metni, hazır olduktan soñra nedveye arz olunacagı vaad olundı.

Reis Efendi: – Şu gün meclisde müzâkere olunan meseleleriñ iñ mühimi siyasi fırka teşkil itmek meselesidir. Hükümet nazarında îtibarımız içün, vatandaşımız olan milletler arasında ehemmiyetimiz içün ittifak lâzımdır. Şu mülâhazaya binaen prezidyum mahsus bir program ile siyasi fırka teşkil itmegi teklif ider. Siyezd bu teklifi kabul ider mi?

Reis Efendi'niñ teklifi nedve tarafından kabul olundı.

Reis Efendi: – Siyasi fırka teşkili kabul olundı. Şimdi şu siyasi fırkanın vazifelerini intizam suretinde icra itmek içün, bir idare-i merkeziye bulunmak îcab ider. Prezidyumun mülâhazasına göre idare-i merkeziye on beş âzâdan mürekkeb olur. Bunlar öz aralarından üç kişilik bir heyet-i dâime intihab iderler. Heyet-i dâime aleddevam Peterburg'da ikâmet ider. Prezidyumuñ teklifi kabul olunur mu?

Nedve ekseriyet - ârâ ile bu teklifi kabul itdi.

Reis Efendi: – Peterburg'da ikinci siyezdde Rusya Müsülmanları ittifakının programı tafsilen bakılub muvakkaten kabul olundı. Kat'î suretde kabul itmek, lâzım ise tâdil itmek meselesi 3'nci cemiyete tehir olunmuş idi. Şimdi şu program siyasi fırkamız programı sıfatıyla kabul olunsun mu? Yahud lâzım olan mahalleri tâdil itmek içün bir komisyona teslim olunsun mu?

Çingiz Efendi: – Program bir söz ile tamam olmaz. Ne kadar söz söylemiş isek de program maddeleri hakkında hiçbir söz söylemedik. Kabul ider isek de fâidesiz olur. Aratorlara hürriyet-i kelâm virülsün. Program madde-be-madde müzâkere olunsun. Her kim istediğini söylesün.

Reis Efendi: – Program maddelerini tafsilen bakup, kararlarını nedveye arz itmek içün bir komisyon teklif olunur. Kabul olunur mu?

Program komisyonı kabul olundı. Sollardan komisyonda üç âzâ olub olmamak hakkında meclisde bir heyecan devam itdi. Ekseriyet ârâ ile sollardan bir olmak kabul idildi. Sollar bir âzâya kanaat itmeyüb komisyonda iştiraki kabul itmediler.

15 âzâ intihabı başlandı. İntihab zamanında gürülti heyecan devam itdi.

İntihab olunmuş âzâlar:

1) Mustafa Efendi Davidoviç. Reis

2) Abdullah Hazret Apanayef.

3) Ali Merdan Efendi Topçıbaşef.

4) Âlimcan Hazret Barûdi.

5) Hâdî Efendi Maksûdi.

6) Sadri Efendi Maksûdi.

7) Şahmerdan Efendi Kuşçigulef.

8) Cihangir Efendi Bayburin. Doktor.

9) Yulbars Efendi Bikbof.

10) Ali İskender Efendi Aşuref.

11) Şah Haydar Efendi Sırtlanof.

12) Lütfulla Efendi İshakof.

13) Cemaleddin Hazret Kuramşin.

14) Abdullah Efendi Bubi.

15) Musa Bigiyef.

Reis Efendi – Komisyon dokladı 19 yahud 20 Avgust'da hazır ider. Şu kün meclis tamam oldı.

12 saat raddelerinde meclis tamam oldı. 6 saat devam itdi.

IV

1906 sene 18 Avgust'da

Nedveniñ 3'nci Meclisi.

6 saat 16 dakikada Ali Merdan Efendi Topçıbaşiyef riyasetinde meclis başlandı.

Reis Efendi: – Şu kün mekteb-medrese komisyonı hâzır itmiş dokladnı Abdullah Hazret Apanayef arz idecek.

Abdullah Hazret Apanayef yazılmış dokladı okumaya başladı. Doklad (Bir kadar tâdil soñunda) şu idi:

1906 sene Avgust'da umum Rusya Müsülmanları nedvesiniñ fermanına imtisalen, mekteb-medrese komisyonı iki kün müzâkerede devam itdi. Komisyon Rusya Müsülmanlarınıñ dinî, iktisâdî, ictimâî ahvallerini esas müzâkere idüb, ta'mîm-i maârif, teshil-i tâlim nokta-i nazarından, ibtidâî, umûmi tâlimin ana lisanında olmasını lâzım gördi.

Rus lisanı, hâcet iktizâsına göre, ihtiyârî olsun, Müsülmanlarıñ şu günki ahvallerine göre, cebrî olmak asla fâide itmes.

Şu iki esası gözde tutub, komisyon mekteb-medreseler içün tübende yazılmış 32 maddeyi tanzim itdi. Mektebler hakkında:

1) Her karyede ibtidâî mektebler.

2) Mümkün orunlarda rüşdî mektebler.

3) Ana lisanında Arabî hurufat ile tâlim.

İbtidaî mekteblerde Rus lisanı cebrî olmas, rüşdî mekteblerde Rus lisanı ders cedvelinde bulunur.

4) Yaşı sekize varmamış bala ibtidâî mekteblere kabul olunmas.

5) İbtidâîler, rüşdîler dört senelik olur. Karyelerde Oktabr 1'den April 1'e kadar, şehirlerde Sintabr 15'den May 1'e kadar dersler devam ider.

6) İbtidâî malûmatdan haberi olmayan balalar, rüşdî mekteblere kabul olunmas.

7) Müsülman mekteblerinin her birinde, mümkün ise, umûmi bir program.

8) Umûmi program tertib itmek içün, Kazan, Petropavlovsk, Taşkend, Bahçesaray gibi büyük şehirlerde gelecek 1907 sene May ayında Muallimler Cemiyeti tayin olunur.

9) Her cemiyet vekiller intihab idüb 1907 Avgust ibtidâsında Kazan'da olacak umûmi meclis muallimine irsal iderler. Şu meclisde programlar biri birine mukâbele kılınub, umûmi bir program kabul olunur.

Şu cemiyetler Rusya'da ehli İslâm muallimlerinin ittifakına bir mukaddemâ kibi olur.

10) Mektebleriñ binâsı, ders tertibi hâfız, sıhhat, kavâidine muvâfık olur.

11) Mektebler nafakası devlet, zemstva, şehir hazinesinden olur.

12) İbtidâî terbiye her bir balaya cebrî olur.

13) Mektebler idaresi nezareti ehl-i İslâm ihtiyarında olur.

14) Mekteb nezâreti Müsülmanlar tarafından saylanmış bir heyet elinde olur.

15) Muallimler ahâli tarafından yaşrun [gizli] saylav usûlüyle saylanub tasdik olunur.

16) Mekteb muallimleri hazır itmek içün ehli İslâm'a mahsus dârülmualliminler olur.

17) Muallimler hazır itmek içün, Kazan, Bakü, Bahçerasay gibi büyük şehirlerde dârülmuallimatlar olur.

18) Ehl-i İslâm talebesi muallimleri heme hukukda Rus talebelerine, muallimlerine beraber olur.

19) Gimnazya gibi orta mekteblerde tahsil iden balalar içün, mümkün orunlarda, malûmat-ı diniye, lisan, kitâbet, kırâat, tâlim ider elli mektebler olur.

20) 1907 sene Avgust'da bulacak meclis-i muallimîn mekteb kitabları intihab itmek içün, mekteb dersine iñ muvâfık telif olunmuş kitablara mükâfât virmek içün bir komisyon intihab ider.

21) Müsülman balalarına Rusça muallimler hazır itmek içün, tesis olunmuş muallimin şkolasında ulûm-ı diniye lügat-ı Türkiye dersleri ziyâde olunsun.

Medreseler hakkında:

22) Medreselerde maişet ve tedris cihetleri ıslah kılunub, her birinde lâzım olan ulûm-ı diniye ve maarif-i umûmîye dersleri olsun.

23) Maarif nezâretinde, hem de nezâret şubelerinde ehl-i İslâm'dan âzâlar olsun.

24) Medreseler fakat dinî îtibar olunub, ehl-i İslâm ruhâniyeti elinde olsun.

25) Ruhânî idareler huzurunda bir heyet ilmi teşkil olunub medrese içün zamana muvâfık kanunlar, dinî, ilmî muntazam programlar tertib olunur.

26) Medrese talebesi orta derece Rusya mektebleri talebelerine her hukukda beraber olur.

27) İmâmet imtiyazı, tedris imtiyazına kâfi olmaz.

28) Medreseler mahsus heyet nezâretinde olur.

29) Medreseler intihab hem imtihan olunub, rûhâniyet idaresi tarafından tasdik olunur.

30) Medrese nafakası vakıflardan, husus hayrâtlardan, talebeden alınacak paralardan sarf olunur.

31) Amele evlâdı içün hocalar mekteb tesis iderler.

32) Talebe istifadesi içün, mekteb-medreselerde kitabhaneler olur.

7 saat 20 dakikada tamam oldı.

Reis Efendi: – Dokladı işitdiñiz. Matlab gayet mühim oldıgından ehemmiyet virmek lâzım. Şu mühim meselede iki cihet var. Mekteb-medrese ehemmiyeti, mekteb-medreseleri ıslâh tertib itmek hususı. Şu cihetleri mülâhaza idüb, söz söyleyecek aratorlar var ise söylesünler.

Ahmerof: – Doklad malûm oldı. İbtidâî dört senelik rüşdî, dört senelik îtibar olunmuşdur. İbtidâî de tâlim ana lisanında olacak. Rüşdî de Rus lisanı okulacak. Rus lisanı olur ise rüşdî de dört sene kifâye itmez, 6 sene olsun.

Seyid Giray Efendi Alkin: – Maddeler küb, madde bemadde okulsun. Her madde âli hüda müzâkere olunsun. Ol añlasunlar. Soñra söylesünler.

Şah Haydar Efendi Sırtlanof: – Programda Arabî kelimeler var. Tamamıyla añlanmiy. Bir bir dikkatle okulsa güzel olur idi.

Abdullah Hazret Apanayef: – Maddeler bir bir okulacak. Binaenaleyh ricâ iderim hatibler umum maddelere aid sözleri söylesünler. Husûsî maddelerden şimdi bahs itmesünler.

Kebirof: – İki sözüm var: her yerde ibtidai mektebler dört senelik olsun. Dinî şeyler ile fünûn talim ider rüşdiler 6 senelik olsun. Rüşdiler de okub çıkmış talebeler muallim olurluk derecede olsun.

Âkil Efendi İşmasiyef: – Cemaat! Hatibler mekteb hakkında söylediler. Mektebler ibtidâî, rüşdî mektebler olur. Her yerde rüşdî mektebler 2 ya 3 ya 4 senelikdir. Bizde de dört senelik olsun. Rus rüşdîlerinde okumuş talebe poçtahanelerde, bankalarda, kanturalarda, idarelerde kâtib ya mütercim yâhud müdir olur. Bizim lisanımız da resmî olsa idi arîzalarda, idarelerde makbul olsa idi bizim rüşdîlerde okumuş talebe de öyle olur idi. Şuña göre ibtidaide Rus lisanı lâzım olmasa da rüşdîlermizde lâzım olsun.

Şahmerdan Efendi Kuşçigulef: – Ben özüm Akmolla Kazagı, dört biñ çakrım mesafeden buraya geldim. Beni buraya sevk iden madde terakkî, İslâm maddesidir. Kazak, Tatar, Nogay bir olub terakkî ideyik. Evvel dinî terakkî, soñra dünyevi terakkî. Dinî terakkî evvel, dünyevi sânî. Dinî oñ, dünyevî sol. Her iki taraf lâzım. İmamlara, müderrislere, talebelere âfet zamandan geldi. İmamlar, müderrisler, muallimler diyânet ile mutekid olsalar idi, muallim şerîr olsa balaya bik küb zarar îras ider. Muallimler sözleri ile işleri ile balalara dinî edeb ögretür olsunlar. Âlimler Kitab Sünneti tâbi olsunlar. Bizler oña tâbi oluruz. Âlimler haramdan saklansunlar. Farzlarını edâ itsünler. İbâdet idüb de haramdan ictinab itmez ise faide yok. Diyânetsizler azl olunsun.

Hâdî Efendi Atlasî: – Komisyon dokladı okuldı. Mekteb-medrese dinimiz dünyamız bekâsına, salâhına iñ birinçi sebebdir. Milletiñ terakkiyâtına, saadetine hizmet

iden mektebdir. Doklad tâdilsiz, tenkidsiz kabul iderlik derecededir. Lakin biz Müsülmanlar gayretsiz, yumuşak bir milletmiz; dinimiz bize her vakıt sabır ile emr ider gümanındamız. Gayet îtimadlı, mütevekkil bir mahlûk oldıgımızdan, programda var şeyler güya bulub bitdi. İndi gerekler bulub yetdi dimek âdetimizdir. Bizlerde amel ictihad yok. İctihadsız programda fâide yok. Hükûmet-i müstebide bir şey virür zann olunmasun. Atâletde kalur isek bir şey olmaz. Öziñiz ictihad lâzımdır. Hükûmet-i müstebide sizlere hiçbir vakıt yol virmeyecek. Zâlim her vakıt zâlim olur. Programdan faide olur dimeñiz, hükûmet-i müstebideden ıslâh fâide ümid itmeñiz. Atâlet ile hiç şey ictihadsız hiçbir şey vücuda gelmez. Cemaat!

Çingiz Efendi: – Cemaat! Komisyon dokladını gördük. Bik yahşı kabul olunurluk, faaliyete çıksa bik büyük fâideler olur. Bu doklad ile mekteb-medreselermiz yolı açıldı. Mekteb-medrese bizler içün iñ ehem şeylerdir. Bu güne kadar bizlerde ulûm yok idi. Okur-yazar âdemler yok hükmünde idi. Kitab yok, ceride yok, müsaade, ruhsat yok idi. Edebiyatımız misyonirler nezâretinde idi. Fâidesiz kitablara ruhsat idüb, fâideli ise mutlaka men‘ iderler idi. 17 Oktabr Manifestiyle hürriyetler ilân olundı. Bizim Müsülmanlar da biraz hürriyetden istifâde itdiler. Gaziteler filanlar görünmeye başladı. Lâkin hürriyetlerni bizlere boşu boşuna virmediler. Rusya kanlar ile toldı. Babalar balasız, balalar atasız, hâtunlar irsiz kalub bütün Rusya’da yetimler, tullar gözlerinden yaş orununa kan tökdüler. Hürriyet esasları hükûmet adâletiyle degil, milletin kanı bedeliyle vücûda geldi. Kol gibi kanlar, yağmur gibi yaşlar olmasa idi hürriyetler, bizim bu cemiyetlermiz olmaz idi. Dinimiz, dünyamız içün canlarını fedâ iden kahramanları unutmayık. Anları her vakıt ihtirâmen zikr idüb, şükr ideyik. Bunlardır hürriyet esaslarını bahş iden manifest degil! Hürriyet kahramanları henüz ictihadda devam ideler. Her kün hürriyet yolunda can feda idenleri gazitelerde köremiz; her kün bizim içün can fedâ ideler. Bizler bunları düşman hesab kılamız. Bu âdemler umum Rusya hürriyeti yolunda ictihad itdiler. Can fedâ itdiler. Halk câhil oldıgından terakkî itmedi. Düşman kimdir bilmedi. Şuña göre can fedâ idenler kızıl flaklarına yazalar. Okuñuz! Okuñuz! Balalarñızı okudıñız, okudıñız! Okumamış millet kalmasun! Her millet okusun! Bu azizler eyteler, halk terakkî kıluv içün sözde, matbuatda, cemiyetlerde hürriyet gerek. Dinde, îtikadda hürriyet gerek. Her milletiñ dini mukaddes olsun. Misyonirler dinlere taaddî itmesün. Bu âdemlerni siz kâfir diseñiz de din yolunda canlarını fedâ itdiler. Din işlerinde irkinlik, hürriyet alub virdiler. Biz yaşlar hem anlar yolunda hareket ideriz. Dinimize hürriyet isteriz. Hürriyet esasları meydana gelsün

diriz. Lâkin hürriyetler programda yazmak ile olmas. Gayret, ictihad tartışmak ile olur. Tartışuvda gına tabarsın öz hakkıñnı!!

İsmet Efendi Mamişiyef: – Bizler bu güne kadar hayat ile mevt arasında turduk. Mekteblermiz var idi, yâhud yok idi. Hakîkat nazarıyla bakılsa yok idi. Mektebde dersler nizamsız idi. Bizim bu güne kadar mekteb-medreselermizden okub çıkmış efendiler, mollalar, müezzinler milletmize fâide itdiler mi? İtmediler. Şuña göre milletmiz cahil kaldı. Millet bekâsı içün ilim lâzım. İlim içün mekteb lâzım. Mektebmize iâne yok, mektebmiziñ binâsı yok, muallimi yok. Hükûmet-i müstebideden ruhsat, müsaade yok. Bizde mektebler yokluğu hükümet-i müstebideden gelmiştir. Mektebleri ıslah içün istibdadı bitürmek lâzımdır (Reis Efendi hatibiñ sözini kat‘ itdi).

Abdullah Hazret Apanayef: – Mekteb-medrese hâricinde söz söylenmes idi. Her hatib on dakikayı riâye kılsa idi. Yazılanlar nevbetlerini terk itseler idi.

Reis Efendi: – On dakika teklif olunur. Kabul olunur mu? (Kabul olundu.)

Hayrullah Efendi Abidullin: – Mekteb-medrese programı yahşı, tertib idenlere rahmet. Lâkin program oldı, iş bitdi degil. İcrâ itmek lâzım. Ama ne yolda icrâ ideyik? Evvel Sobraniyemizi ıslâh itmek lâzımdmır. Sobraniye cansız, atâetde tamamen işsiz. Sobraniye ıslâhından başka mektebler ıslâh olunmas.

Mustafa Efendi Şirvanski: – Mekteb-medrese programı hakkında söyleyecek sözüm yok. Komisyon ibtidâî hem rüşdî dörter sene olur didi. Bazı efendiler Rusca okulsa 4 kifâye itmes, 6 sene lâzım olur didiler. Ben 4 sene olsa da kifâye ider dirim. Fakat benim şimdi bir diyecek sözüm var. Civanlarmız fedâiyet dâvâ iderler. Acaba ne vakıt bizim civanlarda fedâiyet oldı? Kafkazda Müsülmanlar ateşe tutuldı. Bizim civanlarmız protesto itdiler mi? Müsülmanlara her türli belâlar yağdı. Acaba bizim yaşlarımız biraz olsa da merhamet gözi atdılar mı? Diger milletlerde fedâiler var, inkâr itmem. Lâkin bizim başlarımıza fedâiyet ile temeddüh pek münâsib imes.

Seyid Giray Efendi Alkin: – Mekteb-medreselermiz iski zamandan birü her ne kadar tertibsiz iseler de bizim dinimizni bu zamana kadar himâye idüb geldiler. Bu cihetden medreselermiziñ gayet büyük hizmetleri inkâr olunur derecede degildir. Evvelderek bizim halk nâdân idi Rusya ahvâline hiçbir iltifat itmediler. Rusya devletinin siyasetinden, ahvâl-i dâhiliyesinden bîhaber kaldılar. Şuña göre hükûmet ecnebi memleketlerde terbiye görmüş muallimleri, diger memleketlerde tab‘ olunmuş kitabları mektebden men‘ ider idi. Hükûmetiñ bu işi Rusya siyasetinden ahvâlinden

gâfil halk arasına zararlı fikirler taralmasun hayaline mebnî idi. Bizler Rusya siyasetinden, ahvalinden haberdar olsa idik, ihtimal bize o cihetden tarlık olmaz idi.

İski zamanda ibâdet ruhı ile terbiyelenüb, kulluk tabiatına alışmış halk hâcetine medreselermiz kifâye ider gibi görünür idi. Hâzırda ruh-ı zaman özgürdi. Halk tabiatı tamam başkalandı. Medreselermiz hâzırgi zaman hâcetine vefâ itmes derecede kaldı. Bizlere şu zamanda dinî medreselermizni ıslâh itmek zarûrî oldı. Din ulûmundan mâadâ siyâsî, iktisâdî, felsefî ulûm-ı hayriyelerden haberdar olmak, resmî olan Rus lisanını mükemmel suretde bilmek imamlarmıza, âlimlermize lâzım oldı. Zira bundan soñ devlet dumasında dinî, siyasi, iktisâdî kanunlar ahâli tarafından resmî olan Rus lisanında yasalacak. Ehl-i İslâm tarafından mükemmel Rus lisanını bilen, siyâsetden, hukukdan, ulûm-ı diniyeden kâmil derecede haberdar ulemalar devlet dumasında âzâ sıfatıyla bulunmak lâzım olacaktır. Şu cihetden ulemalara Rus lisanı bilmek lâzım olacagı gibi hükûmet gözünde itibarları içün, Rusca bilmezlikden nâşî zilletlerden halâs buluvları içün ulemâlarmıza, imamlarmıza Rus lisanını mükemmel bilmek lâzımdır.

Hâzırda bizde mekteb-medrese meselesi soñ derece ehemmiyetli meseledir. Mekteb-medresemizi iski halde terk itmek asla câiz degildir. Rus mekteblerinden programda, derecede dûn olmamak şartıyla bizlere her nevi maârif-i umûmiye mektebleri lâzımdır. Elimizde var medreseleri dini itibar idüb ıslâh itmek tiyüşdür. Bu medreselermiz rûhânî medrese olsunlar, maârif-i umûmiye mektebleriyle hâlet olunmasunlar. Hazırda komisyon mekteb-medreseler içün program tertib itdi. Elbette bu program okulmak içün gına yazılmamış, belki iş görmek faâliyete çıkarmak içün yazılmışdır. Bizim Müsülmanlar inşallah bundan soñ ictihad iderler. Bu program boyunca hareket idüb, mekteb-medreseleri tertib iderler.

Bazı aratorlar tartışuv gerek diyler [diyorlar], dürüst tartışuv [mücadele] gerek. Lâkin kuvvet ile gına tartışuv mümkün imes. Her kuvvetin bir nihâyesi var. Kuvvet ile tartışuvda bik zor hatır var. Masum canlar, hesabsız mallar harab bula. Nizamlı asker kaşında kuralsız halk kurban bula. İñ fâideli tartışuv ilim, akıl, terbiye ile tartışuvdur. Halk hürriyet ruhı ile terbiyelensünler. İski nizam zararlarını añlasunlar. Hayat işleriniñ ekserinde ıslah lüzumını bilsünler. Heme yâhud ekseriyet bu dereceye irişse tertib ile tartışuvga da hâcet kalmas. Bizim Müsülmanlar tabiatına bu yol muvafıkrak.

Hâdî Efendi Atlasî: – İslâmiyetim cihetinden bir söz: Ehl-i İslâm mekteblerinde Rus harfi teklif olunacak haberi bizim tarafda olan Müsülmanları rahatsız itdi. *Vakıt*

gazitesinde hem bu haber yazılmış idi. Beni buraya vekil idüb gönderen Müsülmanlar baña şu sözi emanet itdiler. “Bu haberi sen Müsülmanlar cemiyetinde söyle” didiler. “Mekteblerde Rus harfi teklif olunakalsa Müsülmanlar cemiyeti bunuñ çaresini görsün” didiler. Ben bu sözi size söyledim. Emanet idi, îsal itdim. Rus harfiyle tâlim İlminski usûlüdür. Bizim İslâmiyetimizi mahv itmek fikrine mebnîdir. Bizim harfler terk olunsa bilâhare hâlimiz bik fena olur. Bu usûl İslâmiyete, milliyete, hürriyet-i diniyeye tamamen hilâfdır. Bizlere lâzımdır ki dinimizde, mekteb-medreselerde hürriyet taleb ideyik. Ruslar bu meselede hiç katışmasun. Hukûk-ı medeniyede Ruslar ile beraber olayık. Dinimiz, milliyetimiz umûrunda tamamen hür olayık. Alkin Efendi tartışuv iki nerse ile bula didi. Kuvvet ile ilim akıl ile. Biz ilim ile tartışayık didi. Alay gına tügil. Bizlere kuvvet ile hem ilim ile tartışuv gerek. Kur’an’da cihad var. Nebi cihad itdi, gazavatlara gitdi.

Celal Efendi Muînonof: – Benden evvel efendiler program güzeldir didiler. Dürüst, güzeldir. Ama faâliyete getürmek mümkün degildir. Ben Akmescid’de rüşdî mektebde muallim idim. Bir gün direktörden baña emir geldi. Tarih filanlar, fünûnlar hemesi Rusca okulsun didiler; kat‘an teklif itdiler. Bizim programda tâlim ana lisanında olsun dinilmiş. Lâkin Rus lisanında okumak lâzımdır diseler ne diriz? Programıñ faidesi olmaz. Söz olur, kagıdda kalur. Ana lisanımız lâzım ise, dinimiz, komitemiz himâyesi lâzım ise hürriyeti meydana getürmek lâzımdır. Herşey içün hürriyet lâzımdır. Fedâiler ile beraber gideyik. Mal ile kan ile olsa da hürriyet alayık. Soñra programlar, soñra mektebler!

Ahmedcan Efendi Mustafa: – Cemaat! Sözüm az. İctihad ider isek her şey olur. Nizâ bitsün. İhtilaf aradan gitsün. Usûl-i cedide muharebesi tamam oldu. Havf, korku kalmadı. Dine zararı olur hayaliyle havf itüvde haklı idiler. Usûl-i cedide zararsızlıgı malûm oldu. Mümkün kadar çalışayık. Mekteblermizi ıslah ideyik. İctihad ider isek terakkî ideriz. 20 senede Yapon gibi oluruz. İhtilaf ider isek işlerimiz kalur. Ruslar öz balalarını bizim paralar ile terbiye kılalar. Binaenaleyh nizâ ile vakıt geçürmeyüb mekteb-medreselerni ıslah ideyik.

Abdullah Efendi Bubi: – Evvelgi hatibleriñ sözleri togrı. Program özi gına kâfi degil. Tertib olunmuş programı ictihad idüb, meydana çıkarmak lâzımdır. Geçmiş senede cemiyet ibtidâ olunmuş idi. İttifakımız esası burada kurulmuş idi. O zamanda cemiyetden fâide ümid itmeyenler, ehl-i İslâmıñ ittifakını inkâr, istib‘ad idenler de var idi. Şu sene tekrar ictimamız evvelki cemiyetler semeresidir. Bugün burada ictimamız,

ittihadımızıñ iñ büyük delilidir. Gözümüz ile gördük. Hilâf söyleyenlere nasıl îman ideyik. Bizim program hem şulay olacak. Şu kün tertib olunmuş program inşallah iñ karib meydana çıkacak.

Hüday Kur‘an’da her bir ilmi medh, idüb insanları ulûma tahriz iylemiş. İlim kelimesi gayet vâsidir, her bir şeyni şâmildir. Ticaret, ziraat, ilim oldugı gibi hürriyet hareketlerinde gayret idebilmek de bir ilimdir. Her bir fünun âlemi cahilinden hayırdır. Yaşlarda hürriyet hareketlerinde gayret etmek bâbında bizden evvelîdir. Bizim ol bâbda yaşlar ile nizâımız yok. Biz programı tertib itdik. İbtidâî dört senelik, rüşdî kezâlik dört senelik olmak münâsib olur didik. İbtidâîde Rus lisanı olmasun. Rüşdîde ders cedvelinde olsa kâfi gördük. Rus lisanı olacak ise hükûmet rüşdî mekteblermize hazineden nafaka virür. Yoksa her yerde ibtidâîler lâzım orunlarda rüşdîler hemesi öz akçemiz ile olsa bize pek müşkil pek agır olur.

Program tertib olundı. Fâidesi olmaz, kagıdda kalur meydana gelmez güman kılınmasun. Zaman degişdi, halk da degişdi. Bizim halkımızını ictihadsız, gayretsiz diseler de biraz hatâ kılalar. Ehl-i İslâm bütün ümidsiz degil.

Ahâliden olmasa, idâre-i merkeziyeden olur. Program şu sene saylanacak idâre-i merkeziye eline virilür. İdâre-i merkeziye şubeleri vasıtasıyla programı icrâ ider. Bundan soñ inşallah hememiz bir olub hizmet ideriz. Bazılarmız mal ile bazılarmız ilim ile bazılarmız kan, can ile. Evvelde İslâm kan ile can ile mal ile ilim ile terakkî itmiş. Bizde de her biri olsun. Yaşlarımız hürriyet yolunda gayret itsünler. Anlar sayesinde biz de hürriyetden istifâde ideriz.

Şam namazını edâ itmek içün Minhac Efendi Yusuf 10 dakika fâsıla rica itdi. 20 dakika fâsıla sekiz saatte ilân olundı.

Fâsıla esnasında, Arslan Bek Nasırbekof Şişe’de zarar-dîde ehl-i İslâmıñ Ermeniler tarafından gördükleri ahval-i ciğer-sûzi Kafkazyalı karındaşlarmıza mahsus olan bir belâgat ile nedveye beyân itdi.

Arslan Bek Nasırbekof: – Benim arzım budur. Yelisevetpol guberniyasında Zengizor uyezdinde ehl-i İslâm karyeleri her tarafda Ermeniler ile ihâta olunmuşdur. Ütmiş sene davasından tâ şu küne kadar ehl-i İslâm Ermenilerin vahşiyâne hücumlarından necat yolu bulamadılar. 12 Avgust’da Şişe davası görenleri hayran ider. İşiden gönlüne [duyanların gönlüne] kan ider derecede, dehşetli idi. Mescidleri harab idüb, köpeklere yatak itdiler. Yüzlerden ziyâde Müsülman hâneleri düşman odına zalim

Galaşçabof toplarına hedef oldılar. Hâne sahibleri hânesiz, hatunlar irsiz, balalar ata, anasız, yetim kaldılar. Dün ata-anasına naz iden masum balalar bugün yetim kalub gözlerini onuñ bunuñ eline diküb zelil oldılar. Haremleriniñ ırzına namusuna vücudlarını siper idüb düşman gülleleriyle cerehatlenmiş Müsülmanlar bîmarhânede ah u nâle ile yanyana düşünmüşler. Evladları hâlinden haber yok haremleriniñ canı, namusı ne olmuş bilmezler. Şişe bir vadi içindedir ki toplara her tarafdan hedef olur. Hiçbir tarafdan can kurtarmaya imkân yok. O tarafa ya bu tarafa kaçub gitmeye yol yok. Ne anlarda yemek esbabı var, ne buradan anlara yemek aparmaya imkân var. Heme şeyleri yanmış; bîçâreler mahalsiz, aşsız, susuz kalmışlar.

Ata-anasız kalmış yetimler, irsiz kalmış analar, çaresiz kalmış Müsülman karındaşlar tarafından ben şu sözleri kan ile dolu kalemden sizlere söyledim. Şu zarar-dîde ehl-i İslâmıñ feryadları, nâleleri göklere çıkar iken, câiz midir ki yigirmi milyon Müsülmanıñ bundan haberi olmaya! Ümid iderim ki şefkat gözleriñiz ile şu zarar-dîde karındaşlarñız haline bakub, çâresizler çâresine himmet idersiz! (Şu hakda nedve tarafından virilmiş karar mazbata hitâmında yazılacak.)

Hasan Efendi Mâmin: – Cemaat sözüm az. Bu malay üçünçi kat çıgub söyliy. Yeter indi! dimeñiz. Sözüm şul: Bik âlâ, hürriyet alındı diyeyik. Milletmiz terakkîsini arzu kılamız. Terakkî yolunda ictihad kılamız. Programda indi yazıldı diyeyik. Lâkin program meydana gelür ya yok? Oldu dimek ile iş bitmez. İş işlemek lâzım. Hükûmetden korkub turmak yaramiy. Polşa'dan ibret alurga gerek. Polşa'da hürriyet ilânından soñ öz milletlerniñ terakkîsine çalışdılar. Ruhsat sorab turmadılar. Biz de ruhumuzdan soñ hememiz iş başlayık. Hükûmetden ruhsat sorab vakıt ütgermeyik [geçirmeyelim]. Ruhsat gerekmes, iş gerek.

Fuad Efendi: - Mekteb programı hakkında bik küb söz söylediler. Mekteb meselesini bir tarafa koyub siyaset meselesinde bahs itdiler. İctihad ideriz, programnı kan ile olsa da mal ile olsa da icrâ ideriz didiler. Program kadetler programı, kadet programında tartışuv, muhârebe yok. Prezidyum habersizliğine öz programlarını añlamavlarına taaccüb kılam. Bize umum ittifakı içün program gerek. Kadetler programı gerekmiy (Söz kat' olundu).

Abdullah Hazret Apanayef: – Fuad yalan söyledi. Prezidyum hiçbir vakıt böyle hareketde bulunmadı. Tartışuv gerek, muharebe gerek dimedi.

Fuad Efendiniñ heyet-i riyâset şu sözi isnâdı hakkında şedîd nizâ, uzun bir gürülti çıkdı. Reis Efendi her ne kadar teskin itmeye ictihad itmiş ise de gürülti devam itdi. Reis Efendi çaresiz olub, meclise beş dakika fâsıla ilân itdi. Fâsıla on dakika mümted olduktan soñ tekrar meclis başlandı.

Reis Efendi: – Nedve her hatibe on dakika tayin itmiş idi. Ziyâde itmek ihtiyarımda degil. Fuad Efendiniñ daha 5 dakika fırsatı var.

Fuad Efendi: – Cemaat! Benden korkmañız. Ben de sizin gibi Tatar balası. Program hakkında küb sözler söylediler. Programda tartışuv bulmasa da tartışuvnı vaad itdiler. Program Kadetler programı, bizge gerekmiy. Bizge fen okumak, maârif tahsil itmek, din saklamak içün program gerek. Mekteb komisyonı hazır itmiş dokladda bik küb kusur var. Sınâî hüner hiç biri yazılmamış.

İsmail Efendi Gasprinski: – Cemaat! Cümle hatib karındaşlarmızdan bir dakika ilerü varmayun. Ben de on dakika söz söyleyeceğim. Fakat mekteb-medrese meselesi, tâlim-terbiye meselesi pek ehemmiyetli olmakdan fazla, pek müşkil hem agır bir meseledir ki uzun uzadı tecrübeye muhâreseye tevakkuf ider. Hatibleriñ ekseri yaşlar idi. Tabii tecrübesizlerdir. Ben size malûm şu meselede çok zahmet çekdim. Tecrübe hâsıl itdim. Şimdi şu meselede tafsilen söyler isem söz uzar. Kat' ider iseñiz hakkıñız var. Heyet-i riyâsetden rica iderim sözüm tamam oluncaya kadar baña müsâade virsünler. (Meclis rıza oldı. 10 dakikadan ziyade söz söylemeye müsâade virildi). Terbiye ehli dimiş yüz sene ömür it, yüz sene öğren, dünyadan câhil gidersin. Togrı söz! Talim-terbiye ömründe 25 sene tecrübe hâsıl itdim. Bâ-vücud cahilim. Bundan soñ da dünyadan ahmak, câhil oldıgım halde giderim.

Terbiye gayet mühim bir fendir. Terbiye âli olur, âdî olur. Âdî terbiye mekteblerde olur. Şimdi meydân-ı müzakereye koyulan mesele mekteb-i ibtidâî, mekteb-i rüşdî meselesi gayet ehemmiyetli oldugından herkes bilmeyüb kalmaz. İbtidâî hem rüşdî meselesinde müzâkereden kabl âli terbiyeden söz başlandı. Bazı hatibler bizler korkak, gayretsiz didiler. Ben de kısmen bu sözi tasdik iderim. Zîra bizim rûhânîlermiz, ulemamız bizleri gayret, şecâat rûhı ile terbiye itmediler. Bizlere ibâdet hakkında, fezâil hususunda her vakt vaaz idegelmişler ise de hiçbir vakt bizi meydan-ı hayatda müsâbakaya (yani tartışmak usulüne) tahriz itmediler. Âli terbiye bende çürük. Gelelim âdîye.

Herkes "mekteb-medreselermizde talim var, netice yok, hizmet var, semere yok" dir. Hememiz mekteb-medrese hâlinden şikâyet ideriz. Her vakıt bütün kabahati ulemaya isnad ideriz. Vâkıa, rûhâniyet hali fena, nizâmı berbaddır. Rûhâniyet idaresinde mektebler intizâmı vücûda gelmez. Bizler her ne kadar ulema atâletinden şikâyet ider isek de, hizmetlerini inkâr idenlerden degilmiz. Fakat rûhâniyet nizamı yahşı olsa mekteblerde nizam yahşı olur diriz. İslâm'da mekteb öyle bir şeydir ki diger milletler mektebine kıyas olunmaz. İslâm mektebleri cebr-i zaman ile yasalmışlardır. İslâmiyet ile beraber peydâ olmuşlardır. Rus mektebleri dinî olur, gayr-ı dinî olur. Ruslarda mektebleri tesis idenler de rûhâniler değildir.[65] Bizim İslâm mekteblerinde hemesinde din lâzımdır. Mektebleri tesis idenler de rûhânilerdir. Rus şkolalarına kıyas olunamazlar. Rus şkolalarına kıyas idüb, ibtidâî mekteblerni ruhâniler elinden almak benimce münâsib degildir.

Türkistan'da, Orta Asya'da mektebler vakfiyeler ile tesis olunmuş iseler de Kazan, Orenburg, Ufa gibi vilâyetlerde mekteb-medrese nafakası hiçbir şey ile temin olunmamışdır. Mekteb-medrese meselesinde şu ciheti de mülâhaza itmek zarurdur. Her nasıl ise de bizlere mektebleri ıslah itmek, iski halinde terk itmemek lâzımdır.

Bazı hatibler programda sınâî hüner hakkında hiçbir şey yok didiler. Ayıb imes. Zîra program anlar içün degil. Mektebden matlab ne? Balalar okusun, yazsun. İbtidâî malûmatdan haber alsun. Sınâî hüner mektebleri degil.

Mekteb meselesinde diger iñ mühim bir nokta var. Asıl matlabım da odur. Bizler, umumen Türkler aslımız birdir neslimiz birdir. Zamanlar mekânlar ihtilâfıyla şivemizde, âdetimizde ihtilâf peydâ oldu; gitdikce tefâvüt artdı. Birimiz digerimiziñ lisanını anlamamak derecesine geldik. Bundan soñ mekteblermizi lisanımıza, edebiyatımıza hâdim itmek gerek. Aramızda añlaşmaya vâsıta itmek gerek. Lisan bir olsa erbâb-ı kalemi Hüday virür, edebiyatımız terakkî ider. Mekteb-medrese komisyonı hazır itmiş dokladda ibtidâî mekteb derslerine dört sene tayin olunmuşdur. Üç senesi sade mahallî lisan ile olsa, dördünci sene de umûmi bir lisanla yazılmış kitab tedris olunsa tedricen lisan birleşür idi.

Yusuf Efendi: – Meseleye taallukı yok ise de mukaddemâ söylemek lâzımdır. Benim şu saatte söyleyecek sözüm heyet-i riyâset tarafından söyleyecek söz degil. Benim husûsî fikrimdir.

[65] Şu sözler arasında bazı cümleleri zabt idemedik.

Mekteb-medrese komisyonu az zamanda küb iş gördü. Burada bizlere güzel bir ders oldu. Komisyon hâzır itmiş [komisyonun hazırladığı] dokladı ben acele okudum. Tafsili hâtırımda yok. Madde-be-madde söz söylemek lâzım ise de, ben şimdi umum doklada aid fikirlerimi söylemekle iktifâ iderim.

Bizim ahâli, umûmen terbiye-i siyasiye noktasından nâşi, cemiyetlermiziñ mânevî fâidelerine ehemmiyet virmiyorlar. Maddî fâidelerini sormazlar ise, cemiyet tamamen ehemmiyetsiz, semeresiz oldu hesab iderler. Avdetimiz soñunda ahâli, tâbiî, bize ne alub kayıtdıñız? Cemiyetde ne kıldıñız? diyecekler.

Bizlere o vakt şu programı elimize alub diyecekmiz: Her tarafdan gelmiş imamlar, muallimler, talebeler, büyük âlimler içtima idüb, mekteb-medreseler ıslahı içün şu programı tâyin itdiler. Mekteb-medreseler içün fâideli görüb şu programı kabul itdiler. Hâzır indi sözler şu programda var maddeleri icra idiñiz. Mekteb-medreselerñizi şu programa muvâfık ıslah idiñiz.

Demek şu program kezâlik nedveniñ diger kararları ahâli gözünde maddî fâidelerden hesab olunacaktır. Programlar, kararlar neşr olunur. Herkes okur, mülâhaza ider. İcra itmeye sa‘y ider. Islâhât vücuda gelür.

Programı okudum. Umumen maddeleri iki kısım buldum: 1) Öz tarafımızdan icrâ olunacak maddeler. 2) Hükûmetden alınacak maddeler, bu ise bizim siyasi programımıza dâhildir.

Evvelki maddeleri ahâli, tabiî öz rağbetleriyle, öz içtihatlarıyla icrâ iderler. Bunuñ içün Muallimler Cemiyeti îcad iderler. Muallimler Cemiyetinde şu program ıslah olunur. Islah soñunda icrâ olunur. Abdullah Efendi Bubi didigi gibi idâre-i merkeziyeye virmeye hâcet kalmaz. Diger tarafdan ben bu fikri kabul de itmiyorum. Zîra idâre-i merkeziye siyasi işler ile meşgul olur. Tâlim-terbiye umuruna müdâhale edebilmez. Bunuñ içün Muallimler Cemiyeti îcad itmek iñ münasibdir.

İkinci kısım maddeleri hükümetden almak içün, yaşlarımız tabiri boyunca bizlere tartışuv lâzım olacak. Ben de tartışuv tarafdarıyım. Lâkin kızıl tartışuv yahud al tartışuv degil, ben yeşil tartışuv tarafdarı, yani siyasi program esasında siyasi ittifak kuvvetiyle tartışuv. Dimek mekteb-medreselermiziñ tamamen ıslahı da siyasi programdan siyasi ittifakdan başka olmayacak.

Buraya kadar programıñ ehemmiyetini beyân itdim. Bundan soñ bir kadar muâheze cihetine âid fikrimi beyan itmeyede cesaret iderim: 1) Programıñ bazı maddelerinde hâcetden fazla tefâsil vardır. Böyle büyük nedve programında iñ mühim maddeler ile fakat usûl gösterilmek lâzımdır. Zîra lâzım olan tefâsiliñ hemesini az müddette istiâb itmek imkân haricinde olduğu kibi, bazı cüz'î olan tefâsili derc itmek de faideden hâlîdir. 2) Mekteb iki nevi olur: biri ehli İslâm idaresinde olan husûsî mektebler, diğeri devlet tarafından tesis olunacak mektebler. Bunları fark itmek lâzım idi. Komisyon bunları fark itmiş mi? Husûsî mektebler programı hem nizamî Muallimler Cemiyeti idaresinde olub, şu cemiyetler kararına göre mektebler ıslâh olunur. Benim gümanımca husûsî mektebleriñ umûrunda zemstvalara hükûmet hazinesine îtimat itmemek daha evvelâ olur idi. Nasıl ise de husûsî mektebleriñ nafakası ehl-i İslâmıñ öz himmetiyle temin olunsa bikrek de münâsib olur idi. Devlet tarafından tesis olunacak mektebler bizim siyasi programımıza dâhildir. O nevi mektebleriñ ıslahı duma vasıtasıyla icrâ olunur. 3) Mekteb-medreseleriñ rûhâniyet elinden alınmak meselesi: Vâkıâ rûhâniyet nizamı tertibsizdir, bilirüm. Bununçün mekteb-medreseleri rûhâniyet elinden gasb itmek lâzım olmuyor. Belki rûhâniyeti ıslâh itmek lâzım oluyor. Mülâhaza ideyik! Mekteb-medreseleri rûhâniyet elinden alur isek kimin idaresinde kalur? Rûhâniyet elinden almak meselesini şimdi fikr itmeyelim. İslâm devletlerinde olan ecnebi milletlerden ibret alalım: İslâm devletinde olan Ermeniler hem başka milletler özleriniñ milliyetlerini, dinlerini himâye itmek içün, daima kiliselerine, rûhâniyetlerine irtibatlarını muhâfaza iderler. Bizlere de milliyetimizi, dinimizi muâafaza itmek içün rûhâniyetimize irtibatımızı kat' itmemek lâzımdır güman iderim. Şükür hüdaya şu nedvemizde aratorlar arasında rûhânilermizden terakkiperver âli fikirli zevâtı müşâhede idüb memnun oldum.

Sözüm hitâmında iki mühim noktaya nazar-ı dikkatiñizi celb iderim: Biri İsmail Efendi Gasprinski cenablarınıñ lisan birleştirmek meselesinde sizlere beyan itmiş tavsiyesidir. Filhakîka şu tavsiye umum Rusya Müsülmanları hakkında gayet ehemmiyetli bir tavsiyedir. Müteveffa İlminski Müsülmanlarnı Ruslaşdırmak, ana lisanlarını unutdurmak hayali yolunda lisan birleştirmek meselesini vesile ittihad itmiş idi. İsmail Efendi cenabları da umum Rusya Müsülmanlarınıñ cinsiyetlerini muhâfaza itmek umum bir Türki lisanı te'bid itmek fikrine hizmet ider bir tedbiri size tavsiye idiyor. Şek yok, son derecede mühim bir tavsiyedir.

Diğeri: Şu sene Mart 31'de maârif nezâreti tarafından tasdik idilmiş 37 maddeden ibaret mekteb nizamlarıdır. Bunlar hemesi bizim ehl-i İslâmı Ruslaşdırmak, Hıristiyanlaştırmak hayaline mübtenîdir. Elbette ehl-i İslâm asla bu nizamları kabul itmeyecek. Bu hayalin icrâsı da mümkün olmayacak. Hükümet icrâ itmek hevesine düşer ise gayet dehşetli vâk'alar peyda olacak. Bu nizamlar *Vakit* ceridesinde neşr olunmuş idi. Bunları fesh itmeniñ çarelerini görmek içün, Doktor Cihangir Efendi Bayburin vasıtasıyla Orenburg Müsülmanları tarafından bir lâyiha nedvemize îsal olundı. Umum Rusya Müsülmanları isminden bu nizamlara kat'iyen protesto ilân itmek, hem de hükûmetden bu nizamlarını fesh itdirmek içün, nedve tarafından bir rezalutsiya tertib itmek lâzımdır.

Reis Efendi: – Burada işidilen sözleriñ manası: iñ lâzım mekteb, mekteb, mekteb. Su kibi, hava kibi, mekteb milletiñ hayatıdır. Bu sedâ her yerde var. Bakıñız ne güzel havâdis! Telegramlar: 1) Bakü'den umum Kafkazya Muallimleri Cemiyeti tarafından – Umum Rusya Müsülmanları Cemiyetini tebrik iderler. Şu cemiyet içtihadı sayesinde Umum Rusya Müsülmanları bir âile kibi karındaş olurlar ümidini kat'î suretde beyan iderler. Reis Hasan Bek Melikof. 2) Tokmak'dan, Yedisu vilâyeti Müsülmanlarından cemiyetimizi tebrik iderler. Müsülmanlarıñ teâvün medeniyet terakkî ruhları bir katında cemiyet kararları her halde hayr-âver olacağına imanlarını beyan iderler. 1906 sene 31 Mart'da ibtidâî mektebler içün Maârif Nezâreti tarafından tasdik olunmuş nizamlara protesto ideriz dirler. Vekil Vehabof bakıñız heme ehl-i İslâmıñ fikri mekteb noktasında ictima itmiş. Anlar orada siz burada mekteb meselesinde müzâkere idiyorsuz. Ümid iderim ki heme ehl-i İslâm mektebleri içün umum bir program tertib olunub, heme ehl-i İslâm balaları bir bala kibi fennî, dinî ögrenür (Bir dakika kadar el sesleri).

Maddeleri birer birer okumaya başladılar. 3'nci maddede lisan meselesi ortaya çıkdı.

Ali Efendi Salihof: – Mekteblerde ana lisanı oldıgı kibi, umûmi bir müşterek lisan da olsun.

Abdullah Hazret: – Ali Efendi müşterek lisan olsun dir. Herkes iştirak ider. İnkâr iden olmaz. Dört senelik ibtidâî mektebde dâhil olamaz didiler. Dâhil olursa ne olur?

Yusuf Efendi: – Bazı pedagogların fikrince 3'nci senede çocuklara Rus lisanı kabul olunmuşdur. Öyle ise de bize de lisan-ı umûmini 3'nci senede kabul itmek mümkün olur. Lisan ise ibtidâdan intihâya kadar âheste âheste tedris olunur bir şeydir.

Ahmedcan Efendi Mustafa: – İsmail Efendi didigi kibi müşterek lisanda, hrestomatya [okuma kitabı] tarzında bir kitab olsun. Balalar mektebde o kitabı okusunlar. Şu tarikde tedricen lisan birleşür.

Hâdî Efendi: – Umûmî lisan içün rüşdî var. Orada her kitab edebî lisanda olur. Edebî lisan umûmî lisandır.

Aradan: – Her bir bala rüşdîye varamaz.

Çingiz: – Umûmî lisan bildirmek hayaliyle, yaş balalar başını vatmak münasib imes. Gam yimeñiz umûmî lisan hod-be-hod hâsıl olur. Cerideler vasıtasıyla ta'mim olunur.

Ata Efendi Hasanof: – Rüşdî mekteblerde Rus lisanınıñ lüzumı yok. Balalar dinden mahrum kalmasun. Rüşdî mekteblerde din ilmî okulsun. Rus lisanı cebrî olmasun.

Abdullah Efendi Bubi: – Âlim degil isem Kur'an'ı Rusca tercümeden okur isem ne zarar var? Lisan okumak günah deyib güman kılgan âdemler hata kılalar. Lisan okumakda günah olmak imkânı yok. Bizler her halde Rusya'da bizler içün Rus lisanı zarurdur. Zararından korkmak cehildir, vehimdir.

İbrahim Baybikof – İbtidâîde elbette Rusca olmasun. Rüşdîde olmasa zarar yok. İstegen âdem Rus arasına gidüb ögrenür.

Muallim Abdullah Efendi İsmeti: – Kazan'da Muallimler Cemiyeti tarafından vekil olarak, şu meselede cemiyetiñ fikrini beyan idecegim: İbtidâî mektebe yedi yaşlık [yaşında] bala kabul olunur. Senede sekiz ay günne dört saat tâlim ile ibtidâî mekteb dört senede tamam olur. İbtidâî mektebde balanın aklını, fikrini terbiyeye hizmet ider maddeler lâzım olduğundan, aklı hem fikri zayıf olan balaları edebi lisan yahud Rus lisan ile zahmet itmek münâsib degil. İbtidâî mekteb dört sene olacak. Zîra hemeye bilâ-fark lâzım olan malûmatı üç senede öğrenmek balalar içün pek müşkil olur. Binâenaleyh ibtidâî mekteb dört sene olsun. Edebi lisan hem de Rus lisanı rüşdîde başlansun.

Hüseyin Efendi Mâmin: – Sözüm bik az. Rusca rüşdîde olmasun didiler. Ticaret ile iştigal idecek balalar ne iderler? Dumada bizim bik yahşı âzâlarmız var idi. Lâkin tilsiz idiler. Rusca lâzım!

Emirhanof: – Heme Rusya Müsülmanları *proşinye* virüb, "Rus lisanı mecburî olmasun" didiler. Öyle ise bizler nasıl rüşdide Rus lisanı mecbûrî olsun diriz?

Alkin Efendi: – İki gına sözüm var: Bazı aratorlar Rus lisanı gerek, bazıları gerek tügil diler. Benim fikrimce gerek. Okur lâzım. Din âlimlerini okugan kişiler de Rus lisanını bilürlük kuvvet yok deyib güman kılalar. Hata kılalar.

Yusuf Efendi: – Rus lisanı millî mektebde mi? Devlet mektebinde mi?

Mustafa Efendi Mamişyef: – İbtidâî ana lisanda olsun. İsmail Efendi Gasprinski fikrine ben de iştirak iderim. 4'nci senede umûmi lisan olsun. Aramızda iftirak peyda oldu. Lisan birliği ittihada sebeb olur idi.

Abdullah Efendi Bubi: – Rusya'da umûmi terbiye cebrî olsa, elbette Rus lisanı lâzım olur. Yaramiy diseler de ehemmiyetsiz şeriatçe de lâzım. Resulullah efendimiz hazretleri bir defa lüzumı soñunda tâlim ile emir itdi. Biz Rusya'da Ruslar ile devama ihtilâtda, her vakt muâmele kılamız. Elbette bizlere Rus lisanı zarurdur.

Minhac Efendi Yusuf: – Rus lisanı hakkında biraz fikir itmek lâzım. Rüşdîde bir fen kibi tâlim olunur didiler. Her bir mektebde kim tâlim ider? Heme ehl-i İslâm mekteblerinde bunu icrâ itmek mümkün mi? Burasında hiçbir âdem söz söylemedi. Lâzım didiler. Kabul iderim lâzımdır. Lâkin nasıl icrâ iderler? Mülâhaza itmek tiyüş. Rus lisanı ihtiyârî olsa daha evlâ olur idi.

Şu keyfiyetde müzâkereler soñunda,

1) İbtidâî mektebde sade ana lisanında tâlim bilâ-hilaf kabul olundı.

2) Rüşdîde Rus lisanı cebrî olur kabul olundu.

3) İsmail Efendi Gasprinski tavsiyesi kabul olunub, daha bir madde ziyade olundu.

33) İbtidâîde yahud rüşdîde heme Rusya Müsülmanları arasında añlaşılan umûmi Türk lisanı tedris olunur.

5'nçi madde okuldı.

Ahmedcan Efendi Mustafa – İbtidâîde, rüşdide konsil müddeti takdir olunmasa bikrek de münâsib olur idi. Zîra mektebin programı tayin olunur ise, bittabi müddet tayin olunur. Dört sene olsun, yahud 6 olsun dimeye hâcet kalmaz. Benim gümanımca her yerde binâ olunacak ibtidâî mektebler içün dört sene müddet lâzım degil. Zira maârif-i umûmiyeni tamam talim itmek içün iñ azından yedi, sekiz sene lâzım olacagı kibi malûmat-ı ibtidâî yani okuv, yazuv, din, iman kibi derslerni talim itmek içün iki, üç sene kifâye idecekdir. Maârif-i umûmiye mektebleri içün, gayet vâsi binâ, külliyetli masârıf lâzım olacağından, her karyede, her mahallede degil, hatta her şehirde binâsı mümkün iylemeyecekdir. Her karyede her mahallede mekteb lâzım ise malûmat-ı iptidaiye mektebi lâzımdır. Malûmat-ı ibtidaiye dersleri içün benim gümanımca iki, üç sene kifâye idecektir. Evvel mektebiñ programını tertib itmek lâzım. Soñra programına göre sene tayin olunur. Programı malûm degil mekteb içün sene tayin itmek meçhul şeyni takdir dimekdir.

5'nçi madde bir kadar tağyir ile kabul olundu.

7'nçi madde okulub, bilâ-hilaf kabul olundu.

Abdullah Hazret Apanayef tabiri boyunca, heme Rusya Müsülmanları usûl-i cedideyi ittifakan kabul itdiler. Bunuñ içün meclisde hâzırların ekseri eller çabdılar.

8'nçi madde okuldı.

Yusuf Efendi: – Muallimler cemiyeti mekteblere program tertib itmek içün gına olmasun. Belki Rusya'da ehl-i İslâm muallimleriniñ ittifakını meydana getürmek meselesinde muallimler cemiyetinde hal kılınsun.

Fuad Efendi: – Bir münasib program tertib olunub, Rusya'da ehl-i İslâm muallimleriniñ ittifakını vücûda getürmek bik mâkuldür. Şu sözler kabul olunub, 9'ncı madde ahirinde "Şu cemiyetler Rusya'da ehli İslâm muallimleriniñ ittifakına bir mukaddeme kibi olur." kaydı ziyâde kılındı.

11'nçi madde okuldı.

Çingiz Efendi: – Balalar terbiyesi, mekteb meselesi bik agır işlerdir. Bala terbiyesi içün, mekteb içün bik küb akçe gerek bula. Akçe bulmasa alga baruv mekteb terbiyesi kıluv hiç mümkün tügil. Hazırgi kadar öz akçelermiz ile misyonirlerni çırkavlarnı terbiye kıla idik. Bundan soñ alay itmesge tiyüş. Mekteblermizñi terbiye

için kaydın mümkün şundan alurga gerek. Akçeler sizni Müsülmanca bire idek. İndi Müsülmanca alurga da gerek.

13'nçi 14'nçi maddeler okuldı. Mektebleriñ imamlar elinden alunub alunmamak meselesinde bir kadar müzâkere devam idüb, maddeler kabul olundular.

12 saat 12 dakikada meclis tamam oldu.

V

(Avgust 19'da 4'nçi Meclis)

Şenbe kün 6 saat 25 dakikada meclis başlandı.

Reis Efendi: – 4'nçi meclis feth olundu. Dün 14 madde bakılmış idi. Şu kün diger maddeler bakılacak. 3 kün devam itmiş meclisler mazbatasını tertib itmek içün ben meclis terk iderim. Alkin cenabları reis olacak.

Alkin kürsi-i riyâsetde karar itdi. Hâdî Efendi Maksûdî maddeleri bir bir okumaya başladı.

15'nçi madde okuldu.

Yusuf Efendi: – Muallimler intihabı ahâlide olsa ehliyetli muallimler saylanmak ihtimali bar.

Hâdî Efendi Maksudî: – İntihab meselesi hatırdan gitmesün içün şu maddeyi yazmış idik. Muallimleri kim intihab ider şimdi tâyin olunsun.

Şah Girayef Efendi: – Bu maddeler rehber gibi şeylerdir, müebbed değil. Yaramaz ise tağyir itmek mümkün. Muallimler intihabını her halde Sobraniye eline teslim münâsib imes. Muallimler cemaat tarafından intihab kılınsun.

Çingiz Efendi: – Böyle ufak meselelerde söz uzatmak münâsib değil. 3 ya 5 dakika tâyin olunsun.

Âlimcan Hazret: – 3 az lâ akl 5 olsun.

5 dakika makbul oldu.

Atlasî Efendi: – Sobraniye hiç bir vakıt muallimleri karamadı, hiçbir vakıt karamayacak. Muallimler intihâbı Sobraniye eline virilmesün. Cemaat tarafından intihab olunsun.

Timurşah Efendi Salaviyof: – Yusuf Efendi'niñ sözünü anlamadım. Ahâli intihâb ider ise muallim ehliyetsiz olur didi. İmam saylamak meselesinde ahâliye îtimad var ise muallim saylamak meselesinde niçün îtimad yok? Mahalleye imam intihabları gibi mektebe muallim intihab iderler.

Abdulla Efendi İsmetî: – Muallimleri ahâli intihab itsün. Sobraniye ıslah olunsa muallimleri tasdik itmek de Sobraniye ihtiyarında olmasun. Çürük Sobraniye eline hiç bir şey virilmesün. Bu zamana kadar Sobraniye halk fâidesine hidmet ider hiçbir muallim nasib itmedi. Bundan soñ iski Sobraniyeden bir faide ümid itmek boş hayaldir.

Şah Haydar Efendi Sırtlanof: – İmamlarnı, müderrislerni saylamak halk ihtiyarında olsa muallimlerni saylamak da halk ihtiyarında olsun. Her şeyde hürriyet var ise saylav meselesinde de hürriyet olsun. Sobraniye uzak, mekteb halinden haberi yok. Mekteb halk ihtiyârında olsa bikrek yahşı.

Cemaleddin Hazret Kuramşin: – Muallimller halk tarafından saylansun. Yusuf Efendi halk tarafından saylansa muallim nâçar buluv ihtimali var didi. Togru, elbette ihtimal var. Muallim nâçar çıksa halkda ihtiyar var: İkinci muallim alırlar. Her saylavda nâçar bulmaz. Sobraniye bu künge kadar muallimlerni teftiş itmedi. Bundan soñ hem itmez.

Hâdî Efendi Maksudî: – Karye halkı bir nâdan âdem intihab itüv ihtimali var. Binâenaleyh, bu hususda biraz müzâkere lâzım.

Âkil Efendi İşmasiyef: – Zaman tecdîd zamanıdır. Her bir şey zamana muvafık olsun. Şimdi bilmek gerek program daîmî olur yâhud yok? Benim fikrimce muallimlerni ahâli intihâb itmek münâsib imes. Çünkü halkımızda maârif az. Halk bik kara. Şuña göre mollalar her yerde nâdân. Muallimler meselesi ehemmiyetli meseledir. Binâenaleyh muallimler ehl-i ilimden müellif komisyon tarafından intihâb olunsun. Okutuvda terbiye bâbında kusur hesabsız idi. Komisyon intihâb ider ise öyle olmaz.

Reis Efendi: – Altı yazılmış arator var. Bundan artık yazılsun ya yok?

Cemaat – Yazılmasun, kayd bitsün.

Abdulla Efendi Hasanof: – Halk saylasun. Sobraniye yâhud heyet imtihan tasdik itsün. Muallim güzel olsun. Tar şalvarlu olmasun.

İbrahim Efendi Baybikef: – Muallimlerni halk intihab itsün. Sobraniye tasdik itsün.

Gılmanof Efendi: – Muallimlerni halk intihâbı münâsib değil. Halk intihâbı komisyon tasdiki suretinde gına makbul olsun.

Abdulla Efendi Bubi: – Meselede üç şey var. İntihâb, imtihan, tasdik. Şu meselede hatibler üç türlü söz söylediler. 1) Avam intihâb ider ise muallim nâdân olur. 2) Mollalar intihâb ider ise orununa mahdumunu koyar. 3) Halk intihab idüb Sobraniye tasdik ider ise bazılar münâsib bazılar tügil didiler. Şu üç sözü cem‘ itmek mümkün. Darülmualliminden şehâdeti olsun, halk saylasun, Sobraniye tasdik itsün. Sobraniye ıslah olunsa halk şehâdeti var muallimi intihab idüb, Sobraniye tasdik itse güzel olur.

Çingiz Efendi: - Bu meselede iki türlü fikir göründi: halkga îtimadsızlar fikri, îtimadlılar fikri. Bu halkga inâyet kılamız, îtimad kılamız. Halk özüne zarar kılur deyib güman kılmaymız. Biz her vakıt halk tarafında yüriymiz. Halkımna hürriyet virülsün. Muallimlerni özleri intihâb itsün, özleri tasdik itsün. Tabiî her bir mektebiñ komisyonu olacak. Halk intihâb kılıngan muallimni komisyon bakacak. Muallim de nâdân olmaz. Halk da hürriyetli olur.

Yusuf Efendi: – Benim sözlerimni tamamıyla başka idüb söylediler. Halk ihtilafına muhâlif güman itdiler. Ben halk intihâbına muhâlif değilim. Ben halk tarafdarıyım. Umûmi saylav tarafdarıyım. Halk elinde oldukda lâzım kadar ilim olmaz dirim. Halk saylamış imamlar misal olabilür.

Abdulla Hazret: – Muallimler intihabı halk elinde olsun. Lâkin hâzırgi zamanda mollalar intihabı kibi degil. Bir kayıd var. Mülâhaza kılmadılar. Saylav yaşrun olur. Yaşrun şar ile olsa yaman olmaz. Bulay bolganda saylav halk kolunda boluv mâkul.

Reis Efendi: – 15’nçi maddeni ballatirofkaga koyam. Muallimlerni halk mı intihab itsün? Ulema mı intihab itsün?

Ekseriyet-âra ile halk intihab itsün kabul olundu.

Reis Efendi: – Muallimlerni kim tasdik ider?

Sırtlanof Efendi: – Tasdik lâzım degil. Âlim âdemni saylarlar. Tasdik olunmaz ise azl asan olur.

Ekseriyet âra ile tasdik lâzım degil makbûl oldu.

16’ncı madde okuldu.

Abdulla Hazret: – Orenburg Sobraniyesinde altı miñden ziyade mahalle var. Talim umûmi olsa iñ azında on iki biñ muallim lâzım olur. Bu muallimlerni kaydan alamız? Elbette bunlar içün Dârülmuallimînler lâzım. Dârülmuallimînlere para lâzım. Para yok. Dârülmuallimînler binâ kılıngança bazı rüşdî mekteblerde usul-i talim hem de diger lâzım fenler okutulub muallimler hazırlana tursun.

Abdulla Efendi İsmeti: – Mekteblermizde intizam yokluk muallimler yokluğundan gile. Muallim gerek. Binaenaleyh Dârülmuallimîn gerek. Rüşdiler biraz yahşılanub, ibtidai mekteb muallimlerini hazır iderlik bulsa da, birazga kadar yarab turur. Tasdik maddesi malûm buldı. Şehadetnâmesiz hiçbir âdem muallim bulmasun.

Fuad Efendi: – Dârülmuallimînler yasalgança rüşdiler yetüb turur didiler. Halk da bu sözge kol çaba [alkış tutuyor]. Bizde hâzırga kadar rüşdi de bulganı yok. Bilmem nindi rüşdilerni darü’l muallimin yasarga hesab kılalar iken! Rüşdiler açılsa darülmualliminler de açılur idi. Hazır darülmuallimin açılsun, yok rüşdiler dârülmuallimîn yasalmasun. Rüşdî açmakda meşakkat, dârülmuallimîn açmak da meşakkat. Hazırda 4 klaslı dârülmuallimîn Kazan’da, Ufa’da var. Dârülmuallimîn içün syezd bir mesaye yasasun. Muallimler mektebi açmak bik tiz bulmaganga köre muallimler içün bir ya iki aylık kurs yasasun. Bu kursnu yasav içün siyezd öz tarafından dört ya beş kişilik bir komisyon saylasun. Komisyon şu sene Oktabr başından muallimler kurs açsun.

Şah Haydar Efendi Sırtlanof: – Muallimler mektebi elbette gerek. Lâkin acarlık kudret bizde yok. hükümetden taleb kılurga tiyüş. Altı-yedi şehirlerde Müsülmanlar içün Muallimler Mektebi açsun. Binasına muallimlerine bik küb haracât kerek. Hükûmet tahammül itsün.

Âkil Efendi İşmasiyef: – Fuad Efendige cevab: Biz de dârülmuallimîn tesis kılurluk kudret yok. Rüşdilere bir-iki sene ziyâde ider isek matlab hâsıl. Fuad Efendi’niñ sözi togrı. Her yerde rüşdi yok. Lâkin rüşdi var yerlerde bir-iki sene ziyâde ile muallimler hâzır itsek zarar olmaz.

Abdulla Efendi Bubi: – Fuad Efendi’niñ sözi togrı. Darülmuallimîn bik lâzım. Ama dârülmuallimîn binasına kadar rüşdilerde bazı şeylerni ziyade idüb muallimler hazır itmekde hiç zarar yok. Dârülmuallimîn de yasalsun. Rüşdiler de ıslah olunsun.

Münafat yok. Şu kadar vardır ki darülmuallimin haracâtını tahammül ahâlige agır bulur. Darülmuallimin binasına kadar rüşdiler ıslâh olunsun.

Mustafa Efendi Şirvanski: – 16'nçı madde mucibince bizlere dârülmuallimîn lâzım. Ama nasıl dârülmuallimîn olacak? Avrupa usulünde dârülmuallimîn açmağa bizim hâlimiz yetmez. Öyle büyük mektebler terbiyesine biz de kudret yok. İbtidaî mekteb muallimleri yetiştirici dârülmuallimîn olsun. Oña kudretimiz yeter.

Çingiz Efendi: – Dârülmuallimîn hem rüşdi mekteb meselesinde söz uzadı. Biz de muallimler kursı açılsun didik. Şakirdler okurga orun yok deyib gavga iteler. Şakirdler içünde muallimler yoklug tarafından rahatsızlık bar. Şakirdler içün muallimler gerek. Hazır siyezdimiz kurs açar içün bir komisyon teşkil itsün. Kurs açuv içün heracat okudur küb bulmaz. Kurs komisyonu yasañız hazırda iñ lâzım şey dârülmuallimîn yasav kurs açuv. Biz söyleyecek söz şul.

Reis Efendi: – Kurs komisyonı âhirde bulur.

16'nçı madde kabul olundu. 17'nçi bilâ-hilaf kabul olundu.

18'nçi madde okuldu.

Salavyof: – Hukuk-ı medeniyede de, askeriyet hususlarında da beraber olsunlar.

Celâl Efendi Muinof: – Ruslara olan hukuk bize de olsun. Arz kılam şu provalar talebelermize de virülsün.

Abdulla Hazret: – İbtidâî mekteb şakirdlerine hiçbir prava [hak] lâzım degil. Medrese şakirdlerine seminaristler gibi prava virilsün.

Hâdi Efendi Maksûdi: – Rus ibtidâî mekteb talebelerine ne olsa bizim ibtidâî mekteb talebelermize de o olsun.

Reşid Efendi: – Büyük kurslarda okumuş Müsülman kızlarınıñ şehadetnâmeleri âhirinde yazalar. Müsülmanlar arasında gına muallime olabilür. Müsülman kız talebeleriniñ de pravalarını maddelerde zikr kıluv tiyüş.

Kuramşin Hazret: – Rus ibtidâî mekteb balalarına nasıl prava vireler, bizim balalara da öyle olsun.

Sırtlanof Efendi: – Okıturgan Rus yigitlerini askeriyetden kalduralar. Muallim bulsa da askerlik yok. Bize de şulay olsun. Medrese müddeti tamamına kadar

alınmasun. Medrese olsa da alınmasun. Pravasızlık Reşid Efendi itikadince, Müsülman kızlarında gına tügil. Bizim muallimlere de prava yok. Ruslar prava taleb kılalar. Müsülmanlar da taleb itsün.

Reis Efendi – Müsülman muallimler Rus muallimlerine hukukda beraber olsun disek kifaye.

Hâdi Efendi Maksûdî: – Müsülman mektebinde Müsülmanca okumuş muallimler pravada Rus muallimleri gibi olsun.

19'nçu madde okuldu.

Abdulla Hazret: – Gimnaziyalarda, riyalnıylarda okuçı Müsülman balaları günden günge kübeyüb bara. Lâkin gimnaziyada, riyalnıyda Müsülmancadan hiçbir harf, sabak [ders] yok. Balalarga: "varmañız", atalarga: "yibarmañız" deyib itüb de bulmay. Bizim komisyon şunday gimnaziyalarda okugan balalar içün Müsülmanca okuta turgan bir leylî mekteb yasavnı bik makûl göredir.

Sırtlanof Efendi: – Leylî mekteb yasavga hâcet yok. gimnaziya da riyalnıyda Müsülmanca muallim tutuv zakonda var. Misyonirler zakonını tutmasalar da hazır bizge ol zakonlar ile amel itmek mümkün.

İsmet Efendi Mamişyef: – Cemaat! Kazan'da Rus dârülmuallimînlerine Müsülmanca muallimler var. Talebeler bir şey de bilmezler. Müsülman balaları tamamen cahil kalalar.

Abdulla Efendi Bubi: – Leylî olsa bikrek maslahat. Talebelerin ahlâk-ı diniyeleri âdetleri tüz olur. İstikâmet ziyâde olur.

20'nçi madde okuldu.

Abdulla Hazret – Muallimler cemiyet yasasunlar digen idik farz itdik. Bizim sözni kabul itdiler de muallimler cemiyet yasadılar. Yine biz bu muallimlerden rica kılamız bir komisyon teşkil itsünler. Kabul iteler de bir komisyon teşkil kılalar. Bu komisyon mekteb-medreseler içün kitablar saylab bil kulûb koya. Aç korsan buyurmasa hiçbir âdem hizmet kılmay. Şuña köre bu komisyon iñ yahşi kitab yazgan müelliflerge aç kursak toydururluk mükâfat tayin kıla.

Cemaleddin Hazret Kuramşin: – Bizler mükâfat virüb yahud mükâfatga köz tutub artda kaldık. Muallimler millet hizmetini kasd itseler mükâfatsız iş kılsunlar.

Abdulla Efendi Bubi: – Hizmet kılacak âdem mükâfatsız da hizmet kıla, togru. Lâkin faideli kitab yazmak içün boş vakıt rahat orun. Daha diger şeyler lâzım bula. Bunlar içün elbette para lâzım.

Çingiz Efendi Ayaz: – Mükâfat bik hakir mesele. Hiçbir âdem mükâfat içün hizmet kılmiy. Herbir âdem elbette millet faidesine hizmet kıla. İdiyalistler, bizim tavarişler mükâfat içün hizmet kılmadılar. Hiçbir vakıt mükâfat soramadılar. Şulay bulsa da şunday vakıtlar bula anday yazuçılarnıñ kıvartirleri de bulmiy. Küb vakıtlarda alar çardaklarda ötübelerinde turalar. Tamak aç bula, aç bugurdi. Kursak arkaga yabuşkan bula. Şunday vakıtlarda ne kadar hizmet iterge istesede, aç kursak suygan hizmetden mahrum ite. Mükâfat bire bire artda kaldık didiler. Biz hiçbir vakıt mükâfat virmedik. Millet hizmetini istegen âdem mükâfatsız iş kılsun didiler. Alay dimek bik âsan. Mükâfatsız özleri de biraz hizmet kılsalar idi.

21'nçi madde okuldı.

Hâdî Efendi Atlasî: – Muallim mütedeyyin muhabbedin olsun gerek. İlminski mesleskinde muallim yaramiy.

23'nçi madde okuldı.

Abdulla Hazret: – Bu zamanga kadar mekteb-medrese bir idi. Hazırda zaman iktizasıyla ayrı olmak lâzım. Medrese rûhâniyet tarzında ıslâh olunup, imamlar içün gına olsun.

24'nçi madde okuldı.

Hayrulla Hazret Osmanef: – Islah olunmuş Sobraniyege dinilmiş. Hâzırda Sobraniye ıslah olunmamış. Medreseler nezâreti nerede olur.

Sırtlanof Efendi: – Sobraniyede altı biñ mahalle var. Bir Sobraniye heme medreselere nezaret kıla alur mi? Sobraniye idaresinde olan âhundlara medreseler nezâreti virülsün.

Abdulla Hazret: – Nezaret meselesi açık kaldı. Zaman iktizasına terk olundu. Medreseler, imamlar, müderrisler içün gına olgaç adedleri kem olur. Sobraniye ıslâhına kadar medreseler nezâreti nerede olur didiler. İskice kalur. Nasıl idi öyle olur.

Atlasî Efendi: – Duhovnıy Sobraniyege ne vakta kadar itimad, emniyet ideriz. Medreselerni İlminski tarafından koyulmuş âdemlere teslim itmek mâkul imes. Medreseler de halk kulunda olsun.

Reis Efendi: – Sobraniye dimek sultanuk dimek degil.

Âlimcan Hazret: – Nezâret meselesi ruhaniyet komisyonunda var. Bu madde hazırgi kalub tursun.

25'nçi madde ile 24'nçi madde tehir olundu.

26'nçı madde okuldu. Kabul olundu. İbaresi biraz tebdil olunacak. Komisyon tebdil idecek.

27'nçi madde, 28'nçi madde okuldu.

Abdulla Hazret: – Mekteb komisyonunda bu maddeni zikr itmesek de yarar idi. Lâkin bu maddeni ibtidâî mekteb tâliki cihetinden zikr itdik. Evvelde imam bulsa müderris de bula idi. Bulay boluv küb vakıtda mahalle içün de, medrese içün de oñaysız bula idi. İmamet başka, tedris başka. İkisi iki iş. Hâzırda biz bu maddede eytemiz. İmamet ukazı ile tedris itmesün. Lâkin güçi yetse tedris de ider, tâlim de ider.

Âlimcan Hazret: – Cemaat! Bu bik zor [büyük] mesele. Tefekkür itmek gerek. Bunları ayırmak mâkul tügil. Bu zamana kadar imam hem müderris bir idi. İmam muktedir bulsa muallim hem müderris olsun. Niçün boş boşuna yatub ilmini zayi itsün? İmam muktedir iken medresesinden memnu' olmasun. İmamlar medrese emrinde kusur itmişler. Bundan soñ medreseler nizamlı olsa kusurları kalmas. İmamlar mahalle hizmetleri ile meşgul. "Ders virürge vakti yok." sözi bik muvâfık degil. İmamlar vakti müsaade kıla. Her gün nikâh, talak vaka olmayor ki imamıñ vakti olmasun. İmamlar-müderrisler nezâret tahtında bulsun. Vazifesini bilâ-kusur edâ itmez ise azl olunsun.

Fuad Efendi: – Âlimcan Hazret mekteb-medreselerni karışdırdı. Mekteb başka, medrese başka. Medrese mollalar hazırlamak içün olacak. Her yerde olmayacak. Abdulla Hazret bunu söyledi. Mektebde muallim devam itsün gerek. İmam bulgan âdem nasıl devam ider? Mümkün tügil. Medrese hiçbir vakıt bir gına molla elinde ıslah olunmaz. İmamet, tedris işleri biribirine tamamen başka. Âlimcan Hazretiñ fark itmedigine taaccüb iderim. İmam muktedir ise mektebde ya medresede dinî muallim olabilür. Lâkin mekteb hem medrese imam elinde olmak hiç caiz tügil.

Âlimcan Hazret: – Tekrar söylememek meclisimiz faidesi ise de, cevab virmek mecburiyeti ile söz taleb itdim. İstemeyen var ise çıgar. Mekteb-medrese nezâreti uzundur. Burada iki mesele var. İmam, muallim yahud müderris olabilür mi? Benim gümanımca olabilür. Yani bir âdem iki hizmeti iltizam idebilür. İmamet tedris farklarını

ben de diğerler gibi bik yahşı bilem. Alay da imamet, tedris bir âdem uhdesinde olabilür dirim. İmamlar medreselerde muallim, müderris sıfatında idiler. Medreselerde hocalık meselesi imamlar elinde degil idi. Hoca mahalle idi. Vekâlet ile imamlar, medrese işlerini idare iderler idi. Medrese hâcetlerini mahalle ahâlisine beyan kılub turmak imamlar şanı idi. Mekteb-medrese hiçbir vakıt imamlar elinde bulganı yok. Lâkin heme mektebler heme medreseler bu ana kadar imamlar teşvikâtıyla, içtihadıyla bina olunmuşlardır. Binaenaleyh, mekteb-medreselerde imamıñ dahli kalmasa mekteb-medreseler viran olacaktır. Karyedekiler imamlar elinden alınub muallimler kilse, imamlar izzet-i nefs içün her türlü fesad yoluna sülûk iderler. Mekteblere de, mahalle halkına da büyük zararlar peydâ olur. Benim fikrimce mekteb-medreselere imamlar müdahale ider ise bikrek muvâfık olur.

Hâdî Efendi Atlasî: – Abdulla Hazret sözi bik dürüst. İmam muktedir ise müderris bulsun diy [diyor]. Muktedir imam elinden medrese alınmasun diy. İktidarsız ise muallim olmasun diy. Lâkin ders ile iştigal ider ise aşka [yemeğe] barur, aşka barursa ders ile iştigal ider dimek, tavga [dağa] karşı yüklü at uzar dimekdir. Hiçbir vakıtda bir âdem iki hizmeti edâ itmez, mümkün tügil. İmamlar medrese işlerine müdahale itmesünler.

Abdulla Efendi Bubi: – İmamlar özleri okutmaylar. Muallimlerni men kılalar. Hiçbir vakıt imamet ile iştigal iden âdem tedris ile iştigal idemez. Mekteb-medreseler yalñız imamlar ihtiyarında olsa, mekteb nizamları ders usulleri hiçbir vakıt ıslah olunmaz. Âlimcan Hazret sözleri münasib degil. Bahislerin varid degil.

Sırtlanof Efendi: – Karyelerde hem imamnı hem müderrisni terbiye iderlik kuvvet bulmadı. Binaenaleyh karye imamları muktedir iseler muallim hem müderris olabilsünler. Dürüst, hem imamet hem tedris bir olmak münasib tügil. Lâkin karyelerde zarûret içün yarasun.

Abdulla Hazret: – Bu maddeler kalub tursun. Rûhâniyet komisyonu dokladından soñ karar virilecek.

Reis Efendi – Rûhâniyet komisyonuna taallık var maddeler terk olunacak.

27, 28, 29. Maddeler terk olundu. 30. 31. maddeler okulub kabul olundu.

Sekiz saat elli dakikada fâsıla ilân olundu.

Tokuz saat 30 dakikada Reis Efendi: – Kürsilerde karar idiñiz. Fotograf cemiyetimiz resmini alacak didi. Heme âdem caylarında [yerlerinde] karar itdiler. Fotograf bir defa heyet-i riyasetiñ, bir defa umum cemiyetiñ resmini aldı. Elektro - magnit duhânı bütün cemiyet salonını istila itdi.

Seyid Giray Efendi riyâsetinde, on saat raddelerinde meclis tekrar başlandı.

Reis Efendi: – Hâzır rûhâniyet komisyonunuñ dokladı okulacak. Keşşaf Efendi Tercümanof dokladını okur, Âlimcan Hazret keşf ider.

Şu arada Kebirof Efendi Raboçiler tarafından söz söylemeye Reis Efendiden müsaade istedi.

Kebirof Efendi: – Efendiler! Cemiyetimizde her sınıf var. Fakat amele sınıfı yok. Cemiyet meclisinde hazır bulsalar işleri kala. Kilseler kire almiyler. Bilet içün illi tiyin gerek. Miskin Raboçiler beni vekil itdiler. Bizim tarafdan sen söyle didiler. Alar Müsülmanlar ittifakına ihlas ile şadlanalar. Rica kılalar İslâm İttifakı siyasi meselelere müdahale itmesün. Maarif, ulûmda biz de birlikde bolamız diler. Siyasi de yok. Mektebler, mescidler hakkında biz de birlikde; iktisadî meselelerde yok.

Yusuf Efendi: – Başka bir şey var. Baña bir fabrikant tenbih itdi. Fabrikada amele balaları içün fabrikant hesabına bir ibtidâî mekteb tesis idüb, amele balalarını orada mücana terbiye itmek lâzım idi. Mümkün ise, mekteb programında cemiyet şu hakda bir madde ziyade itsün.

Reis Efendi: – Mekteb programında birniçe [bazı] madde ıslahını komisyona havale itmiş idiñiz. Şu bir maddeniñ ilâvesini de komisyona havale idersiz mi?

Şu soñ derecede mâkul taleb cemiyet tarafından makbûl olub, mekteb programına daha bir madde ziyade olundu.

31) Amele evladı içün hocalar mekteb tesis iderler.

Keşşaf Efendi Tercümanof komisyon dokladını okudu. Doklad bir kadar ibaretinde tadil soñunda şudur:

Umum Rusya Müsülmanlarınıñ Nijni Novgorod'da 1906 sene Avgust 16'da ibtidâ olunmuş meclisleri programınıñ üçünçi maddesini hal itmek içün saylanmış komisyon kararı:

1) Rûhâniyet ıslâhı kalb hükmünde olan Sobraniye ıslâhından ibtidâ olunur. Rûhâniyet nizamlarını hem de mutlaka Müsülmanlarıñ umur-ı diniyelerini ıslâh fakat Sobraniyeni esâsından ıslâh suretinde gına mümkün olur.

2) Rusya'da müftüler, (Kırım, Kafkasya, Orenburg, Türkistan, Kırgız müftüleri) mütedeyyin, ulûm-ı diniyede mâhir ahvâl-i zamandan âgah, sahib-i basiret olmak şartıyla, ahâli tarafından beş sene müddetle saylanub, *Şeyhülislâm* ünvanını hâiz olacaklar. Müftüler taht-ı riyâsetinde olacak İdare-i Rûhâniye, Mahkeme-i İslâmiye isminde ve kuvvetinde olacak.

3) Ehl-i İslâm'ıñ heme dini işleri, münâkehâta aid mesâil-i şer'iyeleri Mahkeme-i İslâmiye taht-ı kazasında olub, vilâyet mahkemeleri asla ebeden bu işlerde müdâhale itmeyecek.

4) Her bir mahkeme-i İslâmiye'de umur-ı şer'iye içün sahib basiret ulemadan üç yahud altı kadı, umur-ı nizâmiye idaresi içün hukuk şinas bir Müsülman yürist ahâli tarafından saylanub tayin olunur.

5) Mahkeme-i İslâmiye mescid-medrese içün halk saylavı boyunça imam, müezzin, müderris, muallim kibi hademeler nasb ider. İlmen ve ahlâken liyakatlerini nezâret ider. Hizmetlerinde kusur iderler ise bilâ-müsahale tenbih ya tekdir ya muvakkaten azl yahud tamamen azl kibi cezalarını bilistiklâl icrâ ider.

6) Mahkeme-i İslâmiye mekteb-medreselere nezâret ider. Din ve fen iktizâsına münasib programlar tayin ider. Ahvâl-i dersiyelerini ihtisâb idüb, her sene âhirinde imtihan icra itdirür.

7) Mahkeme-i İslâmiye öz vazifelerini icra itmek içün, vilayetlerde, uyezdlerde âhund, müderris, imamlar heyetinden ibaret, meclisler teşkil ider.

8) Heme rûhâniyetleriñ (şeyhülislâm, kadı, nâib, imam, müezzin, müderris, muallim) maaşları temin kılınur. İslâm rûhânileri, Hıristiyan rûhânilerine her bir hukukda müsâvî olur.

9) Her senede bir defa şeyhülislâm huzûruna, millet hâcetlerinde müşâvere itmek içün on beşden illige kadar ulema ve ehl-i basiret davet olunub, bir meclis-i şûrâ teşkil olunur.

10) Yedisu, Türkistan vilayetleri içün bir Mahkeme-i İslâmiye tesis olunsun. Kırım, Kafkasya'dan hâric heme ehli İslâm Orenburg, Türkistan meşihatlerine tamamen idhâl olunsun.

11) Heme şeyhülislâmlar fevkinde, şeyhülislâmlarıñ işlerine nezâret ider Müsülmanların işlerini idare ider. Dinî, millî hukuklarını himaye ider. Heme hâcetlerini bila-vasıta İmparator hazretlerine îsâl ider. Müsülmanlar tarafından saylanmış mütedeyyin ulûm-ı diniyede mütebahhir bir reis tayin olunur.

12) Şeyhülislâmlar reisi her sene lâ-ekall bir defa heme şeyhülislâmlar davet idüb, Müsülmanlarıñ mühim işleri hakkında kararlar, müşkil mesaih-i diniye hakkında fetvalar tayin iderek ehl-i İslâm işlerini idare ider. Reisiñ idaresi mahkeme-i İslâmiyeler içün bir merkez, heme Rusya ehl-i İslâmı içün bir râbıta olur. Şeyhülislâm, nâib, kadılar tasdik gibi işler hemesi reis elinde olur.

13) Her tarafdan cem olunmuş imtihan programlarından intihâba din ve zamana iñ muvafık suretde tertib kılınmış bir programı şu sene, bilâ-tehir Mahkeme-i İslâmiye heme medreselere irsal idüb, bundan imtihanlar şu program hasebince olacak deyu ilân itsün. İttifak idare-i merkeziyesi Sobraniyeden şu yolda hareket itmegi taleb itsün.

Reis Efendi: – Komisyon dokladı tamam. Dokladıñ umumuna aid sözleri var efendiler söylesünler.

Ayaz Efendi Çingiz – Meclis tertibine aid bir söz: zalde tütün. Derezeler [pencereler] açılsun. Tutun çıksun. Hâzır söylenecek meselede biraz tütünlü. İki tütün birleşse baş avurta başlar.

Âlimcan Hazret, "Ayaz Efendi sözünden dinni tahkir anlaşıla" didi. Cemiyet şu hakda avaz küterdi. Ayaz Efendi sözini kaytarub [geri] almaya mecbur oldu.

Ayaz Efendi – Mekteb-medrese komisyonunuñ dokladı cemiyet tarafından makbûl oldu. Mekteb-medreseler cemaat ihtiyarında olacagı muhakkak oldu. Binaenaleyh şu günkü dokladdan 5'nçi 6'nçı maddeleriñ hükümsüz kalacağı zarûrî oldu. Mekteb-medreseler Sobraniye idaresinde doklad tabirince Mahkeme-i İslâmiye Nezâretinde olmayacak. Dün kabul kılınmış karar boyunca cemaat ihtiyârında olacak.

Doklad reisülulema isminde bik zor bir bürokrat bulsun diy. Ol zor bürokrat ministırlık arasında bulub, padişahga dokladsız kire alsun diy. Doklad idare-i müstebid

usûlü bitmese idi diy. Ahâliniñ özüne ihtiyar-ı hürriyet virilmese idi diy. Doklad başdan ayak idare-i müstebide usulüne bina olungan tarilge tutub hukuku himaye itmek denâitine kurulgan, reis gerek tügil. Demokratizm usulüne tamamen muhâlif reis bik zor bürokrat, kim bulsa da Müsülman bulsa da, kâfir bulsa da halk içün zarar bula. Bundan soñ iski nizam bitecek. İdare-i müstebide usulü kalmayacak. Programlarnı iski nizamga karab yasamayınca yeñi nizamga muvâfık yasarga gerek.

Doklad hiç añlaşılmay, Arabî, Farsî, Türkî, Rusî kelimelerden uyundurulgan cümleler gına, añlaşılurluk tügil. Ruşça eytkende tumannıy, Tatarca eytkende tütünlü, programda tütünlü sözler bulmaska tiyüş. Tütünsüz bik sâde bulurga tiyüş.

Keşşaf Efendi Tercümanof: – Mekteb-medrese, Sobraniye nezâretinde olur dimek halk ihtiyârından çıkar dimek tügil. Halk ihtiyârında olur Sobraniye nezâret ider arasında tenâfî yok. Mekteb-medreselere nezâret itmek içün halk bir âdem yahud bir heyet tayin ider ise mektebde medreseler halk ihtiyârında olmuş olur. Reislik mâkul tügil. Demokratizm usûlüne muhalif didi. Kabul kılmam. Cumhuriyetlerde de reis var. Riyaset cumhuriyet usulüne ebeden muhâlif tügil.

İsmail Efendi Gasprinski: – Şu kün müzâkere olunur meseleler arz olunan şeyler o kadar ehemmiyetlidir ki can virüb can alacak kadar. Rûhâniyet hakkında hâzır kılınmış doklad zamanına nisbet ile pek büyükdür. Şu az vakitde bu kadar işler işlemek pek zor şeydir.

Bir kanad ile uçulmaz. Tabii uçmak içün iki kanad lâzım olur. Müftü kim olacak? Müftü gerek pek malûmatlı olsun. Maiyetinde birkaç ehl-i ilmiñ vücûdu lâzımdır. Rusyadır bu memleket. Ulûm-ı diniyeden fazla rûhâniler ulûm-ı dünyeviye, ulûm-ı siyasiye ile ugraşmakları lâzım olur. Gasprinski olsun dimeñiz, Rusya'da müftü olan Âlimcan Hazret kibi âlim, Yusuf Efendi gibi siyasi olsun. İki cenahlı olmasa Rusya'da müftü olamaz. Bunuñ lüzumunu bize tarih gösterdi. Yaman zakonlar küb idi. Çaresini gören müftü olmadı. Yahşı zakonlardan münâsib fırsatlardan istifade iden müftü görünmedi. Emlak, evkâfımız elimizde kalmadı. Harâb oldu. müftülermiz yaman degil idiler. Lâkin ehil imes idiler. İki kanadlı olmak lâzımdır. Çaresini tabmak gerek. Ne yapalım kendümizde öyle büyük mekteb-medrese yok. Gimnaziyada, üniversititde okur ise ulûm-ı diniyeden mahrum olacak. Binaenaleyh İdare-i Rûhâniyemiz iki kanadlı olmak içün müftü âlimden olsun. Muavini hukukşinas siyasi olsun. Kadılar gayretli ulemadan, ziyalılardan olsun. Böyle olursa dinî de beri, siyasi de beri olur.

Şahmerdan Efendi Kuşçigulef: – Cemaat! Dinimiz maddeleri gelüb yatur. Bizlere din terakkisi hem dünya terakkisi lâzımdır. Rûhâniyet idarelerini ıslâh itmek, rûhânilere itaat itmek lâzım. Arabda akıl var. Yahşi söz söylegenler : "öz kadrini, öz hürmetini vefâ iden âdemleri kadir idiñiz, hürmet kılıñız" dimişler. Âlimler diyânetli olsalar şeriat yolunda istikametli olsalar, biz âlimlermizni kemâ-yenbağı hürmet kılamız. Âlim ismi nebîden miras; âlimler hürmetine dinimiz terakki tabar [bulur]. Müftü âlimlerden olsun. Diyanetli, istikâmetli olsun. Bir körgen kâfir Müsülman olur derecede insaniyetli, muhabbetli olsun.

Sehman Efendi İshakof: – Dokladnı añlamadılar. İtiraz itdiler. Tütünlü didiler. Reis olur ise hürriyet olmaz didiler. Bir reis lâzım, isminde ihtiyar. Hiçbir yerde başsız millet yok. Sobraniyeler reisi umûmi işlerni idare ider. Müşkil meselelerni hal ider. Niçün lâzım dimeye orun yok.

İbrahim Efendi Baybekof: – Nebimiz hazretlerine kıyasan bizim din-i İslâmda umûmi bir reis lâzımdır. Müftüler fevkinde bir reis bulunmak benim fikrimce pek münâsibdir. Burada demokratizm usulüne hilâf şey yok. Reisiñ ihtiyarı da cemaat elinde olacak.

Hasan Efendi Mamin: – Efendiler sözüm bik az. Biz yaşlarnı ulemaga hilaf hareket kılalar deyib töhmet iteler. Biz hiçbir vakıt ulemaga karşı tügil. Fakat biz halknı bahadırlık yoluna davet kılamız. Her vakıt dinimizde muhtariyet, avtonomiya talebi temiz. Eger de dinimizde muhtariyet, avtonomiya bulsa bir gına reis tügil. Lâzım ise bik reis tayin idermiz. Reis meselesi o kadar büyük mesele tügil. Avtanomiya gerek!

Keşşaf Efendi Tercümanof: – Muhtariyet-i diniye avtanomiya dimekdir. Reisiñ vezaifi nedir bilseñiz, tamamen muhtariyet soralmışdır.

Doklad maddelerini birer birer okumaya başladılar.

1'nçi madde okuldu.

Sultan Aliyef Efendi: – Rûhâniyet nizamlarında ıslâh lüzumu her bir âdeme mâlûm. Sobraniye ıslâh olunsun dimek hiçbir vakıt program maddesi olamaz. Ne yolda ıslah olunacak, nasıl ıslâh itmek lâzım beyan itmek gerek. Dünyevî cihetlerni rûhâniyet ıslah itmez. Rûhâniyet dinî cihetlerni ıslah içün lâzımdır. Islah dimek ile iş bitmez. Islah çarelerini göstermek tiyüş.

Abdulla Hazret Apanay: – Vaktimiz bik az. Bugün dört gün oldu. Halk nefret itmesün. Herkes hatiblikni göstermekci bulmasun. Bize herkes hutbe okuyor, bes. Ehliyetsiz hatibler çıkmasun. Sultanaliyef Efendi anlamamış. Evvel rûhâniyet başı ıslah olunmak lâzım. Ama nasıl ıslah olunur, ufak mesele.

Ahmedcan Efendi Mustafa: – Hükümet tayin itmiş müftü hem müftülük bize gerek tügil! Zira müftülük asla bizim faidemiz mülâhazasıyla tesis olunmamışdır. Yalñız ehl-i İslâmıñ heme umûrunu keyfemâyeşâ [istediği gibi] idare itmekde bir kör kural bulsun mülâhazasıyla Müsülmanlar içün hükûmet tarafından bir müftülük tesis olunmuşdur. Öz fâidemiz mülâhazasıyla vaz-olunmamış bir idareyi her ne kadar ıslah itmek hayâlinde hareket ider isek de hiçbir vakıt semere çıkmayacak. Biraz ıslah olunub da bugün bizim faidemize hizmet ider gibi görünür ise de yarın iski idare eski hizmetinde devam idecekdir.

Bize her bir hâcetimizi edâ ider, fâidelermize hizmetde hareket ider, öz tarafımızdan tesis olunmuş, bir idare lâzımdır. Elbette şu suretle tesis olunmuş idare hâcetlerimiz devamınca devam idüb, kuvvetimiz nisbetinde koy olacaktır. Binaenaleyh ebeden tatil olunmayacak.

Bize lâzım talim terbiyesi her mekteb-medreseler; bize lâzım muktedir muallim, müderrisler; bize lâzım bunları terbiye, idare içün temin olunmuş hazineler; bize lâzım şu hazineleri mahallinden cem idüb mahline sarf itmeye muktedir siyasiler; bize lâzım mekteb-medreseler intizamına sarf himmet ider muktedir nazırlar; bize lâzım ahâliniñ dinî umûmi hukuklarına vâkıf olan, müşkilatında fetva viren, davalarını fasl iden fiili ile diğerlere numûne olan âlimler, imamlar, müezzinler.

Bize lâzım Rusya Müsülmanlarınıñ her bir umûmi işlerini intizam suretinde icrâ içün adaletli âlimlerden, imamlardan, müderrislerden, siyasîlerden saylanmış bir “heyet-i nezaret”. Şu heyet ahâli ile hükümet arasında vasıta olsun. Ahâlinin hilâf-ı kanun işlerinden hükümet indinde mesul olsun. Bu heyet öz âzâları arasından alennevbe bir yahud üç seneye bir reis saylasun. Hususî meselelerde reis meselesine göre olsun. Dinî meselelerde âlimlerden, talim terbiye meselesinde pedegoglardan, siyasî meselelerde hukukşinas yüristlerden, reis saylansun. Her mesele ekseriyet-ârâ ile hal kılınsun.

Bizim içün şöyle bir heyet lâzımdır. Hükûmet mekrine kural olmuş sobraniye bize gerek tügil.

Hâdi Efendi Atlâsi: – Sobraniye gerek, zira İlminski Sobraniye gerek tügil dimiş.

1'nçi madde kabul olundu.

Âlimcan Hazret: – Sobraniye vilayet idaresine müşîr, muâvin gibi kılınmış idi. Sobraniyede hüküm kuvveti yok idi. Sobraniyede hüküm kuvveti olsa idi, müftülerde, kadılarda hâkimlik olsa idi, dinî işler hemesi Sobraniye'de karalub fasl olunsa idi. Sobraniyemiz Mahkeme-i Şeri'ye kuvvetinde, Mahkeme-i İslâmiye isminde olsa idi.

Âlimcan Hazretiñ şu arzları cemiyet tarafından bilâ-hilaf kabul olundu.

2'nçi madde okuldu.

Sırtlanof Efendi: – Bu saylav ol saylav bula, yanlış boluv ihtimal. Tatarda bir makal var: "Özi yıkılgan ağlamas" [Kendi düşen ağlamaz] diyler. Menim fikrimçe üç seneye saylav kifâye. Beş olmasun üç yete. Din âlimi olsun. Başka âlimlerni bilse bikrek güzel. Günahdan korksun, kisesini oylamasun [kesesini düşünmesin]. Üstüne iltizam kılmış hizmetini edâ kılurluk bulsun. Rusca bik yahşi bilsün. Alay da bir mûavin yürist tayin kılınsun. Yürist Müsülman bulsun.

Minhac Efendi Yusuf: – Müftünüñ muvakkat olması bik güzel. Lâkin üç seneye gına olmasun. Beş seneye intihab olunsun. İki üç sene tecrübe hâsıl ider, sonra iş kılur. Hindistan'da intihab beş senelik bula. Müftü âlim olsun didiler. Hem âlim hem siyasî olmak lâzımdır. Lâkin ulûm-ı diniye hem ulûm-ı siyasîyeden kemal bir âdemde mühal idiğinden, zaman müsaade itmediğinden, müftüni ulemadan saylab, yüristlerden bir muavin tayin itmek lâzımdır.

Ahmedcan Efendi Mustafa – Menin fikrimce Sobraniye'niñ bize lüzumu yok. Umum ulemadan mürekkeb bir heyet-i âliye lâzım.

Çingiz Efendi – Reisni, müftini, kadını halk intihab itsün, halk tasdik itsün.

Selim Giray Efendi Canturin – Müftü kelimesinden, kadı kelimesiniñ muanesi artık diler. Binaenaleyh müftü ismini tağyir itmek kuvvetini belind itmek lâzımdır.

2'nçi madde kabul olundu. Müftülük müddeti beş sene karar oldu. Müftü ismi lagv olunub, bundan soñ Şeyhülislâm lakabı câri olacak oldu. Müftü muâvini bir Müsülman yürist tayini makbul oldu.

3’nçi madde okuldu. Cuma husûsunda, yani müteaddid camiler olur ise Cuma namazı içün bir camiiñ ihtisâsı hakkında müzâkere devam itdi.

Reşid Efendi – Bu yerlerde Rusya memleketinde şai bulgan her mescidde Cuma İslâm memleketine varub görmüş âdemlere malûm. İslâm diyarında beş vakıt namazı mahalle mescidlerinde okub, Cuma namazını camiilerde Cuma içün mahsus mescidlerde, bikleb âdem birlikde edâ kıla şer‘an cumadan umum Müsülmanıñ ictimâı maksuddur. Nebiülekrem cemaat namazına tahriz kıla idi. Her vakıt ashâb-ı kirâmı bir araya toplar idi. İctimâda ülfet, ittihad var. İctima Şeriatimizde bik büyük bir siyasetdir. Mekke-i mükerremede ictimâdan maksud umum ehl-i İslâmıñ teârüfüdür. Din-i İslâmda hac umum ehl-i İslâmıñ ittihadı, tearüfü içün meşru, bir büyük rüknüdür. Her halde Cuma namazı bir yerde olmak efdaldir.

Mustafa Lütfi Efendi Şirvanski: – Reşid Efendi sözünü te‘kid itdi. Bir karyede üç ya beş camiiñ fâidesizliğini her cihetden zarar olduğunu beyan itdi.

Ebulmuhaccin Efendi: – Sobraniye’niñ kuvveti büyük olsun didik. Müftüler Rusca bilmezler ise de zarar yok didik. Bu biraz münasebetsiz. Bir beldede iki mahallede Cuma dürüst olmasa, bu kadar zamanlardan berü Rusya’da edâ kılınmuş cumalar nasıl olur? Cumalar cevazı cemiyet-i İslâmiyeye mi tevakkuf itmiş?

Kalmış on bir madde müzâkeresi yarına tehir olundu. 12 saatde meclis tamam oldu. 5’nçi meclis yarın saat üçte olacagı Reis Efendi tarafından ilân olundu.

VI

Orenburg Müsülmanları tarafından ehl-i İslâmıñ üçünçi nedvesine Doktor Cihangir Efendi Bayburin Efendi vasıtasıyla gönderilmiş lâihada mezkûr maddeler:

1

Şu sene 31 Mart’da Maarif Nezareti tarafından tasdik olunmuş 37 maddeden ibaret mektub nizamları çit [yabancı] kavimlerniñ, husûsen biz Müsülmanlarnıñ dinlerini yazuvlarını komitelerini, milletlerini mahv idüb Ruslaşdırmak, Hıristiyanlaşdırmak içün niçe senelerden berü misyonirler tarafından kurulmuş bir plandır. Ehl-i İslâm asla ve kat‘en bu nizamları kabul itmeyecek, cebren icrâ idilecek ise, hem ehl-i İslâm içün, hem devlet içün dehşetli meseleler meydana açılacaktır.

Beş biñ mikdarında Orenburg, Kargalı Müsülmanları Sahra'da cemiyet yasab şu nizamların her bir maddesini tetkik itdiler. Heme manifestde mezkur hürriyet esaslarına şu maddelerini muhâlif görüb, protist eylediler. Hem de Devlet Dumasına ref' itmek içün bir Rezalutsiya tertib itdiler. Duma taraldı. Rezalutsiya Duma Şûrasına vâsıl olamadı.

Şu maddelerin her biri hürriyet esaslarına muhâlif olduğuna göre, Orenburg ehl-i İslamı şu maddelerin fesh olunmasını talep iteler. "Rusya Müsülmanları İttifakı" nedvesi umum Rusya Müsülmanları isminden protesto ilân ile mi, yahud diger bir çare ile mi mezkur nizamlarını fesh itdirse idi. İttifak-ı Müslimîn nedvesi mezkur nizamnı muâyene iderge lüzum görse 3,6,7, 9, 12, 13, 17, 26, 27, 32, 35, 36, maddelerni hususî bir dikkatle nazar idebilür.

Umum Rusya Müsülmanlarınıñ hukuklarını himaye idebilecek Rusca büyük bir İslâm ceridesini Peterburg'da neşr itmek lâzımdır.

3

İslâm medreseleriniñ ıslahı hakkında icmâlen olsa da ittifak-ı Müslimîn Cemiyeti bir tarik göstersün.

4

Bundan soñ olacak intihablarda ehl-i İslâmın siyasî fırkalar ile birlikte hareket itmekleri faideli olur. Lâzım ise şu hususda nereden talimat alınur, tayin kılunsun.

5

"Rusya Müsülmanları İttifakı" programnıñ maddelerinde mülâhazâtımız: 1) 9'ncı maddeden murad ne olduğu ve neden ibaret idigi anlaşılmadı. 2) 18'nçi maddede dört rükünlü saylav sûretinde, ehl-i İslâmdan vekillerni aded, nüfuslarına mütenasiben intihâb itmek mümkün tügil.

24'ncü maddede "ministırlar milletvekilleri içinden saylanur" kaydı, 38. Maddede "şeriat-ı İslâmiyege hilâf olmamak şartıyla 1864 sene" kaydı, 49'ncı maddede "milli harf ile" kaydı, muvâfık iseler ilave kılınsun.

Heyet-i riyâset şu maddeleri mütalaa idüb, 1'nci 3'nci maddeleri mekteb-medrese komisyonuna 5'nci maddeyi program komisyonuna tevzi soñunda, 2'nci 4'nci maddeleri nedve kararına derc itdi.

VII

Program Komisyonunun Müzâkeresi.

Müzâkere 19-20 Avgust'da iki gün devam itdi. Müzâkerede komisyon âzâlarınıñ fakat ekseriyeti hâzır olub, meclisler Mustafa Efendi Davidoviç riyasetinde devam ider idi. Reis Efendi her bir maddeyi alâhada okub, komisyon her bir maddeyi alâhada müzâkere ider idi.

3'nci maddede "nisânıñ [kadınların] hukukda müsâvatı" meselesi müzâkere olundu. Diğer milletleriñ nisâları hukûk sahibi olub da ehl-i İslâm nisâları hukuk sahibi olmayacak iseler Devlet Dumasına intihâb meselesinde hem de diger cihetlerde ehl-i İslâma büyük zararlar olacak didiler.

Ali Merdan Efendi: – Hukukda müsâvat, Devlet Dumasına intihâb meselesi içün gına degil, her şey içün lâzımdır. Lâzımdır ki nisa hiçbir hukukdan, kanundan istisna kılınmasun.

Abdulla Efendi Bubi: – Şer'i şerif nazarında nisâ her hukukda ricâl [erkekler] gibidir. Şeriat bahanesiyle hukukda müsâvât meselesini iskât itmek câiz degildir. Bundan maada hukuk ilzâmı degildir. Nisâlara hukuk virilsün, ihtiyarlarıyla istifade iderler. Şeriat hükmüne muhâlif olacak hususlarda terk iderler.

Hâdî Efendi: – Maddemizde mezkûr müsâvât kanun nazarında müsâvâtdır. Şeriat ahkâmında degil. Yahud şeriat müsaade ider derecede kanun kaşında [karşısında] müsâvât dimek mümkündür.

Şu mealde müzâkere devamı soñunda ittifaken bilâ-tağyir 3'nçi madde alâhâlimen terk olundu.

Maddeleri alettertib okuyub, 7'nçi maddeye geldiler.

Reis Efendi: – Burada tenâkûz var. Zirâ mülk gayrı her takdirde haram ise, hayr-ı umûmi içün de alınmamak lâzım olur.

Ali Merdan Efendi: – 7'nci maddede tenâkuz olur ise, 6'ncı madde de tenâkuz olmak lâzım olur. Tenâkuz degil, bu istinadır. Bunuñ misalleri vardır. Umûmi bir hâcet içün mesela timur [demir] yolunu uzatmak içün bir âdemiñ yahud bir cemaatiñ yerini bedel madde mukâbilinde ifrag itdirmek şeriat hem kanun nazarında câiz olur. Hak gayrıñ ihtirâmına taaddû hesab olunmaz. Mülk gayrı gasb ya müsâderet almak hiç bir

takdirde câiz olmasa da, zarûret-i umûmiye var iken, bedel-âdil mukâbilinde almak kanun indinde câiz olur.

9'ncu madde okuldu.

Şu madde ticaretde, sınaatde her bir amel ile iştigalde hürriyetden ibaretdir. Lâkin ticaret ya sınaat ile iştigalde hürriyet digeriñ canına, malına hatarsızlık ile mahduddur. Dinamit, bomba, barud gibi şeyleri şehir derûnunda hâzır itmek, yahud desmum can telef ider şeyleri açıkdan açıga bazarlarda herkes öz ihtiyarıyla satmak kanûnen memnu hesab olur. Rusya Devleti'nde hürriyet amel kanûnu tamâmen câri degildir. Matbaaçılık gibi işlerde hürriyet yokdur.

Reis Efendi: - Hukuk-ı medeniye meselesi var ise şu maddeyi alâhada [ayrı olarak] zikr itmeye de hâcet yok.

Bazılar şu maddeniñ zikr olunmamasını münâsib didiler. Bazılar "Müsülmanlar hakkında şeriat hudûdunda" kaydı ziyâde olunsun didiler. Zîra hamr [içki] satmak, fahişelik itmek Müsülmanlar içün asla câiz imes didiler.

Ali Merdan Efendi: - Şeriatimizde câiz degil şeylerden ictinâb itmek diyânetimiz iktizâsıdır. Hudud-ı şeriati taaddî itmek diyânet icabıdır. Dinimiz kuvvetiyle bir şeyden intihâya kudretimiz yok ise politika havfıyla o şeyden ictinâb itmek cemiyet-i milliyemize tamamen münâfidir. Umur-ı diniyemiz, umur-ı edebiyemiz öz ihtiyarımızda şeriatimiz hükmünde olsun. İttifak programında mahallî muhtariyet var. Öyle olur ise bu kabilde olan şeyler öz ihtiyârımızda olur.

Abdulla Efendi Bubi: - Dinde hürriyet oldıgı halde irtidad câiz olmasun dimeye kâdir degil isek, amelde, ticaretde hürriyet oldıgı takdirde hamr satmak câiz olmasun dimeye de kudretimiz yok olacak.

Sadri Efendi Maksudî: - Dinsizlik itikadat, ibadet kısmında her şey şeriatimizce olsun dimek lâzım ise de, muamelât hem hukuk bâbında her şey şeriatimizce olsun dimek Rusya Devleti'nde mümkün olmayacak. O hususlarda şeriatimiz ahkâmı kanun ahkâmına meydan virecek.

9'ncı madde, şu mealde müzâkere devamı soñunda alâhâlhâ terk olunub kabul olundu.

Nöbet 17'nçi maddeye geldi.

"Devlet duması vaz‘ itmiş" kaydını hazf itmek fikri arz olundu. Bu kadar müzâkere soñunda şu kaydını hazf itmemek ittifak-ârâ ile makbûl oldu.

18'nçi madde müzâkere mümted oldu.

Mezkûr maddede üç mesele var idi : 1) Dört rükunlu saylav, 2) Bir meclisli vekâlet, 3) Ehl-i İslâm'dan aded, nüfuslarına mütenâsib vekiller.

Dört rükunlu intihab-ı umûmi, bilâ-vasıta müsâvi, hâfi intihab dimekdir.

Mezkûr maddeniñ talebine göre, intihâb-ı umûmi olmak, yani ilim, mal yahud imtiyaz şart olmak, her milletden bilâ tefâvüt vekiller intihâb olunmak lâzımdır. Kezâlik her milletden vekiller milletiñ aded, nüfûsuna mütenasib olmak, yani saylavda rayonlar daire itibar kılınmayub, her milletden alâhada aded, nüfuslarına göre vekiller saylamak lâzımdır.

2'nçi mesele: millet vekâleti bir meclisden ibâret olur.

Sadri Efendi Maksûdî: - İki meclis usûlü zâtında fena bir şey degildir. Ehl-i İslâm içün gilecekde faideli olması ihtimaldir. Şu gün Rusya'da olan devlet şûrâsınıñ âdem-i vücûdundan hayır oldıgında şübhe yok. Zîra şu devlet şûrâsınıñ teşkili gayet keyfidir. Âzaları ahâli tarafından saylanmış degil. Hükûmet tarafından tayin olunmuşdur. Lâkin Dumadan başka ehl-i vatan tarafından intihâb olunmuş ikinci bir dîvânın vücûdunda pek çok cihetden fâide olacagı me‘mûldur.

Şu zaman ihtilâl zamanı oldıgından, Rus partiyalarınıñ ekseri bir meclis usûluni taleb iderler. Zîra Cumhuriyet fikrinde olan partiyalar Dumanıñ fevkinde bir devlet şûrâsı olsa aristokratlar galebe ider, Duma istedigi ıslâhata sed çeker ihtimalinden korkarlar. Fransiya'da aynı hal vâki oldu: 1792 sene İhtilâlinden soñra birinçi defa ictimâ itmiş meclis-i tanzimatda iki meclis usûl-i mübâhese idildi. Ekseriyet bir meclisli usûl tarafdarı idi. Binaenaleyh Fransiya'da birinçi parlament bir meclisli oldu. Lâkin şu gün Fransiya Cumhuriyeti bu usûlden vazgeçdi. Fransiya "Şambenerde Deputa" dan başka bir de "senat" vardır.

Şu zamanda iñ Cumhuriyet tarafdarı olan memleketlerde iki meclis usûli makbûl olmuşdur. Parlementler ikige ayrılmışdır.

Şu iki meclis usûlunuñ her yerde makbuliyetiniñ felsefi sebeblerini umûmi nokta-i nazardan olan fâidelerini beyan itmeye hâcet yok. Fakat bizim millet nokta-i nazarından olabilecek fâidelerini beyan iderim.

Yakında Rusya'da umûmi bilâ-vâsıta hafî intihâb usûlü mevki-i icrâya koyulur ise, bizim derece-i medeniyetimiz diger milletlerden aşagı oldıgından, ekser vilâyetde ekalliyet teşkil itdigimizden, bizler Dumaga bik az âzâ gönderebilecegiz. Duma'da vekillermiz aded, nüfûsumuza mütenâsib olmayacak.

Lâkin Duma'dan başka bir divan olsa, âzâları her milletden aded, nüfûslarına mütenâsib saylansa, bizler Duma'da gaib itdigimiz menâfi-i milliyeyi orada kazanırız.

Şveytsariye'de [İsviçre'de] iki parlement vardır. Biri "Şûrâ-yı Milli" âzâları umûmi togrı intihâb usûlüyle saylanur. Digeri "Kantonlar Şûrâsı". Burada aded-i nüfus itibar kılınmayub, her kantondan iki âdem intihâb olunur. Şûrâ-yı millide kantonlardan saylanmış âzâlar mütefavüt ise de, kantonlar şûrâsında müsâvidir.

Rusya'da mevcud milletleriñ nüfusca tefâvütü Şveytsariye kantonları arasında olan tefâvütden daha büyükdür. Binaenaleyh Devlet Dumasında Ruslardan ne kadar âzâ olsa Müsülmanlardan o kadar âzâ olsun dimek mümkün degildir. Hiç olmazsa ikinci bir divan olsun da, orada bizim vekillermiz aded-i nüfûsumuza mütenâsib olsun dimek mümkündür. Bizim bu matlabımız kâbilülicrâdır.

Devlet Duması umum Rusya ahâlisiniñ menâfi-i milliye-i siyasiye, adliye, iktisadiyesiniñ meydân-ı müzâkeresi olur. İkinci divan Rusya'da mevcud milletleriñ menâfi-i diniye ve milliyeleriniñ mevki-i mübâhesesi olur.

Biz Müsülmanlar iki meclis usûlüne esasen karşı turmayalım. Belki şimdiki devlet şûrası yerine ikinci bir divan vücûda getürmeye ictihâd idüb, Dumada gâib idecek şeylermizi oradan istifade idelim. Benim fikrim bu.

Ali Merdan Efendi: - İkinci meclis siziñ fikriñiz gibi olsa yarar idi. Lâkin ikinci meclis olsa nasıl olur? Bizden orada âzâlar olur mu? Malûm degil.

Şah Haydar Efendi Sırtlanof: - İkinci meclis fakat bir mü'net olur. Ahâlige zarardan başka şey olmaz. Ministırlar ikinci meclis âzâlarından olur. Ahâlide hürriyet kalmaz.

18'nçi madde şu mealde müzâkere sonuñda bilâ-tagyir kabul olundu.

Müzâkere 24'nçi maddeye vâsıl oldu.

Orenburg cemiyeti lâihasında gösterilmiş "ministırlar milletvekilleri arasından saylanur" cümlesi ittifâken ilave kılındı.

25-26 maddeler okuldu.

Şu iki madde ihtisaran bir madde suretine ifrâg olunmak kabul kılındı.

Programdan mahalli muhtariyet maddelerini (29-37) iskât itmek fikri arz olunmuş ise de müzâkereler soñunda alâhâliha bekası karar oldu.

38'nçi maddede Orenburg cemiyeti tarafından gösterilmiş kayd ziyade kılınmadı.

48'nçi maddede Orenburg cemiyeti tarafından tenbih olunmuş "milli harf ile" kaydı ziyade olundu.

54'nçi maddede "din mektebleri ehl-i İslâm rûhâniyeti nezâretinde olur" cümlesi hazf olundu.

59-60 maddelerde devlet dumasında Müsülman Fraksiyası tarafından gösterilmiş tâdilât kabul olundu.

Husûsi mülk yerler bedel-i âdil ile alınur kâidesine bir istisna ziyâde kılındı. Hükûmet yahud padişah tarafından hediye tarîkiyle temellük olunmuş yerler bedelsiz alınur cümlesi ziyâde olunacak oldu.

Abdulla Hazret Apanay: - Hediye kılınub da soñra bey‘ kılınmış yerler nasıl olur?

Şah Haydar Efendi: - Kaytarub almak mümkün olmasa hükûmet bahâsını virsün.

Reis Efendi: - Arâzi meselesi müşkil mesele. Duma hall ider. Dumaya te‘hir olunsun.

Soñra vakıf yerler, manastır yerleri, kenise yerleri arasında fark meselesi müzâkere olundu.

Şah Haydar Efendi - Manastır yerleri gayet az. Bizim vakıflarımız elimizde kalsun içün kenise yerlerini zikr itmemek münâsibrek olur.

Yer meselesinde söylenmiş fikirleriñ esası şu idi:

Maddeler bâ-tertib okulub 74'nci maddeye geldiler. 74'nçi madde Müsülman amelelerine Cuma gün istirahat itmekden ibaret idi.

Ali Merdan Efendi: - Cuma gün istirahati benim programda yok idi. 2'nçi siyezdde Kazanîler talebiyle idhâl itdim. Ben her halde Cuma gün istirahat meselesini idhal itmemek tarafdarıyım. Zîra Cuma günü istirahat meselesi dinî mesele degil. Zarar olmak ihtimali de var. Müsülman amelelerini fabrikalar, zavodlar hizmet itmeye kabul kılmamak ihtimalleri var.

Buña hilaf söz olmadı. İttifak-ârâ ile 74'nçi madde iskât olundu. Program 72 maddeden ibâret olub kaldı.

Ali Merdan Efendi - 17'nçi Avgust'da nedve siyasî bir program ile siyasî bir fırka teşkil itmegi, hem de şu siyasî fırka tanzimatı içün, lâzım olur ise resmiyetini tasdik itdirmek içün on beş âzâdan mürekkeb bir idare-i merkeziye lüzûmını kabul itmiş idi. Soñra programı madde-be-madde tedkik itmek içün on beş kişiden ibaret bir komisyon intihab itmiş idi.

Şimdi şu komisyon programı başdan ayak mütalaâ itdi. Rusya Müsülmanlarınıñ siyasî fırkası içün muvafık gördü. Öyle ise de programı nedve tarafından tafsilen muhâkeme, müzakere itmeyinçe kabul itmegi komisyon teklif itmeyor.

Lâkin dinî, siyasî, iktisâdi meselelerden 74 ehemmiyetli meseleleri müştemil bir programıñ böyle büyük bir nedvede müzâkeresi mümkün olmadıgından yahud haftalara mümted olacagından komisyon şu programıñ tafsîlen müzâkeresini, lâzım olan tâdilât icrâsını idâre-i merkeziyeye havâle itmegi münâsib görür. Şu program idâre-i merkeziye içün bir hatt-ı hareket olur. İdâre-i merkeziye dördünçi nedveye kadar lâzım olan tadilatı hazır ider. Programı kat‘i suretde kabul dördünçi nedvede hal olunur. O vakıt program siyasi ittifak programı olur.

Şu meclisde komisyon kararı yazılub, 20 Avgust'da üç saat raddelerinde meclis tamam oldu.

VIII

Heyet-i Riyasetniñ 3'nçi Meclisi

(20 Avgust 1906 sene 5 saat)

Şu günki meclis nedveniñ soñ meclis olmak ihtimaline göre müzâkeresi lâzım meseleler tayin olundu.

Ber-vech-i âtidir:

1) Rûhâniyet komisyonu dokladınıñ mâbadı.

2) Mekteb-medrese komisyonu dokladınıñ mâbadı.

3) Meclis programınıñ 4'nçi maddesi.

4) Program komisyonu dokladı.

5) İdare-i merkeziye âzâsınıñ rey-i hâfî [gizli oy] usûliyle intihabı.

6) İdare-i merkeziyeye tahmîl olunacak vezâif,

7) Rusya Müsülmanları ittifakınıñ umûrını icrâ itmek içün lâzım olacak paralar menbaı.

8) İttifak cerîdesi.

9) Reşid Efendi İbrahimof'uñ beyânatı.

10) Ehl-i İslâm işleri hakkında nâzırlar reisine irsal olunacak telegram meselesi.

11) Tebrik telegramına cevablar.

12) Nâzırlar reisine virilecegi 17 Avgust meclisinde tekrar iden telegramnı okub, nedve tarafından tasdik itdirmek.

13) Her Sınıştayın zevcine tâziye telegramı.

14) Zakafkazya vekâii hakkından kararnâme.

15) Gelecek nedveniñ ictima idecek mahal ve zamanı.

16) Nedve mazbataları hakkında malûmat.

17) İran'da kânun-ı esâsi vaz olunduğundan, Şah Hazretlerine hem de İran ahâlisine tebriknâme.

3'nci mesele heyet-i riyasetde müzâkere olundu.

Meclis programınıñ 4'nci maddesi: mekteb-medreseler, imam-muallimler içün lâzım olacak para, hem de hayrât-ı maârif yolunda vakf olunmuş mülk meselelerinden ibaret idi.

Vakıflar meselesi ittifak programına dâhil oldugu söylendi. Ama muallimler-imamlar, mekteb-medreseler içün lâzım olacak para meselesi, tiz zamanda halli

mümkün olmadıgından, şimdilik idâre-i merkeziyeniñ tedkik ve müzâkeresine te'hir olunub, gelecek nedvede kat'i kararı mâkul görüldi.

4'nci mesele heyet-i riyâsetde müzâkere olundu. Program komisyonunuñ fikri hem kararı heyet-i riyaset tarafından tasvib olundu.

İdare-i merkeziyeye âzâlar intihabı esnasında diger meseleler müzâkeresine karar virilüb meclis tamam oldu.

IX

(1906 Sene 20 Avgust'da)

Nedveniñ 5'nci Meclisi

Yekşenbe gün 6 saat 10 dakikada Ali Merdan Efendi riyâsetinde meclis başlandı.

Reis Efendi: - Nedveniñ 5'nçi meclisi açıldı. İşan Resulef [Şeyh Zeynullah Resûlî] cenablarından telegram gelmiş, tebrik ider. Ehl-i İslâm hem vatanımız içün faideler virecek kararlarıñ cemiyetimiz tarafından hazırlanmasına dualar ider, İşan Resulef.

Bakü'de *Necât* cemiyetinden telegram: - Cemiyetimizi tebrik iderler. Meşruât-ı hayriyemiz revâcını temenni iderler. Hüday iânesiyle cemiyetimiz heme Rusya Müsülmanlarınıñ teâvün, karındaşlık zemîninde birliklerine koy bir esas olsun dirler. Reis: Diş tabibi Selimbekof.

Bürhân-ı Terakkî idaresinden telegram - Tebrik iderler. Cemiyetimiz bir katlı olsun duasını iderler. Bürhân-ı Terakkî.

Belu Usterof'dan telegram. - Tehiyyât okurum. Terakkiperest ehl-i İslâm vekilleri cemiyetine iñ hayır-hah, samimi dualarnı beyan iderim. Milyonlarca Kırgız halkının iñ zarur hâceti olan yerler meselesini cemiyet feramuş itmes ümid iderim. Devlet Dumasınıñ âzâsı Sedelenikof (Bir dakika kadar el sesleri).

Yusuf Efendi heyet-i riyâset celsesiniñ kararını okuyub şu gün nedve meclisinde müzâkere olunacak meseleleri beyân itdi.

Reşid Efendi: - Cemaat! Hememiz Resulûllah sallallahu aleyhi vesellem hazretleriniñ ümmetimiz. Hememiz bir din karındaşaları. Resullullah „ولاتجتمع امتى على الضلاله" buyurmuşdur. Elbette ümmet-i nebi delâletde ictimâ itmezler. Buraya heme halk

peygamber ümmeti diyerek gelmişler. Ehl-i İslâma bir menfaat olsun diye gelmişler. Hememize iş lâzım. Cemiyet meseleleri müzâkere itsün. Bir karara gelsün. Bizler kararı kabul ideyik. Nebi hazretleri, "ümmetim delâlde olmaz" dimişdir.

Meclisde yaşlar, kartlar hemesi beraber, her âdem sözünde kâmil hürriyetli olsun. Meclisde her türli söz bula. Sözde kusur bulsa da, bazı yerleri yaramaz bulsa da âhirine kadar dinlemek lâzım. Her bir âdemiñ, yaş olsa da, kart olsa da sözini âhirine kadar diñleñiz. Gavga, tavuş olmasun. Diñlevde zarar yok. Gavga olsa mesele añlanmaz. Her bir sözi evvelden âhirine kadar sem' idiñiz. İtiraz mahalleri var ise tayin idiñiz. Soñra herkes öz nevbetinde söz söyler. Cevab virir. Meclisde adâvet filan olmasun. Meclisimizi güzel niyet ile ibtidâ itdik. Meclisimiz hitâmı da hayır olsun. Hememiz hayır niyet ile gelmiş idik. Hayırlı fikirler ile gideyik. Cemaat! Burada ictimâdan matlab ehl-i İslâm'a fâide olur şeyleri müzâkere itmekdir. Zakafkazya Müsülmanlarınıñ hallerini ceridelerde okudıñız. Hususan hâzırda Şişe Müsülmanlarınıñ halleri bik fenâdır. O biçareleri hâtırıñıza alıñız. İâne itmeye gayret idiñiz. Âlimcan Hazret dün üç madde okulub kabul olunmuş idi. Şu gün diger maddeler okulaçak.

4'nçi madde okuldı.

Ubeydullin Efendi: - Mahkeme-i İslâmiyede kadılar şeyhülislâm gibi kuvvetleri ihtiyarları var mı yahud yok mu?

Âlimcan Hazret: - Usûlde kadılar müftü gibi kuvvet ve ihtiyar sahibi idiler. Lâkin suistimalleriyle hukuksuz, kuvvetsiz kaldılar. Şu zamanda kadılar sobraniyede hâdimleri gibi kuvvetsiz, ihtiyarsız oldılar. Bundan soñ Sobraniye ıslah olunur ise kadılarnıñ hukukları, hürriyetleri iâde olunub, kadılar müftü gibi avaz sahibi olurlar.

Şah Haydar Efendi: - Bundan soñ ihtiyar Mahkeme-i İslâmiye'de olur. Yalñız müftü de olmaz. Müftü her vakıt öz hevâsı artından yüriydir. İhtiyar yalñız müftü de olmasun. İhtiyar, heyet elinde olsun.

Sılavyof Efendi: - Daha bir madde ziyâde itmek lâzım. İhtiyar müftüde olmasun, Mahkemede olsun. Kadılar da beş seneye intihab olunsun. Müftü içün bir yürist lâzım olur ise kadılar içün de bir yürist lâzım olur.

Âlimcan Hazret - Bu güne kadar kadılar, müftüler halk ihtiyârında degil idi. Müftü hükûmet tarafından, kadılar müftü tarafından tayin olunur idi. Müftü hükûmet elinde, kadılar müftü elinde esir idi. Müftü hükûmetden, kadılar müftüden korkar idi.

Kadılarda zerre kadar kuvvet hem ihtiyar yok idi. Ama bundan soñ öyle olmayacak. Halk intihab ider ise kadılarda kuvvet hem ihtiyâr olur. Müftü, hükûmet elinde esir olmaz. Müftü gafletde kalmaz, müsâhele itmez. İder ise kadılar tenbih iderler, men iderler. Kadılar, şeriat nâzırlarıdır. Kadılarda fakih olmak şart. Ama yürist olmak lâzım degil.

Carullah Efendi Akçurin: - Mahkeme-i İslâmiyeler fevkinde bir reis tayin olunacak ise müftüler, kadılar müsâhele itmezler, hıyânet itmezler.

Arif Efendi Hayrullin: - Üç yahud altı kadı didiler. Bunlar ne işleyecek? Mekteb-medreselere nezâret ider içün Sobraniye huzurunda bir komisyon olsun diseler daha güzel olur idi. Elbette bir komisyon teşkil itmek lâzımdır.

Âlimcan Hazret: - Mahkeme-i İslâmiye mekteb-medreselere nezâret ider didik. Lâzım orunlarda heyet-i ulemadan ibaret meclisler teşkil ider didik. Gelecek maddelerde var.

Sırtlanof Efendi - İhtimal sizlere malûm tügildir. Müftü Peterburg'dan kayıtkaç mollaları cem itdi. Müsülmanlara lâzım olan nerseler içün bir proyekt yasañız didi. Peroyekt yazdılar. Müftü özi de imza itdi. Soñra proyektni müftü bozmuş. Saylana sözi orununa müebbed saylana yazmış. Bir mektub ile proyektni Vitte'ge göndermiş. Mollalar hemesi müftü müebbed boluvunu taleb kılalar dimiş. Kim bile ihtimal başka orunlarınıda tağyir kılgandır. Bizim müftülerge itimad kılurga yaramiy.

Şah Merdan Efendi: - Cemaat! Dün müftü beş seneye intihâb olunur didik. Kadılarda beş seneye intihâb olunacak oldu. Saylav ile ömür ütmesün. Hemesini bir senede saylasunlar.

4'nci madde makbûl oldu.

5'nci madde okuldu.

Sırtlanof Efendi: - Muallim-müderrisler halk ihtiyârında olur. Sobraniye müdâhele itmez dimiş idik. Dün bu karar makbûl oldu. Binaenaleyh 5'nci maddede müderrisler-muallimler kelimesi zikr kılınmasun.

Âlimcan Hazret: - 3'nçi gün makbûl olmuş maddelere binaen mekteb-medreseler nezâreti Sobraniye elinde kaldı. Lâkin bizler talim yahud tedris içün Sobraniye'den icâzet şart dimedik. İcâzesiz tedris itmesün dimedik.

Sırtlanof Efendi: - Muallimlik içün tasdik hâcet imes. Tasdik olmasa azl asan olur dimiş idik. Tasdik hiç gerek tügil.

Âlimcan Hazret: - Muallimlere-müderrislere belki umumen her bir hizmetde hâdim âdemlere tasdik lâzımdır. Halk intihâb itse de Mahkeme-i İslâmiye tarafından tasdik münâsibdir. Tasdiksiz nasıl hizmet olur? Böyle şey görmedim.

Sırtlanof Efendi - İntihab tasdiksiz de bula. Duma âzâları halk tarafından intihâb kılınalar. Hiç bir yerden de tasdik kılınmaylar. Muallimlere tasdik lâzım degil. Şehadetnâmeleri kifâye.

İbrahim Efendi Baybikof: - Burada muallimler var. Niçün söylemiyorlar. Muallimlere-müderrislere Mahkeme-i İslâmiye tarafından ukaz gerek.

5'nçi madde kabul olundu. 6'nçı madde kabul olundu.

7'nçi madde okuldu.

Şirvanski Efendi: - Kafkazya tertibi icra kılınsun. Vilâyet kadıları ve gayrıları olsun.

7'nçi ve 8'nçi maddeler makbûl oldu.

9'ncu madde okuldu.

Hâdî Efendi Atlasî - Tayin ile davet itmek münâsib imes. Ahâli saylab yibersün. Fakat ulemadan gına olmasun. Güzeli bulsa mujik bulsa da yariy.

Şirvanski Efendi: - Mahkeme-i İslâmiye cerîdeler vasıtasıyla davet itsün. Ahâli saylab yibersün.

9'nçı madde ibâresi tebdil olunub kabul kılındı.

10'nçı madde okuldu.

Hâdî Efendi Atlasî: - Merhum Şihabeddin Hazret sözine binaen İslâmiyetde iki reis yaramiy. Riyaset kübeyse [çoğalırsa] iftirak bula. Reis rûhânî bir olsun. Müftüler müteaddid olmasun. Fakat imtihan içüngına beş yerde müftülük yasalmasun. Uzak orınlardan imtihanga gelmek bitsün. Müftülük bir yerdegına olsun. Hüday „واعتصموا بحبل الله ولاتفرقوا" dimiş.

Âlimcan Hazret: - Biz de heme Rusya Müsülmanlarını bir merkezde cem‘ itmek meselesini mülâhaza itdik. Kırım, Kafkasya'da hazırda müftüler var. Türkistan

bizim Orenburg müftülügüne tâbi olmaz. Heme Müsülmanlarnı bir merkezde cem‘ itmek içün müftüler fevkinde bir reis vücûdunu lâzım gördük.

Sırtlanof Efendi: - Hâdî sözi dürüst. Yeñiden bir reis gerek tügil. Hâzırda var Sobraniyelerden birini büyükrek idüb başkalarını tâbi iterge gerek. Kuvvetli olurlar. Orenburg Müftülüğü büyükrek bulsun.

Âlimcan Hazret: - Sözde tehâlüf yok. Bir umûmi reis gerek. Nerede olursa olsun. Lâkin dört müftülüknü birge koşmak mümkün olur ya yok mâlum tügil.

Hâdî Efendi Atlasî: - İttifak, birlik Kur'an ile farz. İslâmiyetde riyaset taaddüdü caiz tügil. Dört müftilik birge koşulmaz sözi dürüst imes. Biz evvelde iki horos [horoz] gibi talaşa idik. Hazır öyle degil, zaman gelür tamamen ittihad ideriz. Dört müftülük de on müftülük de bir bulurlar.

Âlimcan Hazret: - Biz ittihad içün ictihad itdik. Tefrik kılmadık. Müteferrik müftülerni bir merkezde cem‘ itmegi lâzım gördük. Vâkıan iki padişah İslâmda yaramiy? Lâkin vâliler müteaddid bula. Müftüler taaddüdü iftirak degil. Beş müfti bir merkezde. Reis olsa iftirak olmaz.

Sehman Efendi: - Añlaşılmayan bir cay var. Ahâli intihabıyla müftü tayin olunacak. Bu kadar ahâli bir müftü intihab itmezler. Dört müftülükni cem‘ itmek mümkün degil. Dörtni cem içün bir reis lâzım. Tefrik degil. Belki hâcât iktizasınca amel itüv.

Şirvanski Efendi: - Rica iderüm söz uzamasun. Meclisde hazır olanlara melâl olmasun. Orada hem burada müftüler olsun. Riyâset meselesi degil, ruhâniyet meselesidir. İftirâka sebeb olmaz. Ehl-i İslâm işlerini idare âsan olsun içün lâzım orınlarda müftülük tesis olunsa ne zarar var?

10'ncı maddeye karar virildi.

11'nci madde okuldu.

Âlimcan Hazret: - Olacak reisimiz ministırlara tâbi olmasa idi, İmparator hazretlerine bilâ-vasıta hâcetlermizi ref itse idi.

Hâdî Efendi Atlasî: - Cemaat! Bu madde iki nizam usûlune mebnidir. Ministırlar bizleri helâk itdiler. Yahudiler gibi bizleri hem zulm itdiler. Alar arasında bizim âlim reisimiz bulmasun. Dumaya varacak âzâlarımız arasında degil bir âlim, on

âlim göndermek gerek. İski nizam usûlünden nefret kılamız. Bu maddeyi asla kabul kılmaymız.

Yusuf Efendi: - Mesele ehemmiyetlidir. Hâdi Efendi añlamamış. Bizim Rusya'da daha hürriyet meydana gelmemişdir. 1848 senede meşrutiyeti kabul iden Avusturya devletinde ahâli tarafından meclis-i mebusanda ne kadar vekilleri var ise de yine bir muteber reis-i rûhânileri var. Avusturya'da millet büyükleri iki nevi: Biri millet menâfiini müdâfi, mebusan arasından saylanmış ministır. Digeri ahâliden saylanmış büyük bir reis-i rûhâni. Böyle olmak hiç bir vakıt hürriyete münâfî degil. Mebusandan saylanmış ministır, ahâliden saylanmış büyük bir reis-i rûhâni hükûmet memuru olmayorlar. Hâdi Efendi ministırlar bize zulm itdi didi. Ministırlar mebusan arasından saylansa idi, bizim de saylanmış bir reisimiz olsa idi bize kim zulm ider idi?

Âlimcan Hazret: - Komisyonuñ maksudi beş müftini bir merkeze rabt itmekdir. Müftileriñ kuvvetleri az. Binaenaleyh kuvveti ziyâde bir âdem lâzım. Ministırlar yanında mı olur yahud başka yerde mi olur. Dokladda bu mesele açık kaldı.

Sırtlanof Efendi: - Şu revişde bir reis Ruslarda var. O bir prokuror pobedanosyef. Ruslar hemesi sögeler. Reis lâzım tügil. Sobraniyelermiz vilâyet mahkemelerine tâbi bulmasalar, Nâzırlar Şûrâsına tâbi bulsalar kifâye. Ministırlar yanında olsa bik mükemmel Rus bilmek lâzım olur. Bizde tabılmas. Sobraniye kuvveti ziyâde olsun. Mahsus bir âdem lâzım imes. Devlet Dumasında âzâlarmız olsa her hâcetimiz tamam olur, reis lâzım olmaz.

Âlimcan Hazret: - Dört, beş müftü sebebli iftiraka düşdük. Şu iftirakı nasıl cem' idelim? Bunun içün reis lâzım. Ehl-i İslâm hâcetini bilâ-vasıta îsâl iden bir âdem lâzım. Ehl-i İslâm hâcetini bilâ-vasıta îsâl iden bir âdem lâzım. Reis Pobedanosyef gibi olmaz. Pobedanosyef hükûmet fâidesine hizmet ider. Reis ahâli fâidesine olur.

Cemaleddin Hazret Kuramşin: - Cemaat! Söz reis gerek ya tügil? Benim fikrimce gerek tügil. Zîra hükûmet yanına karib bir reisiñ satun alunmak ihtimali var. Reis bir olsa ittihad bula, kuvvet bula didiler. Bu söz makûl tügil. Fas memleketi tamamen taraldı [dağıldı]. Türkiya'da karib oldu. Her şeyni bilâ-vasıta İmparatora îsâl itmek içün reis lâzım tügil. Dumaga âzâlar irsal ideriz. İmparatora bilâ-vasıta îsâl iderler. Bu güne kadar muvakkat müftülerni tecrübe ideyik. İhtimal reisden müstagni iderler.

Şah Girayef Efendi: - Doklad bik güzel olmuş. İttihadda kuvvet dimiş idik. Reis olmasa beş müftülük zimâmı nerede olur? Müftülerni birini digerine tâbi idüb bulmaz. Orenburg'da olacak reise her biri tâbi olur. Hükûmet-i meşrûta olsun, Cumhuriyet olsun her halde ministırlar olacak. Şu ministırlar arasında bizim İslâmdan bir reis olmak lâzımdır. Hükûmet yanında satın alınmak ihtimali var didiler. Bu söz dürüst imes. Zirâ ahâli ihtiyârıyla saylanmış reis her şeyde mesûl olur. Bunuñ özrine şu doklad müebbed degil. Lede'l-hâce tebdili mümkün.

İbrahim Efendi Baybekof: - İttifak-ı Müslimin idare-i merkeziyesi Peterburg'da olur dimiş idik. Reis de Peterburg'da olsa bik güzel olur. Birlik içün bir reis lâzım şübhe yok. Lâkin beş müftülükden bir reis nasıl saylanur?

Selim Giray Efendi Canturin: - Birniçe yerde müftiler olgaç elbette ittihad içün bir reisü'l ulema lâzım. Ministırlardan korkmak boş hayaldir. Bundan soñ Devlet Duması âzâlarından saylanacak ministırlar ahâlige zarar itmezler. Devlet Duması bulgaç satılmak yahud satın almak meseleleri kalmaz.

Hâdî Efendi Atlasî: - Zaman üzgerdi [değişti], üzgereçek. Gilecekte kim bilür neler bulacak? Lâkin bizler heman iskiçe ministırlar arasına bir reis göndüremiz. Reis bara da beyân ite. Her iş şulay bula da, bite. Bu bir boş hayaldir. Moromsinof da kuyrugnı alar arasında butab yürdü. Bize alardan bir fâide bulur diyib güman itmeñiz. Bunday hayallere aldanub yürümeñiz. Gilecekde bizim içün gayet parlak günler bulur. Duma'da bizden bir âlim degil, yüz âlim olur. Ministırlar arasında kuyruk butab hukuk himâye itmek bizim içün büyük ardır.

Âlimcan Hazret: - Hâdî Efendi'niñ sözleri bik yahşı. İstihzâ tarikinde söylemiş ise de ben afv kılam. Maksad her şeyni padişah hazretlerine bilâ-vasıta îsâl iden bir âdem, ministırlar arasına dâhil olur ya olmaz. Peterburg'da olur yahud diger bir cayda olur. Dokladda tayin kılınmamış, halk arasından intihab kılınsa hem güzel mütedeyyin olsa satılmak ihtimali baiddir. Milleti satacak âdem ministırlar arasında olsa olmasa da Peterburg'da tursa hem turmasa da satar. Maksad heme müftileri rabt itmek içün bir merkezde lâzım yahud tügil?

11'nçi madde makbûl.

12'nçi madde okuldu.

Şah Gireyef Efendi: - Zamanımızda her türlü garib meseleler başımıza kile. Fıkıh kitablarında bu meselelerin husûsi cevabları tabılmay [bulunmuyor]. Bizler hayretde kalamız. Haram olsa fiilinde günah, helal bulsa fâidesinden mahrum bulamız. Şu meselelerde zamanımıza muvâfık cevablar, fetvalar lâzım bula. Bir âdemiñ bu kadar cevablara kudreti malûm tügil. Şunday meselelerni hal itmek zamana münâsib cevablar virmek vazifesi şeyhülislâm mahkemesinde ulemalar elinde olsun. Reisü'l-ulema tasdik itmek, imza itmek vazifesiyle mükellef olsun.

Âlimcan Hazret: - Kararlar, fetvalar hemesi heyet elinde olur. Maddemizi öyle yazarız.

12'nci 13'nci maddeler makbûl oldu.

Nedvede müzâkereler devam itmekde idi. İsmali Efendi Gasprinski heyet-i riyâset ile bade'l musâfaha vedâ idüb Kırım'a sefer idecegini nedveye beyân itdi. "Kart babanı yaş balalar" omuzlarına küterüb büyük avazlar ile zaldan çıgardılar. Tabii nedve müzâkeresine sekte geldi.

Reis Efendi: - Doklad maddeleri makbûl oldu. Ben daha bir madde ziyâde iderim. Kagıdlarmızda yazmaz isek de yüreklermizde yazılsun! Maddeler maddesidiri İslâmiyet esasıdır! İslâm'da tefrika olmasun. Bu Sünnî, bu Şii, bu Hanefi, bu Şâfii dinilmesün. Şiilik, sünnîlik yok. İhtilâf bitsün. Muhammedilik şerefiyle iftihar ideyik! İslâmiyet livâsı tahtında hememiz bir karındaş gibi ictimâ ideyik.

Nedvede hazır ehl-i İslâmıñ kâffesi temam memnuniyetle dakikalarca mümted olan el sesleriyle izhâr-ı sürûr idüb "Sünnîlik, Şiilik yok; ihtilaf bitsün." cümlelerini bülend avazlar ile tekrar itdiler.

Reşid Efendi: - Cenab-ı Hüday bizi bir kelime ile cem itmiş. Lâ ilahe illallah kelimesiyle hememizi bir karındaş itmiş. İslâmiyetden maksad hemeñize malûm. Tevcid ile ittihad, her hareketimiz kelime-i hüdâyı i'lâ içündür. Kuvvetimiz esâsı ittihaddır. Heme ehl-i İslâm ehl-i Kur'an'dır. Ehl-i kıble, ehl-i Kur'an hemesi birdir. Adâvet bitsün. Kulûbda tenâfür kalmasun. Din karındaşlıkdır. Heme ehl-i İman nass-ı Kur'an ile karındaşlardır. Mü'min mü'mine muhabbet ider. Hakkaniyet hem emânet ile muâmele ider. Reis Efendiniñ arz itdigi madde gayet mühim maddedir. Maddeler maddesi dimeye, yüreklerde yazmaya şâyan bir maddedir. Reis Efendi'ye şu madde içün her ne kadar şükr ider isek de azdır.

Reis Hazretleri'niñ soñ derecede ehemmiyetli arzı nedvede hazır olan ehl-i İslâmı canlandırdı. Ruhâniyet dokladı 14'nçi madde ile ziynetlendi.

14) Ehl-i İslâm hemesi bir, mezâhib ihtilâfı ehemmiyetsiz? Umûmi bir "Riyaset-i Ruhâniye" tesis itmegi mânî degil.

Mekteb-medrese dokladınıñ dün kalmış maddeleri meydana koyuldu.

25'nçi madde okulub, kabul olundu. 27'nci makbûl oldu. 28'nçi madde okuldu.

Âlimcan Hazret: - Mekteb-medreseler iskiden birü mahalle halkı terbiyesinde, nezâretindedir. İmamlar fakat vekil olmak sıfatıyla mekteb-medreseleri idâre iderler. Medreseler idâresi imamlar elinden alınmak muvâfık degildir. Zîra medrese hayatı, bekâsı içün imamlar kadar ictihad iden âdem bulunmaz. Mahalle halkı idâreden âciz. Her âdem öz şuglu ile meşgul. Medreseniñ binası, imâreti mahalle halkınıñ mürâcatıyla olsa da medreselerniñ ekseri imamlar teşvikiyle, ictihâdıyla başka vücûda gelmişdir. İmamlar ictihâdından başka vücuda gelmiş medrese gayet nadir. İşiñ tabiatına göre de medrese idaresi imam elinde olmak tiyüşdür.

Bazı imamlar ıslah-ı medâris hususunda atâlet, bazıları hilâfına hareket idüb inad itmişler. İnkâr itmem. Lâkin imamlarıñ inadı mahalle halkı tarafından gösterilmiş inadlara nazaran yok hükmündedir. “İmamlar elinden çıgar, mahalle elinde ıslah olunur” dimek bir boş hayaldir.

Müsülmanlar, imamlarnı tâzim iderler. Din hem ilim umûrunda imamlarnı ihtirâm iderler. Hüday ile özleri arasında vasıta itibar iderler. Şuña göre millet hiç bir vakıt iñ ehemmiyetli ilim işini, medrese idaresini imamlar elinden almaya razı olmayacak.

Lihâza, in aslah olan şey medreseler, imamlar idaresinde olsun. Mahkeme-i İslâmiye medreselere nezâret itsün. İmam özi yahud heyet-i idare müşaveresiyle medrese işlerinde tasarruf itsün. Eger yekbare medreseler imamlar elinden alınur ise, bu derecede def‘î inkılab imamlara te‘sir ider. Hâricden muallimler gilse, beşeriyet sebebli imamlar her türlü fitneler sa‘y iderler. Neticede matlûbuñ tamamen zıddı hâsıl olur.

Şirvanski Efendi: - Cemaat! Âlimcan Hazret sözi pek makûl. Medrese ıslâhına ictihad iden imamlar var. Lâkin gayet nâdir. Âlimcan Hazret hem âlim hem mütedeyyin oldıgından elbette medrese o zâtın öz ihtiyarında, öz idaresinde kalsa zarar yok. Lakin mollalarıñ ekseri Âlimcan hazret gibi degil. Medreseler molla efendiler teşvîkâtıyla

vücûda gelmiş ise mahalle halkınıñ ıslâh-ı medâris meselesine inadları da molla efendiler igvâsıyla vücûda gelmişdir. Mollalarıñ ekseri medrese ıslâhını istemezler. Galiben ıslâh-ı medâris hilâfına hareket iderler. Mektebler-medreseler molla efendileriñ idaresinde buluv pek münâsib degil. İntihâb olunmuş heyet idaresinde olsun. Halk ihtiyarına teslim olunur ise bir heyet teşkil iderler. Heyet nezâret ider.

Abdullah Efendi İsmetî: - Mekteb-medrese meselesinde umûmun menâfiini mülâhaza tiyüş. İdare kim elinde olsa ıslah olunur? Mülâhaza itmek tiyüş. Böyle meselelerde şahsi faidelerni umûmi maslahatlara takdim itmek muvafık degil. Medrese binasına, imâretine sa‘y itmişler, inkârımız yok. Lâkin minnet itmesünler. Talebeleri terbiye itmişler ise, kusur da itmişler. Terbiye itmişler ise, biz şükr ideriz. Lâkin anlar medresede kusur iskice kalsun dirler mi? Mahalle halkı imamlarnı tazim ider ise, biz de tazim ideriz. Lâkin tazim itmekden hüday ile özi arasında vasıta itibar itmek lâzım degil. İslâmiyetde hüday ile abid arasında vasıta yok.

Mekteb-medrese idaresine iñ aslah kim? tâyin kılurga tiyüş. Yoksa ıslâh meselesinde medrese molla elinde kalsun dimekde gına fâide yok. Umumuñ menâfiine hizmet ider bir elde olsun. Bir molla elinde gına olmasun.

Bir âdem - Medreseler imamlar elinden alınsa hazretler arasında fitne çıgar yek bare almak münâsib imes.

Abdulla Hazret: - Bu söz añlamavdan kile. İmamlar elinden medrese alınur dimedik. Medrese imamlar kolunda gına kalmasun didik. Bir heyet kolunda olsun. İmamlarıñ ekseri müstebid bula. Özi ıslâh itmey. Başkaga yol virmey.

Şah Girayef Efendi: - İmamlar fitnesi hemesi kursak meselesinden kile idi. Bundan soñ fitneler, davalar havfı bulmas.

Hâdî Efendi Atlasî: - Medrese imam kolundan alınsun disek de, Âlimcan Hazret kibi müderrisden alınsun dimedik. Ehliyetsiz imamdan alınsun gayretli, ictihadlı imamdan alınmasun. Beleş aşab yürüvçi imamdan alınsun. Hizmetinde mukayyed imamdan alınmasun.

Âlimcan Hazret: - İmamlarnı vâsıta didim. Yani Allah’ga münâcatlarında duacı îtibar kılalar.

Carullah Hazret Akçurin: - Cemaat! Medreselerni imamlar elinden aluvda bik küb zararlar bar. Evvelâ iki biñleb yahşı imamlarnı tatil lâzım bula. Sâniyen,

imamlardan alur isek muallimler lâzım bula. Muallimlerge mâhiye [aylık] lâzım. Mektebleriñ ekserinde mâhiye virürlik kudret yok. İmamlar kolundan alınsa mektebler muattal kalur. Balalarnı okuturluk kişi bulmas. İmamlar bu zamanga kadar okutdılar. Dinimizni muhâfaza itdiler. Hazırda mekteb-medreseni imamlar elinden cebren alur isek bir kadar insafsızlık bulur. Ayıb hemesi [suçun hepsi] özümüzde imamlarda tügil. Hememize birlikte hizmet iterge gerek. Ahâli terakkî ider ise imamlar da terakkî iderler. Mekteb-medreselerni ıslâh içün imamlardan almak lâzım tügil. Almaz isek de muradımızca ıslâh mümkün. Yahşı okutur ise okutur. Yoksa orununa muallim alurmız.

Abdulla Hazret Apanay: - Carullah Efendiniñ sözini hiç añlamadım.

28'nçi madde hem diger kalmış maddeler okulub tamam oldu.

Abdulla Hazret Apanay - Mekteb-medrese komisyonunuñ dokladı tamam oldu. Daha arz kılınacak şey var:

1906 sene 31 Martda Maarif Nezâreti tarafından ecnebi milletler ibtidai mekteblerine mütealik nizam neşr olunmuş idi. Şu nizâmıñ ekser maddeleri bizim İslâm mekteblerine ıslâh münâsib degildir. Beş biñ kadar Orenburg Müsülmanları Sahrada cemiyet yasab şu nizâmıñ maddelerini bir bir okub müzâkere itmişler. Her birini muhâlif görüb protesto ilân itmeye karar virmişler. Orenburg Müsülmanları bizim cemiyetimize müracaat idüb şu nizâmı fesh itdirmek bâbında bir çare görmegi rica itmişler. Şimdi bizler şu meseleyi heyet-i riyâsete havâle ideyik. Heyet-i riyâset bunuñ çaresini görsün.

Nedve buña razı oldu.

Abdulla Hazret - Mekteb-medreseler ıslâhı içün program tertib olundu. Bundan soñ inşallah mektebler-medreseler ıslâh olunur. Programga abdırab kalmamız. Lâkin mekteb-medreseni ıslâh içün muallimler lâzım olacak. Hazırda bizde muallimler bik az. Elbette muallimlerni çitden davet itmek lâzım olur. Lâkin hemenize malûm çitden okub gelmiş âdemlere Rusya'da talim ile iştigal itmek zogon tarafından memnû. Bu zagonnıda fesh itdirmek lâzım.

Mekteb-medrese komisyonunuñ dokladı tamam oldu.

Cemiyet arzusuyla meclise 9 saatde fâsıla ilân olundu.

Fâsıla Esnasında Heyet-i Riyasetiñ

4'nci Meclisi

İbtidâ şu gün soñ gün olub olmamak meselesi müzâkere olundu. “Son gün olacak, her nasıl ise de şu gün meclisni devam itdirüb lâzım olan meseleleri hal itmek gerek.” Fikri ittifaken makbûl oldu.

İdare-i merkeziye âzâlarını rey-i hafî usûlüyle intihâb itdirmek, intihabnâmeler teftişini dört-beş komisyona havâle itmek, komisyonlar şu iş ile meşgul iken, meclisni devam itdirüb diger meseleleri itmam itmek fikri ittifaken makbul oldu.

Heyet-i riyâset 6'ncı madde hakkında şu kararı kabul itdi. İdare-i merkeziyeye tahmîl olunacak vazifelerden iñ mühimi Rusya Müsülmanları içün bir siyâsî fırka teşkil itmek. Yani bir tarafdan nizamnâme hazır idüb fırkanıñ resmiyetine ictihad itmek, diger tarafdan âzâlar cem‘ idüb siyâsî fırkanın bilfiil vücûduna sa‘y itmek.

7'nçi madde hakkında: Müsülmanlar ittifakınıñ vâridâtı, diger partiyalar vâridâtı gibi âzâlardan alınacak âzâlık misalleri, ehl-i hayrat tarafından virilecek iâneler. Neşriyâtdan hâsıl olacak fâideler, hem de başka cihetlerden vârîd olacak paralardır.

Şu meseleniñ tafsilen müzâkeresi idare-i merkeziye ictimâına te‘hir olundu.

8'nçi madde hakkında: Müsülmanlar ittifakınıñ bir Rusca bir Türkce cerideleri bulunacak. İdare-i merkeziye mümkün olan vesileler ile şu iki cerideniñ Peterburg'da neşrine ictihad idecek. Şu ceridelerde Rusya Müsülmanlarnıñ hukukları himâye kılınub, ittifakıñ efkârı neşr olunacak.

15'nçi madde hakkında: Umum Rusya Müsülmanlarınıñ gelecek

dördünci nedveleri 1907 sene 10 Avgust'da Nijni Novgorod'da olacak.

Böyle senede bir defa olacak nedveler, siyâsî fırka nedveleri olmayınca, umum Rusya Müsülmanlarınıñ her nasıl fırkaya mensub olsalar da umûmî ictimâları olacak. Bu nedvelerde Rusya Müsülmanlarınıñ umûmuna taaluku var meseleler müzâkere olunacak.

16'ncı madde hakkında: Nedve meclisleriniñ protokolü, nedveniñ kararları mümkün kadar tiz zamanda idare-i merkeziye tarafından neşr olunacak. Bundan hâsıl olabilecek vâridât Rusya Müsülmanları ittifakı fâidesine hesab olunacak.

Soñra nedvede okunacak kararları, telegramları gözden geçirdiler. Bunuñ ile heyet-i riyâsetiñ 4'nçi meclisi tamam oldu.

Fâsıladan soñ on saat raddelerinde meclis başlandı.

Yusuf Efendi: - İki komisyon dokladı tamam oldu. Dokladlar söylenmiş sözler hemesi protokolde derc olunur. Stenografiya ile olmasa da mümkün kadar mükemmel olur. Protokolüñ radde komisyonunu işlerinde tâdil lâzım olur ise tâdilât icrâsına razı olacakmısız?

Lâzım orunlarda tâdilât icrâ itmek ihtiyârını nedve heyet-i istişâreye virdi.

Sırtlanof Efendi: - Komisyonlarda hizmet itmiş muhterem efendilere teşekkür ideriz. Az zamanda büyük hizmetler hazır itmişler.

Nedve bir agızdan teşekkürât beyân itdi.

Aligayef Efendi: - Komisyonlar küb iş kılmışlar, rahmet. Lâkin bugün burada yazılmış şeyler kagıdda kalmasa idi. Kaytub hememiz ictihâd itsek idi. Bu işlerni hememize vacib bilüb ictihad ile icrâ itsek idi.

Reis Efendi: - Abdulla Hazret program komisyonunuñ dokladını okur.

Abdulla Hazret: - 17'nçi Avgust meclisinde heyet-i riyâset Rusya Müsülmanları içün bir siyâsî fırka teşkil itmegi nedveye arz itmiş idi. Heyet-i riyâsetiñ arzı nedve tarafından kabul kılınmış idi. Her bir siyâsî fırka içün bir program lâzım oldugundan heyet-i riyâset bir muayyen program kabul itmegi de nedveye arz itdi, nedve kabul itdi. Soñra siyâsî fırka içün bir idare-i merkeziye gerekligi, hem de bu idare-i merkeziye on beş kişiden ibâret olub üçiniñ dâima heyet-i dâime ismiyle Peterburg'da ikâmet idecek karar kılınmış idi.

Yine de mezkûr meclis on beş kişiden ibâret bir komisyon intihâb idüb, şu senede Yanvar ayında tokuz gün zarfında tafsilen müzâkere soñunda muvakkaten kabul kılınmış program müzâkeresini komisyona havâle itmiş idi.

Komisyon program müzâkeresi içün iki defa ictimâ itdi. Programnı başdan âhirine kadar tamamen tedkik ile müzâkere itdi. Bazı madde ibarelerini bir kadar tâdil idüb, bazı maddelerde bir kadar şeyler ziyâde itdi. Program maddeleri arasında Müsülmanlarga zarar şeriat ile akılga hilâf hiç bir şey görmedim. Heme Rusya Müsülmanları içün muvâfık gördi.

Alay bulsa da komisyon bu programnı müzâkeresiz muhâkemesiz kabul kılıñız. “Yarar bik yahşı” dimek fikrinde degil.

Lâkin 74 maddeli bir programnı böyle zor cemiyette müzâkere kıluv âsân tügil. Programda dinî, siyâsî, iktisadî, nizamî meseleler var. Ekseri müşkil. Bu meselelerni

müzâkere itmek içün bik büyük dikkat gerek. Uzun fikir gerek. İñ azında bir hafta vakıt gerek. Cemiyetimiz beş gün devam itdi. Bundan soñ bir hafta yahud beş gün devam itüv ihtimâli yok. Elbette cemiyette bu programnı tafsilen müzâkere itüv mümkün tügil bulub kaldı.

Şuña göre komisyon arz kıla. Cemiyet bu programnı hazırda katî suretde kabul itmese de Müsülmanlarnıñ siyasi işlerinde amel içün gına siyasi işlerde idare-i merkeziyege hatt-ı hareket gösterebilecek birer haber itüb gine, muvakkat tarzında kabul itsün. Hem de cemiyet programnıñ tafsilen müzâkeresini lâzım orunlarda tadil itüvni idare-i merkeziyege ilzâm itsün.

İdare-i merkeziye programnı tafsîlen karar, noksanı var ise tekmil ider. Ehl-i İslâm menfaati içün lâzım olan tâdillerni icrâ ider. Ziyâde kılınacak yahud iskât kılınacak maddelerni tayin ider. Gelecek nedve ictimâına kadar program içün lâzım olacak her şeyni hazır ider.

Gelecek nedvede bunuñ hemesini umum Müsülmanlara arz ider kabul itmeye şâyân ise kabul iderler. Degil ise yine tâdil itmek içün te‘hir iderler.

Efendiler! Böyle itmek acib degil. Herkes, her millet öyle ider. Her program şu tarzda vücûda gelür. Program her ne kadar mükemmel ise de, tenkid kılınsa yine noksanı zuhûr ider. Her şeyni zaman tekmil ider. Program bir gün, iki gün müzâkere ile gına tekmil olunmaz. Hayatdan çıkmış şey kâmil olur. Her milletiñ hâcetine muvafık olur.

İdare-i merkeziye gelecek seneye kadar hayatdan tecrübeden istifâde idüb lâzım şeyleri hazır itsün. Hazırdan âzâlar kayd itmeye başlab, ehl-i İslâm ittifakınıñ resmiyetini tasdik itdirmeye sa‘y itsün. Devlet Dumasına saylav zamanında Müsülmanlar içün fâideli olacak suret-i hareketi tayin itsün.

Ayaz Efendi Çingiz: - Cemaat! Hâzırda program hakkında biraz söz söyleyim. Niçe gün mukaddem program hakkında uzun neza'lar bulgan idi. Bik katı kıçkırışlar bulub, biz programnı kabul kılmagaç teftiş itüv içün programnı bir komisyonga tapşırgan idik. Komisyon bizge ille niler beyân kılur indi diyib kütüb bavurganda komisyon bizge eyte. Siz bu programnı kabul kılmasanız da amel gine kılub turuñuz. Bu nindi söz bula. “Siz Hıristiyanlıknı kabul kıyamasınız da çukunub gına turunuz” digen şekilli söz bula. Kabul kılmayınça amel itüv mümkün tügil. Program meselesi bik zor mesele. 20 milyonluk Müsülmanlar isminden hiç karamayınça, bilmeyinçe program

kabul idiñiz dimek makûl tügil. Vicdanlı akl-ı selim sahibi bunday teklifni kabul itmez. Siz 15 rublelik bir kagıd yazdırsanız da okub añlab bitürmeyinçe bik tiz gına koluñızını koymaysız. Program şekilli zor işlerde teftişsiz kabul itüv bir de yaramiy. Siz de elbette bunday manasız tekliflerni kabul kılmazsız. Biz bu programnı körgenimiz hem işitgenimiz yok. Ebi babaylar indi bilmeyinçe işlemegenlerdir, deyib hiç bir vakıt kabul itüv ihtimalimiz yok. Elbette baylarga gına yıraklı itüb yazılganda uyaluvlarından okumasdan gına kabul itüvni teklif iteler. Yeter indi bizlerge baylar küyünü küylerge halknıñ iñ küb sınıfı kırestiyanlarnı, raboçilerni yaklarga gerek. Dumada baylar gına bulgaç alar heman halknıñ kanını içerge gına zakon yasarlar. Program maddelerini birer birer müzâkere kılayık, tenkid kılayık. Soñra yarasa kabul idermiz. Bu program ile vekillermiz dumaga bardılar. Hiç bir nerse kılmadılar.

Fuad Efendi: - Cemaat! Bugünge kadar cemiyetde iki meseleni, mekteb-medrese meselesini hem de rûhâniyet meselesini müzâkere itdik. Nâçar mı, yahşı mı kabul itdik. Kabul itgen nerselerni ictihâd kılub vücûdga da ihtimal çıgarur, biz bu iki yeñgil meselelerge dört gün sarf itdik. Hâzır indi siyâset meselesine geldik. Dinimiz içün de, dünyamız içün de iñ lâzım mesele mekteb-medrese işleri içün de, rûhâniyet işleri içün de siyaset lâzım. Ulûm, maarif içün de, din içün de siyaset lâzım. Bütün Rusya Devleti'nde ahvâller, hareketler siyaset işlerine taalluklu. Bunday büyük mesele de komisyon bizge ni ite? 20 milyon Müsülman isminden heme Müsülmanlarga taalluklu bulgan programnı hiç okub karamasdan içinde ni bar ni yok bilmesden amel içün gına kabul kılıñız diy. 20 milyon halk isminden okumayınça, karamayınça bu programnı niçün kabul ideyik? İhtimal anda bik küb halklarga zararlı nerseler bardır. Okumayınça, karamayınça 20 milyon halk isminden kabul itüv hiç akılga sıgan iş tügil. Maddelerni birim birim okuganda program naçarlıgı yaramaslıgı mâlum bulacagına göre, komisyon perde arkalıgına işini ütgermekçi bula. Maddelerni birim birim okurga vaktimiz yok diyler. Vakitleri bulmasa taşlasunlar, kaldırsunlar. Niçün 20 milyon halk isminden programnı kabul kılıñız deyib teklif kılalar. Maddelerni birim birim okumayınça kabul itsek bizge ayıb. Karamayınça kabul kılıñız dise komisyonga ayıb. Okumasdan görmesden kabul ite görmeñiz. Cemaat! Oyun iş tügil. Bik küb Müsülmanlarga zarar bulur. Âhir sözüm: Madde madde okumasdan kabul kılurga yaramiy.

Timur Şah Sılavyof: - Cemaat ben uzgan [geçen] saylavda buldum. Biz Kadetler ile birge koşulub sayladık. Müsülmanlar programında şeriatge muhâlif orunlar

var deyib ulemalar söylediler. Dumada vekillermiz de ihtilâf kıldılar. Program program tügil. Kaçınub pusunub gına pilav yanında, ustal etrafında on-on beş kişiniñ gına yasagan nersesi, 20 milyon Müsülman isminde niçük itüb kabul kılayık? Hiç bir âdemge körünmegen, bilinmegen program bizge niçük yarasun? Dumaga bargan çilinlermiz hemesi ittifakçılar ebedi, öz programları ile ni kıldılar? Bundan soñ da şulay bulur.

Sırtlanof Efendi: - Programnı komisyon iki gün karadı. Prezidyumdan âzâlar az idi. Bütün âdemler var idi. Komisyon programda yaman nerse körmedi. Kabul itdi. Yaşlar programnı okumasdan, görmesden kabul itüv dürüst tügil diler. Komitit programnı her tarafga taraltur görürler, okurlar. İstegen âdem kabul iter. Hiç bir âdemni okumasdan, görmesden kabul kıl deyib teklif kılganımız yok. Bu program evvelde taralgan idi. Her yerde okudular, gördüler. Hazırda bir komitit saylansun gelecek senege kadar teftiş itüb koysun. 4'nçi siyezdde müzâkere kılınur. Küb mertebe okulur da, ahirde hal kılınur. Yaşlar bu program Kadetler programı deyib eyteler. Yok, tügil. Küb orunlarda Kadetlerden solda. Yaşlar eyteler: Programda raboçiler krestiyanlar hakkında bir nerse yok. Dürüst, tügil okusunlar, görürler. Raboçiler hem de krestiyanlar fâidesine bik lüb nerseler bar. Alarga yine ni gerek iken? Âdemler atmak, bombalar taşlamak gerek mi?

(Yaşlar protesto yasadılar: Biz kişiler ötürürge kuşkanmız yok. Sözini kaytarub [geri] alsun. Avazlar küterildi. Sırtlanof Efendi “sözümni kaytardım” dimeye mecbur oldu.)

Sırtlanof Efendi devam itdi: - Yaşlar eyteler. Hürriyet yolunda kanlar, canlar töküldi, hesabsız âdemler kurban buldu. Hürriyetden siz de istifâde itdiñiz. Siz de hürriyet yolunda kurban bulgan âdemler gibi hareket idiñiz. Alar şekilli siz de can ayamañız, canlar da ayamañız. Bu söznüñ manası ni iken? bomba taşlañız, âdemlerni ötürüñüz manasında tügil mi? Manası bir, mazmûnı bir. (Yaşlar sükût itdiler.) Yaşlar eyteler: Program yaramiy, program yaman. Program taralganına bir sene bulub bara. Ni içün hazırga kadar bir gına zararlı maddesini göstermediler. Tabkan bulsalar gösterüv gerek idi. Hazırga kadar saklavda ni faide bar. Biz programnı perde arkalıgına ütkermekçi bulmaymız. Cemiyet vakıtı bulsa müzâkere kıluvdan biz kaçmaymız. sorab karañız. Dört-beş gün kalub program kararga razı bulacak kişi tabar misiz?

Abdulla Hazret: - Yaşlar disem de bula, Sollar Partiyası disem de bula. Yaşlar eyteler: Programnı kürgenimiz işitgenimiz yok. Okumasdan, körmesden, içinde ni bar ni yok bilmesden programnı niçük kabul iteyik.

Yaşlarnıñ bu sözleri öz muradlarını mâtur itüb gösterüv içün gına, yoksa programı görmedik, bilmedik, okumadık dimekleri yalgan. Kördiler, bildiler, okudular. Program Rusca, Türkce taraldı. Her kim okudı, her kim bildi. Ceridelerde tenkid kılındı. Şulay bulsa da henüz komisyon muvakkat suretde gına rehber olsun. Bir karalsun, beş karalsun, on karalsun. Soñra kabul olunurga yarar ise kabul kılınsun diy.

Timur Şah Efendi eyte: Pilav yanında, ustal etrafında on-on beş kişi yasagan programnı 20 milyon millet isminden nasıl kabul kılayık? Cevab: Program yanında aş aşav, çay içüv program aybını mûcib tügil. Aşamayınça, içmeyinçe turub bulmay, hemeñize malûm. Peterburg'da cemiyetimize ruhsat yok idi. Şuña göre muztar buldular. Pilav meclisi, çay meclisi yasab iş karadılar. Benim gümanımca aş yanında, çay ustalında buluçılık hiç bir noksanı mûcib tügil. Timur Şah Efendi eyte: Hiç bir âdemge körünmegen, bilinmegen program bizge niçük yarasun? Cevab: Peterburg'da tokuz gün zarfında tafsîlen karaldı. Her tarafdan gelmiş yüzden ziyâde vekiller bar idi. Rusca, Türkce tab olunub taraldı. Her tarafda okudular. Orenburg'da beş biñ mikdarında Müsülmanlar cemiyet yasab programnı başdan âhirine kadar tafsîlen tedkik ile müzâkere kılmışlar. Elbette Timur Şah Efendi de beş biñ Müsülman arasında bar idi. Heme maddelerni kabul kılganlar. Dört beş madde hakkında öz mülâhazalarını yazub Doktor Cihangir Efendi Bayburin vasıtasıyla bizim şu cemiyetimizge yibergenler. Programda şeriatge muhâlif orınlar bar deyib ulemalar söylegeni yok.

Sollar eyteler: Madde madde okuganda programnıñ yaramaslıgı, kerek tügilligi malûm bulacagına göre komisyon perde arkalıgına işni ütkermekçi bula. Cevab: Progragramnı tab itdik. Her tarafka neşr itdik. Her kim okusun, her âdem görsün. Yaramas maddesi var ise göstersün. Perde arkalıgına işni yürütmedik. Biz hiç bir âdemniñ agzını baglamadık. Yaramagan maddesi bulsa niçün göstermediler, filan madde zararlı deyib gazitelerinde yazmadılar.

Sollar eyteler: Programda raboçiler hakkında hiç bir nerse yok. Program baylar programı. Cevab: Bu yalgan. Raboçiler hakkında bik küb nerseler bar. Raboçiler faslında ikinci maddede günde sekiz saatlik yahud yedi saatlik iş meselesi var. Krestiyanlar hakkında hem de başka sınıflar hakkında mümkün kadar fâideli işler

gösterilmiş. Fakat sollar murâdınca baylar yerine taleb alub krestiyanlarga virüv meselesi yok. Kişiniñ mülkini talav şeriatimizde haram bulganga köre, biz ol meseleni programda yazalmadık. Zîra bizim iñ mukaddes şeriatimiz o kadar şeyni, yani mal, mülk talavnı tahammül itmey. Biz şeriatden tış nerseni kılurga yahud koşarga razı tügil. Her şeyde şeriat ahkâmını riâye kılurga ictihad kılamız. Eger de şeriatimiz kişiniñ mülkini, baylarnıñ yerini talarga yariy zarar yok dise idi, sollar hâtırı kalmasun indi "diyib" ol meseleni de programda yazar idik.

Sollar eyteler: Bizniñ vekillerniñ Dumaga baruvundan fâide yok. Bardılar, ne kıldılar? Cevab: Bu söz orunsuz ceridelerde yazılgan bulsa da insaf nokta-i nazarından bu söz asla dürüst tügil. Hükûmet ihtiyâr virmegeç ne kılsunlar? Dumada kaysı partiya iş gösterdi de bizniñ Müsülmanlar kıldı?

Sollar eyteler: Dumada bizden burjuvalar gına var idi. Alardan raboçilerge krestiyanlarga fâide bulmas. Alar heman halknıñ kanını içerge gına zakon yasarlar. Cevab: Dumada burjuvalar gına bulsa da alar nindi meselede kovuldular? Yer! İrik! diyib kim içün kıçkırdılar? Viborg Vuzozvaniyesinde kimler kol koydular?

Reis Efendi: - İşler çok, vakıt yok. Sollar komisyon dokladına itiraz itmişler idi. Komisyon cevab virdi. İş gerek, cidâl meydanı degil. Bir âdem iki defa söylememek kâidedir. Kayıd bitdi. (Reis Efendi teklifi makbûl.)

Kebirof Efendi: - Sırtlanof program yarar didi. Elbette Sırtlanof şekilli dovermanlarga yarar. Efendiler şu programnı okumayınça kabul itmeñiz. Zarar bulur.

Celal Efendi Muinof: - Bize didiler, vakıt tar. Komisyon usandı. Bu şeyleri karamayub kideyik. Heme Müsülmanlar iş oyun degil, ehemmiyetlidir. Yazık olur bize böyle ider isek!

Cemaleddin Hazret Kuramşin: - Ben iñ evvel komisyon teklifini kabul iderim. Komisyon tarafından söylenmiş sözi tasdik iderim. Müsülmanlarnıñ hemesi degil ise de bik küb âdem programnı gördi, okudu, bildi. İçinde ni bar ni yok bik küb âdemge malûm buldu. Ben Dumada çilin idim. Yaşlar didiler: Dumada Müsülmanlar ne kıldılar? Togru, itirazları varid. Dumada Müsülmanlar bir şey de kılmadılar? Lâkin başka partiyalar, sullar partiyası ne kıldılar? Biz bu yaşlarnı Dumaga göndüreyik bakalım ne kılurlar? Çitden turub söz söylemek, ayıb körmek bik âsân. Dumada iş kıluv alay tügil.

Sollar eyteler: "Tartışuvdagına tabarsın öz hakkıñnı" Dürüst, tartışayık. Lâkin ne ile tartışayık? *Çükiç* jurnalinde yazılgança kavim arkanları ile mi tartışayık? Hazır indi biz kimge itimad kılayık? *Çükiç* jurnali sözine mi? Sollar söylegen sözge mi? Devlet Dumasında hiç bir partiyadan soñga kalmadık. Başkalar kılgan işni biz de kıldık. Kara halk içün yer, irik içün gayret itdik! Arslanlık gösterdik! Âzâlar arslanlıgına Dumanıñ kapanması kün gibi delil!

Hasan Efendi Mâmin: - İki seneden birü cemiyet! cemiyet! diye diye Müsülmanlarnı davet itdik. Gazitelermizi cemiyet, cemiyet avazları ile tolu itdik. Hesabsız meşakkatler ile hâzır indi bu kadar Müsülmanlarnı buraya cem itdik. Maksad mühim meselelerde müzâkere itmek idi. Hazır indi komisyon iñ mühim meselelerde bize agız açmañız söz söylemeñizdi! Bütün zahmetlerni meşakkatlerni berbad iterge ictihad kıla. Bizde her türlü sınıf var. Kübrek amele sınıfı. Amele sınıfınga yaraklı iktisadî, siyasi program lâzım. Her kim bunı bile. Komisyon da bik yahşı bile. Bir de yaramagan programnı kabul itüvden ne faide bulur iken? Burada okusunlar. Körmegen, bilmegen programnı nasıl kabul kılayık? Göstersünler!

Carulla Hazret Akçurin: - Sollar yaman diyler. Yaman maddesini göstersünler. Taraldı, her yerde okuldu. Okumagan bulsalar üç tiyinge, dört tiyinge alub okusunlar. Körmedik, bilmedik diyler, yalgan eyteler.

Abdulla Hazret: - Avaz ile söylengen sözni isteseler idi, on mertebe söylengen sözni bir gına mertebe añlasalar idi. Aratorluk gösterüv içün gına on mertebe söylengen sözni kırk mertebe söylemeseler idi. Raboçiler, krestiyanlar fâidesine programda hiç bir nerse yok diyler. Yalgan, bar! Başka partiyalar programında bulgan nerseler bizniñ programda bar. Dürüst, bizniñ programda kişi mülkini talav, baylar yerini tartub aluv yok. Akılga da şeriatge de hiç muvafık bulmaganga göre, programda yazarga yaramay. İslâm şeriatine muhâlif bulgan maddeni Müsülmanlar programında yazarlık gücümiz yok!

Seyid Giray Efendi Alkin: - Yaşlar "Heme Müsülmanlarnı bir programda, bir partiyada yasab bulmay. Müsülmanlarda türli klaslar, türli sınıflar bar" diyler. Ben alarga cevabda eytem: Bizde sınıf cihetinden başkalık ni kadar küb bulsa da, din cihetinde bizde birlik bar. Dinge tigen çakda düşmanlık, başkalık arada kalmay. Heme Müsülmanlar bir bulalar. Müsülmanlar her yerde din fâidesini, din hürriyetini her fâideden, her hürriyetden alda göreler. Dumaga saylanuvdan evvel baña yedi biñleb

mekreler tarafından vekiller gelüb gitdiler. Din içün kılgan vekillerge ben hukuklar, hürriyetler togrusunda söz söyledim. Halkga bulgan bizge de bulur. Bizniñ içün din gerek didiler. Dumaga saylangaç yiñe bik küb Müsülman krestiyanları kildi. Alarda yer işleri de bar idi. Dumada sizge yer, hürriyet pravalar alur biz indi didim. Ruslarga bulgan bizge de bulur. Bizge mekteb, mescid, din hürriyetlerini alıñız diyib cevab birdiler. Ben bundan añladım. Bizniñ Müsülmanlar içün din her nerseden azizrek. Müsülmanlar arasında klas cihetinden küb başkalık bulsa da, sollar tabirinçe düşmanlık bulsa da din meselesine kilgende alar hemesi birge bula. Müsülmanlar içün yerden de, irekden de alda din! Müsülmanlar her vakıt dinni dünyadan alda tutalar. Hiç bir vakıt dinni dünyaga satuv ihtimalleri yok. Sollarnıñ Müsülmanlar hiç bir vakıt bir partiyada buluv ihtimalleri yok digen sözleri dürüst tügil. Müsülmanlar hiç bir vakıt ikige bölünmesler disek bikrek dürüst bulur. İslâm bir! Müsülmanlar da bir!

Şah Girayef Efendi: - Program siyâsî program oldıgından tafsîlen madde madde karab bilmek tiyüş. Yoksa bazı Müsülmanlarnıñ hukukı zâyî buluv ihtimal var.

Veli Efendi Seydeşef: - Cemaat! Programnı kabul itüv ihtiyarı didiler. Öyle ise niçün şu cemiyetde umum Müsülman isminden kabul itüvni teklif kılalar? Alkin Efendige Mekruhlar Müsülman krestiyanları kilgenlerde bizge her şeyden evvel din gerek digenler, togru. Alar din cihetinden zulm körgenge göre, dinni takdim kılalar. Heme Müsülmanlar din cihetinde bir bulsalar da; kursak kise meslesinde hiç bir vakıt birge bulmaslar.

İsmail Efendi Gasprinski: - Hazret! Program meselesinde pek uzun müzâkereler, bahisler devam itdi. Sag tarafdan hem sol tarafdan pek çok söz söylendi. Añlaşılmayan bir şey var. Ama añlaşılsa yahşı olur idi. Bilmem hâtırıñızda var mı. Ben iki gün mukaddem sizlere söylemiş idim. Siyâsî programlardan, siyâsî meselelerden bahs itmeye hakkımız yokdur dimiş idim. *

Peterburg'da tertib olunmuş programı tamamıyla kabul ider isek ihtimal zarar olur. Ben o kadar mesuliyeti tahammül idemem dimiş idim. Şimdi şu gün añlaşıldıgına göre, syezdiñ programı tamamıyla bakmaya vaktı olmadı. Dimek syezd benim fikrime geldi. Program kaldı. Şimdi komisyonuñ tavsiyesi hasebince bir nice âdem intihab olunsun. Baksunlar. Tenkid itsünler, ıslah itsünler. Gelecek syezdde ya kabul ideriz,

* Gasprinski cenabları seferi azim itmiş ise de "Kart babaya yaş balalar" müsaade virmeyüb, omuzlarında Kırım'a iade itmiş idiler.

yahud red ideriz. Prezidyum buña razı, siz de razı olsañız hakkıñız, ihtiyarıñız var. Sol karındaşlarmıza gelince: anlara gazab kılmañız. Anların da hakkı var. Hürriyet güzel şeydir. Herkes arzu ider. Oñlarda [sağcılarda] bir hak var ise sollarda da o hak var. Programnı kabul itmek itmemekde herkes muhtar, yasalmış lâkin tamam olmamış.

Yusuf Efendi - Mesele gayet ehemmiyetli meseledir. Celâl Efendiniñ sözi togrı. Madde-be-madde tafsîlen müzâkere kılınacak ise, dört beş gün daha ikâmet iderim. Lâkin bilmek gerek. Ahâlide tahammül kaldı mı? Bir hafta degil iki hafta tedkik kılınacak ise de, program ıslâh olunacak. Hiç bir vakıt cerh olunmayacak. Zîra maddelerden her biri insanñı iñ asıl hukuklarından, iñ lâzım hâcetlerinden, iñ zâhir faidelerinden ibaretdir. Tedkiken müzâkeresi suretinde sıhhati tebeyyün idüb makbuliyeti ziyâde olacakdır. Hiç bir vakıtda şu programnı kabul itmek millet efradına cinayet olmayacakdır. İnsana mesuliyeti icab itmeyecekdir.

Böyle şeylerde itiraz iki kabilden olabilür. Biri: Programda filan madde filan cihetden zararlıdır dimek gibi. Digeri: filan madde filan türli olsa daha evlâ olur idi dimek gibi. Lâkin teessüf iderim bizim programımıza tevcih kılınmış itirazlar şu iki kabiliñ hiç birinden degil. Bize itiraz idenleriñ bazıları programlarñızı görmedik bilmedik dirler. Program Rusca, Türkce tab olundu. Her tarafa neşr olundu, her tarafda müzâkere itdiler. Ceridelerde bahs itdiler. Şöyle iken program mechul, içinde ne var ne yok mâlum degil dimek insaf nokta-i nazarından câiz olamaz.

Bazıları bilerek yahud añlamayarak komisyonuñ "kat‘i suretde kabul itmesek de muvakkat suretinde amel gına idüb turayık" sözini cerh itmeye çalışdılar.

Her kime mâlum, nizam tertibi her yerde var. Zakon, kanun vaz‘ itmekde iñ ziyâde mahâret kesb itmiş İngiliz Devleti'nde zakonlarnıñ iki türlisi bar. Daimi, muvakkat. Şübheli bazı hususlarda muvakkat kanun yasab muvakkat suretinde amel iderler. Tecrübeler ile tekid kılınsa kat‘i suretde kabul iderler. İngiliz gibi iñ muktedir devletde "muvakkat suretde amel gına kılıbturuv" var ise bizim Rusya Müsülmanlarına ne içün caiz olmaz? Zakonlarda, kanunlarda "muvakkat sûretinde amel gına kılub turur" caiz ise program gibi seneden yahud bir syezdden ikinci syezde kadar mütebeddil olabilecek şeylerde niçün câiz olmasun?

Vâkıan Veli Efendi Seydaşef'in itirazı kuvvetli: Kursak kise meselesinde birlik olamaz. Lâkin burada diger bir mülâhazası lâzım şey var. Bizlere siyasi bir ittifak lâzım mı? Şek yok lâzım. Programsız siyasi ittifak mümkün mü? Şübhe yok, mümkün tügil.

Umum Rusya Müsülmanlarını cem‘ idebilecek bir siyasi bir program var mı! Var ise yahut olacak ise göstersünler yahut hazır itsünler. Benim gümanımca yalñız ekseriyetini cem‘ idebilecek program olabilür.

Bizim Müsülmanlar ne kadar siyasi partiya teşkil idebilseler de, herhalde İslamiyet, milliyet ismini muhâfaza itmeleri lazımdır. Zîrâ soñra Rusya'da Müsülman partiyalarından bir "bölük" teşkil itmek mümkün olur.

Abdulla Hazret: - Program komisyonuñ dokladı arz olundu. Aratorlar tarafından söylenmiş sözleri diñlediniz. Rusya Müsülmanları içün bir siyâsî ittifak lüzumu mâlum olub, kabul olundu. Şimdi şu programı muvakkaten kabul idersiz mi?

Nedve tarafından program muvakkaten kabul olundu.

Reis Efendi: – İdare-i merkeziye içün on beş âzâ intihâbı meclis tarafından kabul olunmuş idi. Şimdi rey-i hafî usulüyle şu âzâlar intihâb kılınsun.

Timurşah Efendi - Nizamnâmesiz program nasıl kabul olundu?

Yusuf Efendi - Nizamnâme yazmakda mahsus bir kanun var. Nizamnâmeni idare-i merkeziye tertib ider.

On bir saat 30 dakikada fâsıla oldu. Cemiyet idare-i merkeziye âzâlarını intihab itmeye başladı.

On iki saat raddelerinde heyet-i riyaset meclis akd itdi.

İbtida, İran devlet-i âliyesi Şehinşâhına irsâl olunacak telegramı okudular. Rusça idi. Tercümesi şu:

"Rusya'da bulunan yigirmi milyon Müsülman tarafından gönderülüb, Nijni Novgorod'da Umum Rusya Müsülmanlarınıñ Nedvesinde ictimâ iden mebuslar, İran devlet-i âliyesiniñ Şehinşâhı Muzaffereddin Şâh Hazretleriniñ umûr-ı devlet idaresiçün İran'a büyük şuray-ı müntehib bahş iden fermanları haberini azim bir sürûr ile telakkî itdi.

Şu fermanıyla Şehinşâh Hazretleri İran'da idare-i meşruta esasını vaz idüb, kendi reayâsınıñ mesâlihine bila-kusur sa‘y iden bir padişah oldıgını gösterdi. Zîrâ bir devletiñ her cihetden saadete mesâlihini kendi mebusları vasıtasıyla idâre itmek süretinde gına hâsıl olacagı tarihler, tecrübeler ile sabitdir.

Biz Rusya Müsülmanları, yakınen ümit ideriz ki Şehinşâh Hazretleriniñ şu hakîmâne hatvesi İran devlet-i âliyesiçün büyük faideler, güzel semereler virür. Mukaddeman büyük medeniyeti sayesinde meşhur şairlere, meşhur emirlere mehd-i vücut olan, müstaid halkı ile meskûn olan şu güzel İran memleketi yeñiden kesb-i terakki ider. Tiz zamandan tamamen hürriyet idare haline gelüb bahtiyar olur.

Hem-dinimiz olan İran devlet-i âliyesiniñ tamamen saadetini can-u dilden temenni idüb ahâliniñ hadd-i kemâle irişmiş hâcetlerini îfâ iden Şehinşâh Hazretleriyle vezirleriniñ hakimâne tedbirlerine tahsin idüb, hürriyet-i medeniye ve siyâsîye esaslarında müstakim saadet yoluna sülûk iden İran ehl-i İslamını da tebrik ideriz."

Haydar Efendi Sırtlanof: - "Bütün âlem-i İslâmiyete İran Devleti numûne olsa idi" cümlesi münâsib mahalde ziyâde kılınsa ne olur?

İsmail Efendi Gasprinski: - O vakıt siyaset olur idi. Bizim telegram ise bir ihtiramdır, tebrikdir.

Zakafkasya'da Müsülman karındaşlarmız hâline aid karar okuldu. Rusca idi.

Tercümesi şu:

"Umum Rusya Müsülmanlarınıñ nedvesi Zakafkasya'da Müsülman ile Ermeniler arasında devam idegelmekde olan fitne haberlerini agır bir tesir ile diñledi.

Peterburg'da şu sene Yanvar ayında ictimâ itmiş umum Rusya Müsülmanlarınıñ ikinçi nedvesi bu gibi fitneler inkıtâına ne kadar gayret itmiş ise de müttesif fâide virmedi.

Şu soñ zamanlarda Zakafkazyanıñ bazı nekâtında Müsülmanlar ile Ermeniler arasında fitneler kesb-i iştidad itdi. İr olsun, hatun olsun, yaş olsun, kart olsun fark kılınmayub Müsülmanlara Ermeniler tarafından vahşiyâne hücûm itmek, Müsülmanlarıñ mallarını hânelerini tahrib itmek, mescidlerini her türlü şeyler ile tahkir itmek haberlerini gazitelerde dehşet ve hayret ile okuduk.

Şişe şehriniñ Müsülmanlar ile meskun kısmı kezâlik Şişe uyezdiyle diger uyezdlerin karyeleri toplar tüfenkler ile tamamen tahrib kılındıgını yüreklermize soñ derece agır bir tesir ile işitdik.

Bütün bu kadar dehşetli fitneleriñ yegâne sebebi General Guluşçabof'dan Müsülmanlarıñ gördükleri mezâlim o kadar çokdur ki biz anlara inanmak istemez idik. Lâkin mezkûr generalin azlini taleb idüb, Kafkaz canşını namına umum Kafkazya

Müsülmanları tarafından müttehiden gönderilmekde olan şikâyetler General Guluşçabof'nuñ adaletsiz tarafgirane zulümlerine Müsülman karındaşlarmızıñ kurban olmakda idigine yakinen bizlere isbat itdi.

Şu fitnelere cemiyet-i İslâmiye protesto idüb ümid ider ki Canşin hazretleri degil yalñız mezkur generali belki asırlardan birü sulh ile, rahatlıkda umûr itmiş iki millet arasında fitneler uygatmaya dahli olan heme memurları azl ider.

Bunuñ ile beraber umum Rusya Müsülmanlarınıñ nedvesi her iki milletiñ rûhâniyetlerine ehl-i ulûmlerine müracaat idüb, rica iderki insaniyet nâmına hem de hürriyet hareketlerinde her iki milletiñ menfaatleri iştirâkı nâmına iki milletiñ beynini ıslah itsün. İki arada devam iden fitneleri kat' itsün. İki milletin kuvvetlerini birleşdirüb hürriyet-i medeniye ve siyâsîye tahsiline sa'y itsün."

Soñra nedveniñ kararı suretinde Nazırlar Reisine irsal olunacak telegramı okudılar. Rusca idi;

Tercümesi şu:

"Nijni Novgorod'da resmi suretde mün'akıd olan Umum Rusya Müsülmanlarınıñ Nedvesi, meclis programınıñ 1'nçi maddesini müzâkere iderek. Görmüşdür ki:

Kanunlarda hükûmet tasarruflarında idarî işler işlerde ehl-i İslâmıñ dinî, umûmi hukularına koyulmuş tarlık sayesinde misyonirler her türlü fitneler ikaz idüb, ehl-i İslâmı daima rahatsız iderler idi. Misyonirlere her suretle hükümetiñ iânesini görüb Müsülmanlarda rahatsızlık ziyâde olur idi.

Medeniyetiñ iñ mühim teminatında olan hürriyet-i vicdan hürriyet-i matbuat yokluğuna göre misyonirler taaddiyâtına Müsülmanlar umumi yahud dinî matbuat ile mukâbele idemezler idi. Şu hürriyetler 17'nçi Oktabr fermanıyla vaad olunmuşlar ise de henüz vücuda gelmemişler.

İski usûl-i idareden nihâyetsiz zulümler görüb, misyonirler tarafından her türlü taadiyâta uğramış Müsülmanlara bab-ı amel olan Devlet Dumasınıñ kapanması yeñiden emniyetsizligi, rahatsızlığı ziyâde itdi.

Heme ehl-i vatanı soñ derece de rahatsız iden şu agır hallerden necât bulmak içün yine ne çare devlet dumasınıñ bilâ-te'hir davet olunması, hem de 17 Oktabr fermanında vaad olunmuş hürriyet esaslarınıñ tamamen îfâ olunmasıdır."

Soñra intihab olunacak idare-i merkeziye içün farz kılınmış on iki biñ ruble nerede alınur? Meselesi müzâkere kılındı.

Bazılar umum ehl-i İslâm faidesine hayrat olmak sıfatıyla agniyâdan taleb kılınur, bazıları hac niyeti ile sefer edecek efendiler, pasaportuna hükûmet müsaade iderse bir kadar şey ziyâde olunur didiler. Nihâyet umûrda, para meselesi ve idare-i merkeziye ictimâına te‘hir olunacak oldu.

Bunuñla heyet-i riyâset meclisi tamam oldu.

Tün bir saat nedve meclisi tekrar başlandı. Meclisde iki yüz illiden ziyâde âdem var idi. Hazır olan cemaatde meclis imtidâdından intizar şiddetinden her ne kadar yorgunluk eseri var ise de, her bir âdem canlı idi. Her bir âdem cayında karar idüb, ragbet ile meclis ibtidâ olunmasını beklemekde idi.

İntihabnâmeleriñ fezlekesi dört-beş komisyon elinde ise de tamam olmamış idi.

Nevbet Reşid Efendiniñ beyânatıa geldi.

Reşid Efendi: - Rusya'da ehl-i İslâm ne kadar esâretler, ne kadar hakaretler gördiler! Müsülmanlar insan degil gibi idiler. Özlerine de, dinlerine de kadar ve kıymet yok idi. Bu hallerden necât bulmak içün ne kadar halâyık ahladılar, ne kadar halâyık yürist yerni, heme varnı otka [ateşe] yakub aziz vatanlarından hicret itdiler. Orada rahat bulamayınça yollarda çöllerde harab oldılar.

Vatanlarında kalmış ehl-i İslâm her türlü şiddetleri gördüler. Envâı zahmetleri çekdiler. Hükûmet ehl-i İslâmı Ruslaşdırmaya ictihad ider idi. Dinlerine her cihetden taaddi ider idi. Ehl-i İslâmı tamamen tefrik itdi. Dinlerini, özlerini mahv itmeye gayret itdi. Hiç bir cihetde bunlara meydan virmedi.

Biçare Müsülmanlar hareketsiz, cansız bir halle geldiler. Her milletde gayret, hareket var idi. Bizde hiç bir hareket yok idi. Hâricden bize nazar idecek bir âdem olur ise: “Kalbleri ölmüş, ümidsiz bir hâle gelmişler, bundan soñ bunlar da terakkî, takaddüm me‘mûl imes, ebeden bunlarda fikr-i ıslâhât uyganmaz” dir idi.

O vakt bizi gazitelerde, matbuatda ayıb idenler var idi. Özümüzü söğseler de dinimizi mümkün olan kabahatleriñ hemesiyle tahkir itseler de müdafaa iden yok idi.

Seneler geçmekde, fenalık artmakda idi. Şu ahvaliñ her ne kadar esbâb-ı zahiriyesi var ise de, asıl sebeb öz aybımız, öz ârâ adâvetimiz idi.

Rusya'da ahvâl degişmeye başladı. Islâhât, inkılâbâd devri geldi. Bizim Müsülmanlarda da hareket eseri görünmeye başladı. Lâkin ibtidâ bizim hareketler hükûmet kapısına *proşinyeler* taşımakdan ibâret idi. Senelerçe *proşinyeler* taşıdık. Hiç bir fâide, hiç bir semere görmedik. Bizim sedâmızı işiden, kagıdlarmızı eline alan bulunmadı.

O cihetden ümidimiz kesildi. Derdimiz aramak fikri bizde kuvvetlendi. Bir araya toplanub ahvâlimiz hakkında müşâvere, müzâkere lâzım oldu. Geçen sene burada toplandılar. Nasıl kılayık didiler. Bir cemiyet yasamak fikrine geldiler. Hükûmetden ruhsat taleb itdiler. Hükûmet ruhsat virmedi.

Çar-nâçar iñ birinçi cemiyetimizi su üzerinde yasadık. Müşâvere, müzâkere itdiler. Derd birligi din karındaşlıgı malûm oldu.

Birinçi cemiyetimiz kararı her tarafa taraldı. Milletimiz arasında cemiyetimiziñ büyük eseri göründü. İkinci defa Peterburg'da her tarafdan saylanub vekiller geldiler. Peterburg'da alenen cemiyet yasamak ümidinde idiler. Müsaade-i ruhsat istediler. Hükûmet ruhsat virmedi. Mümkün olan esbâblara temessük itdiler, faide itmedi. Biñler sarf itmek istediler, netice çıkmadı. Tokuz gün zahmet çikdiler. Orada burada yaşrun meclislerde on-on beş âdem ictimâ idüb müzâkere ider oldılar.

Meclisler her ne kadar gayr-ı resmi ise de, iş gördiler. Ehl-i İslâm ahvâlini mülâhaza idüb, mufassal bir program tertib itdiler. Beş biñ Rusca, beş biñ Müsülmanca tab kıldılar. Her tarafa neşr itdiler. Nüshaları kalmadı. Dimek, her tarafda okudular, gördüler.

Rus cerideleri aleyhimizde her türlü şeyler yazdılar. Öz aramızdan hareketimizi ayıb idenler bulundu. Cemiyetimizi söğdiler. İttifakımızı inkâr itdiler. Ehl-i İslâm kalblerini teşvişe bırakdılar. Ehl-i İslâm ıztıraba geldi. Her tarafdan mektublar gelmeye başladı. Tekrar ictimâ başladı, tekrar ictimâ taleb ider oldular.

Şu halleri biz mîzân mülâhazaya koyduk. Hallermizi müzâkere içün bir resmi cemiyet gerekligini añladık. Resmiyetsiz ictimâ ehl-i İslâmıñ kalblerine itmînan virmez didik.

Lîecli zâlik resmi müsaade istihsal itmegi vâcib bildik. İctihad itdik. Resmi müsaade istihsal itdik. Arîzada ne var bilür idik. Hiç bir kelimeyi bilmeyerek derc itmedik. Ahvaliñ iktizâsına muvâfık arîza takdim itdik.

Benim itikadım hemeye malûm. Arîzada millete zarar şey yok idi. Öyle ise de ariza hakkında sözleri küb oldu. Hemesi asılsız idi, adâvetden idi. Diger şeyden degil idi. Bedbinlik itdiler. Vechi var kelimeyi bâtıl mânâlara hasl itdiler. Ömürleri boyunca takib itdikleri fikirleriniñ hilâfına hareket itdiler. "İttihad-ı İslâm" bir boş hayaldir dimekde olan ağalar, ittifak-ı İslâm envâı kabahatler ile söğmekde olan başlar, bizim arîzamıza hücum bahanesiyle köhne adâvetlerini izhâr itmeye meydan buldular. Ömürleri boyunca göklere kadar küterdikleri Flaklarını "kara flak" diyerek cemiyetimizi dagıtmak hayaline düşiler. "Arîzada bir hilaf şey var ise, meclisimiz arîza hasebince degil, program hasebince" dimiş isek de kabul itmediler.

Bize her şeyni ilzâm itdiler. İltizam itdik ehl-i İslâm ümidsiz olmasun diyerek her zilleti tahammül itdik. Kerhen ne kadar söylendiler ise söyledik maksadım var idi. Şükürler olsun hâsıl oldu. Beş gün şu meclisimiz devam itdi. Bay, fakir, kart, yaş, mirza, ulema, talebe cümlesi şu meclislerde iştirâk itdiler. Hazır olanlar edeb dairesinde oturdular. Hutbe okuyanlar edeb dairesinde söz söyleyüb âli fikirler beyân itdiler. Milletimiziñ istikbalinden beşâret virdiler. Ümidsiz olanlara ümid virdiler. Şu beş günde devam iden meclisimiz âdeta bir "Tatar Parlamenti" dimeye şâyân oldu.

Hemeñize şükr iderim: meclisimizi teşrif itdiñiz. Her bir lâzım işiñizi taşlap içtima itdiñiz. Kâmil imanıñızı ciddi gayretñizi gösterdiniz. Bundan soñ kemal gayret ile hemeñize içtihat müyesser olsun. Birlik kuvvetiyle hareket idiñiz. Cemiyetimiz kararlarını icrâ itmeye sa‘y idiñiz. Siziñ bu radde ictimâñıza melâlsız beş gün meclislerde huzuruñuza hazar hazar şükürler beyân iderim. Benim icdihâdım mukâbilinde baña gösterdikleri muameleleri afv iderim maksadım var idi. Hâsıl oldu, şükürler iderim.

Cemaat! Şu gün meclisiñ soñ günüdür. Yarın meclis feth itmeyecegim.

Yusuf Efendi – Reşid Efendi evvelki gün hutbesinde lâzım olan izâhâti meclis hitâmında beyân itmeye vaad itmiş idi. Şimdi Reşid Efendiniñ şu izahati tafsilatı kâfi? Yahut dâha ziyade tahsilat isteyorsuz mu?

Reis Efendi – Reşid Efendiniñ izahatine kanaat ittiñiz mi? Kanaat idenler ellerini kütersünler!

Cemaat hemesi “kanaat ideriz, râzıyız” diyerek el küterdiler.

Yusuf Efendi: – Meclisimiz kararı suretinde Nâzırlar Reisine telegram irsâl olunacak idi. Telegram hazır oldu. Tercümesi şu:

Yusuf Efendi telegramı okudu. Cemaat kabul itdiler. Nâzırlar Reisine irsâl olunacak oldu.

Yusuf Efendi: – Zakafkazya Müsülmanları hakkında nedveniñ kararı:

Karar okundu.

Çingiz Efendi Ayaz: – Kafkaz haberlerine göre Ermeniler ile Tatarlar arasında fitneler devam ite. Bugün burada, yarın diger orunda Ermeniler Tatarlara, Tatarlar Ermenilere hücum iteler. Elleni kadar kanlar tökeler, elleni kadar canlar telef iteler. Balalar ataşız, atalar balasız, hatunlar irsiz kala. Şehirler harab olup çöblük başı şekilli bula. Karyeler otka yanup yer ile beraber bula. Kurallı [silahlı] Ermeniler kuralsız Müsülman karyelerine hücum idüb, âdemlerni hayvan orununa bogazlılar. Kurallı Tatarlar Ermeni karyelerine varub, bir başından ikinci başına kadar kim togru kilse soyub çıgalar. Canda aman malda aman, kalmadı. Her bir âdemiñ gözünden rahat uçdu. Bu fitneler bir yarım sene devam itdi. Bu kanlara boyalmış bir Ermen eli, bir Tatar eli bir taş bir toprak kalmadı. Bu günahsız akmış kanlar içün tökülmüş yaşlar derya buldu. Bu hasretler [acılar] ile biñlerce âdemler akıldan yazdılar. Künden künge tökülgen kanlar kübeye bara. Künden gün yetim balalarnıñ gözyaşları arta bara. Her iki milletiñ düşmanı byürokratya kanlar diñizinde yüzüp yüriy. Kurban olmuş âdemleriñ baş süyekleri [kemikleri] ile istibdat binasını taze ite. Kurbanlar kanı ile boyalmış ellerini yetimler başı ile pak ite. Byürokratya özininñ galebesine biramlar yasab, agintlerine dereceler, midallar vire.

İki millet heman gafletde, biribirini ütüre [öldürüyor], biribirini ötürürge hazırlana. Şu iki milletiñ adâveti sayesinde idâre-i müstebide özininñ zulm tamırlarını Kafkazya'da kökleştire. İnkırâza karib esâsını yeniden birkitti. Ermenileri, Tatarları hürriyet hareketinden bertaraf itdi. İki millet arasına her türlü hileler ile düşmanlık saldı. İki ârâ fitnesinden kıyamet alâmetleri peydâ itdi. Hesabsız kurban kanlarından hesabsız gözyaşlarından istibdab esasını te'kid itdi. Her bir kan tamçısından her bir baş katresindeñ iki milletin her birine biñlerce balalar yağdırdı.

Şuña köre, her aklı bar Ermeni, her vicdanı var Tatar şu zararlı kanlardan toktarga gerek. Günahsız kan töküden, masum balalarnı yetim kıluvdan toktarga gerek.

İki ârâda düşmanlıknı izâle idüb, iki millet birleşüb hakikî düşmanlarını mukâbele kılurga gerek. Gafletden uyanub düşman kim? bilürge gerek.

Biz öz tarafımızdan Kafkaz fitneleri hakkında şu kararı takdim kılamız.

Kafkazya'nıñ her tarafında karındaşlarmız Müsülmanlar ile Ermeniler arasında soğuş [savaş] devam ite. Heme fitnelerniñ heme sebebi idare-i müstebidenin hileli, zâlimâne idaresidir. Bize Nijni cemiyetinde hâzır olmuş Müsülmanlar Kafkazya Müsülmanlarından hem Ermenilerinden ricâ kılamız. Arada düşmanlıknı bitirüb, dostluk ile birgeleşüb, birleşüb bütün halk düşmanı idare-i müstebidege mukâbele itsünler. Faidesiz tökülmekde olan kanlarını idare-i müstebide zulmünden necât yolunda töksünler. Hürriyet hareketlerinde Ruslar, Tatarlar, Ermeniler bir olsunlar. Düşman bir. Asker de bir olsun."

Yaşlar tarafından takdim olunmuş karar nedve tarafından red kılındı.

İran Devlet-i Âliyesiniñ şehinşâhı hazretlerine gönderilecek telegram okundu. Makbul oldu.

Soñra idare-i merkeziye âzâlarınıñ intihâbı tamam oldu. Hemesiniñ nâmları, kazanmış avazları umum nedveye arz olundu.

İdare-i merkeziye âzâları eñ çok rey kazanmak tertibiyle bunlardır:

1) Efendi İbrahimof (219) te'lif-i kesiresiyle meşhur, *Ülfet, Tilmiz* ceridelerinin nâşir ve muharriri.

2) Yusuf Efendi Akçura Oglu (216) yaş ediblerden, *Kazan muhbiri* muharirlerinden, "Halk Hürriyeti" partiyasınıñ idare-i merkeziyesi âzâlarından.

3) Seyid Giray Efendi Alkin (209) *Kazan Muhbiri* ceridesiniñ nâşiri, dava vekili, sabıkan Devlet Dumasınıñ âzâlarından.

4) İsmail Efendi Gasprinski (200) *Tercuman* ceridesiniñ nâşiri, muharriri. Rusya Müsülümanları edebiyatınıñ pederi, mekteb-medrese ıslahatınıñ rehberi.

5) Ali Merdan Bek Topçıbaşif (199) *Kaspi* muharriri, *Hayat* nâşiri, ittifak programınıñ nizamnâmesiniñ mürettibi, dava vekili, Devlet Duması âzâsı.

6) Ahdulla Hazret Apanayef (189) *Azad* muharriri, nâşiri, Kazan imamı hâfız, ulemadan.

7) Âlimcan Hazret el Barûdi (181) *Ed-Din ve'l-Edeb* mecellesiniñ nâşiri, muharriri, âsar kesire sahibi, meşhur müderris.

8) Sadreddin Efendi Maksûdi (178) yaş ediblerden, Paris'de ikmal itmiş hukuk mezunlarından.

9) Şah Haydar Efendi Sırtlanof (149) Zemstva âzâsından Devlet Duması âzâlarından.

10) Musa Bigiyef (146)

11) Abdulla Efendi Bubi (129) Yaş ediblerden, âlim, fakih, âsar sahibi müctehid müderrislerden.

12) Hâdî Efendi Maksudî (103) *Yulduz* nâşiri, muharrir, ulemadan, edebâdan, âsar-ı kesîre sahibi.

13) Mustafa Efendi Davudoviç (89) Bahçesaray glavası, ukalâdan.

14) Şah Merdan Efendi Kuşçigulef (81) Kazak taifesinden, bahadır tabiat, gayretli, ictihadlı âdem.

15) Selim Giray Efendi Canturin (78) Zemstva ricâlinden, Devlet Duması âzâsından, riyazî

Bunuñ ile meclis tamam oldu. Hitâm meclisde heyet-i istişâre âzâlarından biri Enfal sûresiniñ 55'nçi âyetinden ibtidâ idüb, beş ayet-i Kur'an-ı Kerim okudu.

Üç saat raddelerinde Yekşenbe gün Düşenbe seherinde 1906 sene 20 Avgust'da hayır saatde meclis-i ehl-i İslâm tamamına irdi.

Bir Rica

1906 sene Avgust 16'dan Avgust 20'ye kadar beş gün devam iden meclisler Rusya Müsülmanları içün ilk defa vâki olmuş resmi, umûmi, milli meclisler idi. Şu meclislerde âdâb, ictimâ tamam tamâmına riâye kılınub meydân-ı müzâkereye koyulmuş mesâil Rusya Müsülmanları içün iñ mühim meseleler idi. İñ birinci umûmi cemiyetde hatiblermiz tarafından gösterilmiş mahâret, bizim istikbâlimize büyük bir beşâret idi.

Böyle bir fevkalade büyük bir meclis-i millîde geçmiş saatlerimi ömrümün iñ aziz dakikalarından hesab idüb, nedve tarafından elzem kılınmış müsteşarlık vazifesini tamam neşatla edâ iderim.

Şu beş gün esnasında ben diğer şeylerden tamamen fâriğ olub, hûşumu hem gûşumu hatibler hutbesine söylenmiş sözlere vakf ider idim.

Sitenograf olmadığımdan hutbeleriñ kelimâtını aynen, bitemamihâ zabıt idememiş isem de, elim kalemde gûşım hatibiñ ağzında huşûm diğer şeylerden tamamen fâriğ olduğundan, her hatibiñ esaser efkârını zabt itmeye ictihad ider idim.

Soñra idare-i merkeziye âzâlarınıñ emriyle tavân [gönüllü olarak], ben Kazan'a gelüb zabıt ceridesini yazmaya, "milletiñ efkârını hem millete arz itmeye" şürû' itdim. Hesab-ı vasat ile ben her rûzu şeb 8 saat iştigâl idüb, matbaa umûrunuñ müsaadesine göre, bir ay zarfında zabıt ceridesini tamam itdim. Zabıt ceridesini yazar iken, ben hatib efendileriñ kendü ibarâtlarını yazmaya gayret itmiş isem de, ekseriya efkârlarını beyan tarikine sülûk idüb öz ibaratımı yazar idim.

Ben bilerek hiçbir fikriñ esâsına muhâlif olur şeyleri yazmadım. İki hasmıñ birine taassub idüb digeriniñ sözüni revnaksız beyan itmekden bütün kuvvetimle ictinâb itdim.

İnkâr itmem, şek yok. Ben hatibiñ sözüni diñler iken, añlamamak ihtimalim var.

Lâkin ben ne o halde ne bu halde müsahele itmedim. Her iki halde takdim kadarınca itina itdim. Ben her halde tamam maksudu vefâ itmemiş isem de mecmûdu İfa itdim.

Şu şeyleri takdim idüb, hatib efendilerden rica iderim ki hutbelerini yazar iken vâki' olmuş kusuru benim gibilerden tabii bir şey bilüb, bundan soñra evlad-ı milletden sitenografiya sınaatını bilür âdemler hâzır itsünler.

Kazan 1324 sene 28 Şaban

Çeharşenbe 1906 sene 4 Oktabr.

Musa Bigiyef

Rusya Müsülmanları İttifakı'nıñ Programı

1906 sene 19-20 Avgust günlerinde komisyonuñ iki defa celsesinde tadilat icra sonuñda iki defa celsesinde tadilat icra soñunda umum Rusya Müsülmanlarınıñ resmi 3'nci nedvesi tarafından muvakkat suretinde kabul olunmuşdur.

72 maddeyi havidir

Şu defa sade maddleri yazdım. Elfâz-ı ıstılâhiye tercümelerini yazmadım. İlk defa maddeleri izah yolunda yazılmış şeyleri de iskat itdim.

Muvafıl olur isem programıñ madde be madde şerhi suretinde bir şey yazub, fıkh şeriat nokta-i nazarından maddeleri hal iderim.

Ulûm-ı diniye hamlesine şu hususda müsahele itmemek, program maddeleriniñ şeriat cihetinden hükmünü beyan itmek, benim gümanımca lâzım oldu.

Musa Bigiyef

2

"Rusya Müsülmanları İttifakı"nıñ Programı

I

Siyasi asıl matlablar.

(1)

İttifakıñ matlabı: Şu programa muvafık hem iktiza-yı zamana münasib suretde, siyasî, iktisadî, ictimaî, dinî işleri ıslah itmek içün, siyasetçe bir fikirde olan heme Rusya Müsülmanlarını ameli ictihadda birleşdirmekdir.

(2)

Siyasî, medenî hayatlarıñ nizamlarını hürriyet, hakkaniyet, insaniyet esaslarına bina itmek içün, ittifak lâzım görmüşdür ki heme Rusya ahalilerine, bunlar arasında Müsülmanlara da ihsallik, insanlık hukukları virilüb, Rusya Devleti'niñ idare tarzları kanun-i esasi kaidesine bina kılınsun. Yanikanun vaz itmek, memleket işlerini idare itmek, mahkemelerde hüküm itmek ahâli elinde olsun.

II

(3)

Heme ehl, irlik, hatunluk din kabile, komit fark olunmayub, kanun kaşında beraberdir.

(4)

Tabkat imtiyazları, şahıs mülkü siyasî, ictimaî hukuklardan bazı ahalini istisna yahud tehdid itmekler hemesi ta ebed fesh kılınur.

(5)

Her bir âdemiñ şahsı masumdur. Kanun hudûdunda ise, her bir âdem hürdür. Hiçbir âdem hakimiñ kanunen muvafık hükmü olmayınca, habs olunmas, karakol eline virilmes. Teftiş kılınmas, ayıblanmas, hem cezalanmas. Her bir habs kılınmış âdem şehirlerde, mahkeme var yerlerde yigirmi dört saat zarfında, ama başka yerlerde iki tavlık imtidadında âzad kılınur yahud mahkemeye teslim olunur. Nizamda mukaddem müddetden ziyade, yahud asılsız bir şübhe ile habs kılınmış âdem habs idenleri mesûl itmek, hem de ihtibas sebebli gelmiş zararıñ bedelini devletden taleb itmek haklarını malik olur.

(6)

Her bir âdemiñ meskeni memundur. Meskenlere ezansız girmek eşyaları teftiş idüb, aktarmak, mektubları açmak kanunda gösterilmiş suretlerdegına fakat hâkimiñ hükmü ile caiz olur.

(7)

Her bir âdemiñ mülkü haramdır. (Yani digeriñ mülküne tâdi caiz imes.) Hâcet-i umumiye yahud hayrı umumî olmadıkça, kıymet adlesi mukaddema edâ olunmadıkça, bir âdemiñ yahud bir cemaatiñ mülkü elinden alınmas.

(8)

Her bir âdem mahal ikâmet, intihab itmekde, memleket dâhilinde ya hâricine sefer itmekde muhtar olur. Pasport nizamı külliyen taşlanur. Tebalık mecburiyeti refa olunur.

(9)

Kanun hududunda iken, her bir amel, ticaret, sınaat ile iştigal hür olur.

(10)

Heme âdemlere, kanun kaşında salâhiyetlerine göre bilâ-tefâvüt mülkî, her bi memuriyetler devlet yahud cemaat hizmetleri istisnasız açık olur.

(11)

Her bir âdem vicdanında, dininde, ibadet işlerini edâda hür olur.

(12)

Din, vicdan hürriyeti kadar, her bir âdemiñ fikri, sözü – lisanen, hatâen, tab‘an - hür olur. Matbuatlara nezâret nizamınıñ her nevi ta ebed fesh kılınur. Sözde, hatda, tab‘ada kanun hudûdundan taaddî itmiş âdemler fakat mahkeme huzurunda mesul olur.

(13)

Lâzım meseleler müzâkeresi içün meydanlarda, hanelerde cemiyet dâvet itmek hakkı her bir âdeme virilecek.

(14)

Her bir âdem bilâ-istîzan, ittifak şirket akd idebilür.

(15)

Her bir cemaat, her bir şirket, her bir âdem arîza virmek hakkını mâlik olur.

(16)

Ahâliniñ yukarıda mezkûr hukukları (3-15) Rusya Devletiniñ esasi kanununda sebt olunub, hâkimler himayesiyle temin olunur.

III

(17)

Rusya'da devlet nizamınıñ iktiza-yı zamana iñ münasib forması kanun ile parlement esaslarına bina olunmuş saltanat formasıdır. Bu forma saltanatda sultanıñ hukuku kanun-i esasi ile tehdid olunub, iñ büyük kuvvet Devlet Duması vaz‘ itmiş kanun-i esasi amel ider sultan hem vekilerde olur.

(18)

Vekiller heyeti, parlement yahud devlet duması isminde olan, bir meclisden ibâret olur. Vekiller umûmi müsâvî hâfi bilâ-vasıta saylav usulüyle saylanur. İslâmdan vekiller ahâliniñ aded-i nüfusuna mütenâsib olur.

Tenbih: Müslimelere saylav mümkün olmak içün, saylav kanunu Müsülmanlar âdetine muvâfık olur.

(19)

Vekiller kanun vaz‘ iderler, devletiñ dâhil, hâric defterini tertib iderler. Büyük hem küçük idareler hidmetiniñ kanuna, maslahatlara muvaffakâtine nezâret iderler.

(20)

Vekiller kanun vaz‘ itdirmek hakkını mâlik olurlar.

(21)

Karar, tasarruf, emir, ferman gibi işlerden hiç biri kimden sadr olsalar da her nasıl isim ile tesmiye kılınsalar da heyet-i vükelâ kabulü kararı olmadıkça kanun kuvvetinde olmas.

(22)

Virgüler, gümrükler, devlet fâidesi içün alınur nâibeler, devlet hâceti içün alınacak istikrazlar heyet-i vükelâ rızası olmadıkça tayin olunamaz.

(23)

Devletiñ hâric defteri, bir sene müddetden ziyâde olmamak şartıyla, heyet-i vükelâ rızasıyla tayin kılınur. Her bir dâhil, hâric bilâ istisna devlet defterinde kayd olunur.

(24)

Heyet-i vükelâdan saylanub padişah tarafından tayin olunmuş ministırlar her bir işleri içün heyet-i vükelâ indinde zaman olurlar. Vekiller her hususda istigsara yahud iktisaba ministırlardan beyân taleb idebilürler.

IV. Dinî Nizamlar

(25)

Heme dinler, heme mezhebler hür, kanun kaşında müsâvi hükûmet nezaretinden azad, her din ehl-i indinde, mukaddes din, itikad içün hem de din

mezhebini tebdil yahud terk itmek içün ceza olmas. Cinâyet kanunlarına muhâlif olmasa ibâdetleri edâ itmek de, din mezhebini neşr itmekde hür olur.

(26)

Hür bir cemiyet-i diniyeniñ dinine münâsib suretde, dâhili nizamları cemiyetiñ öz ihtiyârında olur. hükûmet müdâhele itmez.

(27)

Rusya Müsülmanları ihtiyarında olacak hukuk:

a) Yalñız bir âdemden yahud bir cemaatden ibaret tesisat-ı diniye inşa itmek, b) Heme ruhanileri muvakkat bir müddete cemaat ihtiyarıyla intihab itmek, c) Ruhanileriñ tesisat-ı diniyeleriñ işlerine nezaret ahâli elinde olmak, d) Mescidleriñ, mekteb-medreseleriñ, darü'l hayratlarıñ, türbeleriñ, evkaf emlakları Müsülmanlara iade kılınub, heme tasarrufları ehl-i İslâm ihtiyarında kalmak.

V Mahalli Muhtariyet

(28)

Rusya Devletiniñ heme yerinde, irlik hatunluk din cins komit fark kılınmayub, umûmi, müsâvi bilâ vasıta hafî saylav usulûyle ufak muhtariyetler tesis kılınur.

(29)

Bir kaç ufak muhtariyet, ahâliniñ adedine yerleriniñ kıñlıgına göre, orta muhtariyet teşkil iderler. Orta muhtariyet âzâlarından vilâyet cemiyeti telif olunur. Vilâyet cemiyetleri öz aralarında muvakkat yahud daimî ittifak akd idebilürler.

(30)

Milli muhtariyetiñ heme işleri, hatta emniyet asayiş zabityesi de muhtariyet idareleriniñ elinde olur. Fakat şu günki ahvaliñ iktizasıyla kuvve-i merkeziye elinde bulunması lâzım işler istisna kılınur. Şu günde devletiñ umûmi defterine cem‘ kılınmakda olan mallardan bir hisse mahalli muhtariyet idareleriniñ fâidesine teslim olunur.

(31)

Fakirlere iâne itmek, mürebbîleri yok balaları, acizleri, oñalmas hastaları, zayıf kartları terbiye itmek, husûsi hayratlara nezâret itmek mahalli muhtariyet zımmesinde olur.

(32)

Hükûmet-i merkeziye tarafından tayin olunmuş mahalli memurlarıñ hizmeti mahalli muhtariyet hizmetleriniñ kanuna muvafakatine nezaret itmekden ibaret olur. Şu hususlarda iki ârâda olabilecek nizâlar, iştibahlar adliye mahkemelerinde fâsıl olunur.

(33)

Vilâyet cemiyetiniñ âzâları şu vilâyetiñ mahalli maslahatlarına âid meselelerde kanun vaz‘ itmek hakkını mâlik olur.

(34)

Bir vilâyete aid meseleleriñ hemesi, umur-ı mâliyede dâhil olarak, mahalli muhtariyet idareleriniñ salâhiyetlerine, iktidarlarına göre vilâyet cemiyetlerinde müzâkere hemhal kılınub, devletiñ kuvve-i icrâiyesiyle tenfiz olunur.

(35)

Bir vilâyetde galib kavmiñ lisanı devlet lisanı gibi şu vilâyetiñ heme idarelerinde umûmi lisan olur. Rus lisanı, umûmi devlet lisanı olmak sıfatıyla, merkez idareleriniñ biri hem bahrî askerleriñ lisanı olur.

(36)

Heme Rusya ehliniñ medenî, siyasî hukuklarında tamamen beraberliğine ilâve, Rusya Devleti'niñ esasi, kanûni ahâliniñ hemesine* edebî hukukları temin ider. Yani her türlü lisan velegatı istimal itmekde, mekteb-medreseler inşa idüb terbiye itmekde, lisan hem edebiyatı tevsi itmek içün cemiyetler, ittifaklar, şirketler, idareler tesis itmekde her bir millete kâmil hürriyetler itâ ider.

VI. Mahkeme

(37)

Her nevi fevkalâde yahud tabakalara mahsus mahkemeler, tenfiz itmek hem hüküm itmek kuvvelerini haiz hâkimler tabakatden teşkil kılınmakda olan mahkemeler

* Edebi yahud milli hukular bir milletin milliyetine, terbiyesine aid hukuklar.

hemesi fesh kılınur. Memleketiñ her yerinde, 1864 sene Noyabr 20'de sadr olunmuş kanunlara muvafık, sahi hem umûmi adliye mahkemeleri inşa kılınur.

(38)

Heme mahkemelerde şu esasları reaya itmek lâzım olur:

a) Kuvve-i kazaiye, kuvve-i icraiyeden tamamen fasıl olunur. b) Kanun nazarında heme ahâli beraber olur, c) Ehliyetli hakimiñ kanuna muvafık hükmü olmadıkça hiç bir âdem mahkûm olmaz, d) Hâkimler mazul olmazlar, hiç kime tabi olmazlar, mahkemeler her nevi müdahaletden azad olur. Adliye nezareti hâkimleri nasib itmekde, nakl itmekde mahkeme işlerinde asla müdahele itmez. Hatır reaya itmek mecburiyetinden hâkimleri azad itmek içün hâkimlere hediye almak, rütbe kabul itmek memnu' olur. Hâkimler külliyesi intihab itmedikce hiç bir âdem hâkimlik vazifesine tayin olunmaz. h) Mahkemelerde hüküm aleni olur. v) Ceza tayin itmek ihtiyarı hâkimlere mahsus olur. Yani nakdî cezalar elzem itmek, âdemiñ hürriyetine tokunur men zecr tedbirleri icrâ itmek, memurlar kudretinde olmaz. z) Vazife sahibleri hemesi umûmi kanuna binaen zaman olur.

(39)

Rusya memleketiniñ her vilâyetinde saylanmış sahi mahkemeler, müntehib heyet-i adûl nizamları icra kılınur. Mahkemede hâkimlik, heyet-i adûlde âzâlık içün derece maliye itibarı fesh kılınur.

(40)

Heyet-i adûlüñ kudret ve nüfûzu tevsî kılınur, cinayetiñ cinsiyle degil. Fakat cezasınıñ mikdarıyla her iş heyet-i adûl mahkemesine teslim kılınur. Umum devlete aid yahud matbuatda vakıa cinayetler hemesi her halde heyet-i adûl mahkemesine tabî olur.

(41)

Mahkemelere mahsus mahkeme zabitiyesi, adliye zabitiyesi olur.

(42)

Lüzumen icrâ olunacak şeyler: 1) İbtidâî teftişde himâye müdâhelesi, 2) Heyet-i ittihamiyede müdâfaa esası, 3) Şeriat dâhilinde hüküm, yani hüsn-ü hâle taallıka hüküm, 4) Mîaddan kabl atlak, 5) Cezalarını itmam itmiş âdemlere şeref ve hürriyet yolunda yaşamak içün tedbirler, iâneler, 6) Zindanları ıslâh hal terbiye-i ahlâk

garazlarına hizmet ider suretde tecdid tertib, 7) Hürriyet, muhtariyet esasında muhamiler şûrâlarını tesis, 8) Temyiz mahkemesiniñ birlik usulü.

(43)

Medenî hem siyasî hürriyet esaslarını vücuda getürmek garazıyla, hukuk kanunlarını hem ceza kanunlarını, ister asıl kazaya, ister edeb kazaya müteallik olsun. Bilâ te‘hir teftiş idüb, yeñiden tanzim itmek lâzımdır.

(44)

Müsülmanlarıñ münakhat meseleleri yani nikâh, talâk, miras, nafaka gibi işleriniñ hemesi mahkeme-i şeriyelerde, ahkâm-ı şeriyeler ile fâsıl olunur.

(45)

Her yerde ahaliye iñ karib mahkemeniñ yani ıslâh mahkemesiniñ lisanı o yerde galebe kavmiñ lisanı olur. Şuña göre bed-ebed mahkemelerine hâkimler galib kavmiñ lisanını bilür âdemlerden saylanur.

VII Maarif.

(46)

Mutlaka bilâ te‘hir Rusya Memleketiniñ her vilâyetinde ana lisanında ibtidâî mekteb terbiyesi her bir âdeme mecbûrî meccânen olur.

(47)

İbtidâî terbiyeniñ heme işleri şimdiden mahalli muhtariyet idaresine teslim kılınur. Her yerde ibtidâî terbiye ana lisanında milli harf ile olur.

(48)

Dereceden dereceye irtika âsan olsun içün, heme mektebleriñ her bir dereceleri arasında bir siyak üzere irtibad tertib kılınur.

(49)

Mekteb-medreseler tesis itmek, talim ile iştigal itmek her halde umûmen hür olur.

(50)

Sınâî mekteblerini ziyâde itmek emrinde husûsi îtinâlar idüb, sınâi mecânen talim kılınur. Kezâlik orta derece mektebler adedi hâcet iktizâsınca ziyâde kılınub,

asgari ücret ile tâlim kılınur. Mahalli cemaat idareleri talim terbiye umurunda tamamen müdahil itmek hakkını hâiz olur.

(51)

Külliyeler büyük mektebler dâhili nizamlarında tedris umurunda tamamen hür olur. Adedleri hâcet iktizasınca ziyâde kılınub, ders ücretleri mümkün kadar gem kılınur. Ahaliniñ ekserine istifâde ider derecede kılmak büyük mektebleriñ neşr-i ulûm daireleri kiñ kılınur. Studentler heyetlerinde, cemiyetlerinde hür olur.

(52)

Milli muhtariyet idareleri bâligler mektebi, ibtidâî mektebler, ile kıraathaneleri ile kütübhaneleri ile külliyeleri hem diger ilmi idareler tesis itmek emrinde hür, mutalık olur.

(53)

Ehl-i İslâm baligler içün ulûm, sınai din mekteblerinin her derecesini yukarı bendde sanalmış ilmi idareleriñ her birini tesis itmekde ister ana lisanında ister şark lisanında talim, tedris itmekde Rusya tebası olmayanlarnı da muallimlik, müderrislik vazifesine davet itmekde huruf Arabiya ile ister ana lisanında ister diger bir lisanda cerideler, mecelleler tercüme yahud telif kitablar neşr itmekde kezalik bunlar ile ticaret itmekde tamamen hür olur.

VIII. Umur-u Maliye

(54)

Devletiñ iktisadî hem siyasî hem malî siyaseti esasından تقشف kılınur. Faidesiz, hâcetsiz israfları izale kılub, il hâcetine hususen ulûm-u maarif yoluna devlet hazinesini hazır itmek gareziyle devletiñ varidat, masarıf büdcesi esasından tedkik, tebdil kılınur.

(55)

Umûmi mallarda tasarruf velâyeti, bir merkeze tahsis kılınmayub, mahali muhtariyet idareleri beyninde tevzi kılınur.

(56)

Bi'l vasıta virgülleri umuma indirmek, heme ahaliniñ zaruriyeti olan şeylerden bi'l vasıta teklifi tedrice refa itmek, ticaretlere merakba nizamlarını fesh itmek lâzımdır.

(57)

Bilâ vasıta tekalif nizamı ıslah olunur, nemalar miraslara tekalif mütefazla tayin itmek tarıkıyla.

IX. Dehkanlar Meselesi

(58)

Öz güçiyle yer hizmetlerini işleyen ahaliye, çarpa terbiyesiyle umur iden âdemlere faidelenmek içün kesilme yerlerden mîrî yerlerden, saray yerlerinden hâcet kadarınça yer virmek, hem devlet hazinesinden kıymet adele bedelinde hususî emlak yerlerden hâcet mikdarınca yer almak lâzımdır. Fakat naçalniklere, memurlara hediye tarıkıyla virilmiş yahud bir sebeb şer‘i olmayınca temellik olunmuş yerler bilâ bedel iâde olunur.

(59)

Dehkanları yer cihetinden temin kılmak içün, her bir vilâyetiñ yerlerini şu vilâyetiñ muhtac, daimi sekneleri arasında bulmak esası kabul kılınur. Dehkanları vilâyet dâhilinde geregi gibi orunlaşdırmak, hem de dehkançılık işlerini intizam yoluna koymak umurunda mahalli muhtariyet idareleri her cihetden iane iderler. Şu zikr kılınmış esasıñ aynı içün, göçürmek emri tamamen terk kılınub, gasb olunmuş yerler sahiblerine iade kılınur.

(60)

Devlet hem mahalli muhtariyet idareleri tarafından mümkün esbablarıñ hemesiyle dühkançılık işleriniñhem de çarpa terbiyesi işleriniñ revacta ianeler kılınur. Ziraat mektebleri açmak, ziraat bankları tesis idüb, ziraat hacetlerine emanet virmek, ziraat işleri hususunda her türlü şirketler, ittifaklar artıllar akd itmeye müsaade ider tertibler nizamlar vaz itmek, ziraat umuruna nezaret ider idareler tesis itmek gibi tarıklar ile.

(61)

Dehkanlar, malları, yerleri cihetinden, tımar sahiblerine (pomişçiklere) tutkunlukdan azad olur. Yer amelesini istihdam itmek babında düstur'ul amel nizamlar tagyir kılınub, amele kanunları ziraat işleriniñ ahval sınaiyesine mutabık suretde yer amelelerine de tamim kılınur.

(62)

1) Hudud işleri tamamen ıslâh kılınub, bulunma yerleriñ hemesine hudud tayin kılınur.

2) Güçimiz mallar ile temin kılınmış burclar nizamı icrâ kılınur.

3) Yerler icrâsını tertibe koymak içün, icrâ kıymetleri tadil kılınur. Dühkanlardan alınmakda olan icrâ meblaglarınıñ mikdarı takdir kılınur.

4) Borc içün hizmetde tutkun itmek gibi muallimler külliye ibtal kılınur.

(63)

Sular ile istifade kanunları, tedkikat soñunda tadil kılınuz.

X. Amele Meselesi

(64)

Amelelerіñ ittifaklarına, cemiyetlerine itisablarına hürriyet.

(65)

Maddi iş günlerinde hizmet saatlerine azami tayin itmek.

(66)

Müddetden ziyâde hizmetleri, zaruret yok iken tünlerde ameli men itmek.

(67)

Hatunlar, balalar güçiniñ himâyesine itina idüb, zararı ihtimal işlerde irlik güçini himâye ider esbablarıñ tedbirleriñ hemesini hazır itmek.

(68)

Devlet vasıtasıyla cebra, ameleden her biriniñ (müddet-i malûme dâhilinde) hastalıgı, belaları, iştigal sebebiyle gelmiş mirazları hizmet sahibiniñ hesabına temin kılınur.

(69)

Öz güçiyle gün ider her bir âdemiñ pirlik, acizlik hali devlet tarafından temin kılınmak.

(70)

Güçi himâye ider kanunları taaddi içün cinayet cezası tayin itmek.

(71)

Amele kanunlarıyla zabt olunmamış muameleleri adalet yoluna koymak içün, sermaye sahibleriyle amele arasında vukû ihtimal nizaları, husûmetleri fasıl itmek içün, nasfi sermaye sahiblerinden telif olunmuş salah kamaraları tesis itmek.

(72)

Amele kanunlarını, hem de amele güçiniñ himâyesi içün müstakil nezaret nizamını ücretli hizmetleriñ her birinde câri itmek, amele maslahatlarını himâye ider nezaretde ameleden saylanmış vekiller müdâhele itmek.

Soñ